

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.В. ВОЛОШЕНЮК
Г.М. ПИЛИПЕНКО
Ю.І. ПИЛИПЕНКО

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

Навчальний посібник

Дніпропетровськ
НГУ
2008

УДК 330.1 (09) (075)
ББК 65.02я7
І 90

Рекомендовано науково-методичним управлінням НГУ як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.

Автори:

Г. М. Пилипенко, канд. екон. наук, доц. (передмова, тема 1; розділи 3, 4);

Ю. І. Пилипенко, канд. екон. наук, доц. (розділи 1, 2);

В. В. Волошенюк, канд. екон. наук, доц. (розділи 5, 6)

За редакцією Г. М. Пилипенко

Рецензенти:

А. О. Задоя, д-р екон. наук, проф. (Дніпропетровський університет економіки та права);

Ю. М. Пахомов, академік НАН України, д-р екон. наук, проф. (Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України).

Історія економічних учень. Навч. посібник / В.В. Волошенюк, І 90 Г. М. Пилипенко, Ю. І. Пилипенко; За ред. Г. М. Пилипенко. – Д.: Національний гірничий університет, 2008. – 222 с.

Навчальний посібник охоплює величезний період історії економічної думки – від ідей стародавнього світу до сьогодення. Автори видання навмисне утримались від коментарів в оцінці концепцій минулого, що, з одного боку, дає можливість студентові самому проаналізувати погляди представників різних економічних шкіл, а з іншого – відійти від штамів і стереотипів у вивченні даної дисципліни. Навчальний посібник побудовано з урахуванням методологічних аспектів наукового дослідження, тому, вивчаючи певні концепції, студент може відтворювати хід роздумів ученого, застосовувати його прийоми пізнання економічної дійсності і тим самим розвивати в собі здатність до аналізу та критичного сприйняття ідей.

УДК 330.1 (09)(075)
ББК 65.02я7

© В.В. Волошенюк, Г.М. Пилипенко,
Ю.І. Пилипенко, 2008

© Національний гірничий університет, 2008

ПЕРЕДМОВА

Реалії сучасної практики господарювання вимагають від студента-економіста вміння досліджувати об'єктивні закони розвитку економіки, здатності до творчого обґрунтування й подальшої реалізації альтернативних економічних рішень. У цьому процесі велику роль відіграють історико-економічні знання, серед яких історія економічних учень як наука посідає чи не найважливіше місце. Саме їй належить прерогатива формування багатоваріантного економічного мислення шляхом характеристики всіх домінуючих у той або інший час концепцій. Тільки вдумливе осмислення теоретичних здобутків учених минулого, у чомусь подібних, а частіше суперечливих або й протилежних у методологічному аспекті, дає можливість розробити достовірні підходи до аналізу сучасних економічних проблем. Крім того, ознайомлення з різними точками зору, різними концепціями сприяє розвитку самостійного мислення. При цьому знання різних теорій розширює світогляд, виховує толерантність і повагу до інших теоретичних позицій, формує розуміння того, що в кожній точці зору є частка істини. А це шлях до інтелектуального та духовного збагачення особистості, розвитку її здатності до самостійних наукових досліджень.

Запропонований навчальний посібник суттєво відрізняється від існуючих навчально-методичних видань і підручників з історії економічних учень. Перш за все, для нього характерна компактність – матеріал подано у вигляді лекцій, які досить лаконічно подають історичні умови виникнення, загальну характеристику напряду історії економічних учень, а також відомості про вченого тієї чи іншої епохи й основний зміст його ідей. Така форма викладу матеріалу дозволяє уникнути зайвої деталізації, зосередити увагу на ключових моментах і досить швидко засвоїти зміст теми. Для перевірки отриманих знань у кінці кожної теми пропонуються вправи для самостійної роботи.

Текст лекцій звільнено від коментарів і критичної оцінки концепцій минулого, що дає можливість студенту самостійно проаналізувати теорію того чи іншого автора, проявити здатність до творчого осмислення історичних фактів. Теоретичне надбання українських вчених-економістів, що здобули світову славу, розглядається з точки зору відповідних етапів загального процесу еволюції економічної думки.

Розгляду основного матеріалу теми передуює аналіз історичних та економічних умов, за яких сформувались економічні погляди й теорії. Це дозволяє висвітлити основний рушійний фактор розвитку економічної думки, а саме, зміни, що відбуваються в економічній системі, науці й техніці певного етапу розвитку суспільства. Безумовно, разом з такими змінами виникала необхідність постійного удосконалення аналітичного інструментарію для

проведення економічного аналізу з метою отримання можливості досліджувати нові явища. Саме тому даному питанню в посібнику приділяється особлива увага. Більш того, це видання відображає, перш за все, методологічний підхід, який відзначається смисловою впорядкованістю. Економічні школи розглядаються не тільки в хронологічному порядку їх виникнення, а переважно як ланцюг попередників економічних ідей і методологічних засад.

Така логіка зумовила виділення у посібнику шести розділів:

1. **Ранні економічні вчення.** Цей розділ охоплює епохи Стародавнього світу, середньовіччя та період XVI – XVII століть, коли народжується економічна теорія меркантилізму. Цей етап розвитку економічної думки характеризується застосуванням емпіричних методів дослідження.

2. **Класична політична економія.** Часові рамки, які відповідають даному напрямку – приблизно з кінця XVII до першої половини XIX століття, коли вперше розробляються й набувають подальшого розвитку методи теоретичного аналізу. Класична школа заклала основи якісного аналізу суттєвих причинно-наслідкових економічних зв'язків, а також досліджень на рівні встановлення об'єктивних закономірностей. На цій основі формуються марксистський і неокласичний напрями економічної теорії (кінець XIX – початок XX століття).

3. **Марксистський напрям економічної думки.** Виклад матеріалу ведеться від зародження політекономії марксизму до сучасного періоду її розвитку, що дає можливість показати еволюцію методу й теорії. У марксизмі відображено формування методу матеріалістичної діалектики, його практичне застосування і поєднання з іншою методологією на сучасному етапі.

4. **Неокласична економічна теорія.** Даний розділ охоплює період створення методології мікроекономічного аналізу у XIX столітті й становлення неоліберальних теорій другої половини XX століття, в яких мікроекономічний аналіз поєднується з макроекономічним.

5. **Кейнсіанство та його еволюція.** Розділ відображає епоху, яка починається у 20 – 30-ті рр. XX століття і характеризується спробами вчених-економістів сформуванню моделі економіки, які поєднують механізми ринкового саморегулювання та державного втручання в економічне життя. Одночасно ця епоха є періодом, в межах якого відбулося зародження макроекономічного аналізу.

6. **Інституціоналізм.** Даний розділ описує соціально-інституціональний напрям економічної думки, у якому макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності поєднується з дослідженням впливу на економіку факторів неекономічного порядку.

Автори намагалися, щоб посібник не був надто великим за обсягом, не лякав студентів занадто складною термінологією, одночасно міг би служити довідником з історії економічних учень як для тих, хто вже знайомий з цією дисципліною, так і для тих, хто тільки-но починає її вивчати.

Висловлюємо глибоку подяку всім тим, хто брав участь у підготовці до друку нашої книги, завдяки кому вона побачила світ, чий цінні зауваження допомогли зробити її такою, якою вона є зараз.

Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

Історія економічних учень – це наука, яка займається дослідженням історичного процесу виникнення, розвитку і зміни системи економічних поглядів на різних ступенях еволюції суспільства. Перша тема розглядає предмет і методологію історії економічних учень як навчальної дисципліни, простежує еволюцію її виокремлення у самостійну науку. У цій темі подаються основні підходи до періодизації розвитку економічної науки, визначаються основні цілі вивчення та функціональна роль історії економічних учень.

1.1. Зародження та основні етапи розвитку історії економічних учень

Історія виникнення і розвитку економічних поглядів людства сягає давніх часів. З певною впевненістю можна стверджувати, що виокремлення homo sapiens та її боротьба за виживання у суворих природно-кліматичних умовах палеоліту вже є певною віхою у формуванні економічних знань. На жаль, люди у ті далекі часи ще не мали писемності, тому не могли увіковічити свої уявлення про світ економіки. Здебільшого такі знання були безсистемними і відображали господарський досвід, який передавався від покоління до покоління. І тільки починаючи з епохи формування перших цивілізацій на Давньому Сході та становлення рабовласницьких держав у Греції і Римі, ми знаходимо документальні свідчення про погляди людства на економічні явища. З цього моменту і починає свій розвиток економічна наука.

Цілі покоління мислителів намагаються пізнати, описати, порівняти, знайти причини незрозумілих і нових економічних явищ. Для цього вони розробляють методологічний інструментарій досліджень і досить часто різні методологічні засади розділяють учених на різні концептуальні полюси науки, приводять їх до принципово різних позицій і навіть ідейної боротьби. Одні погляди та теорії змінюються на інші, а давно забуті й відкинуті суспільством стають домінуючими, потім з плином часу відходять на задній план, щоб, синтезуючись у нові концепції, знову повернутись. Історія економічних учень – це наука, яка вивчає зародження, розвиток і зміну економічних поглядів. Формування й становлення цієї науки відбувалось протягом тривалого періоду, у якому доцільно визначити ряд етапів.

Етапи розвитку історії економічних учень як науки :

Перший етап (перша половина XIX – кінець XIX ст.). Історичний аналіз економіки на цьому етапі ще не має самостійного значення і відбувається у межах політичної економії. Етап характеризується цільовою спрямованістю на обґрунтування тієї чи іншої концепції автора, має яскраво виражений критичний характер. Учені здебільшого здійснюють пошук і систематизацію поглядів своїх попередників на певну проблему, піддають критиці окремі

положення, а часто і теорію в цілому, будуючи на запереченні докази справедливості власної позиції. Основні роботи :

1. Стаття Дж. Мак-Куллоха “Про політичну економію”, подана до Британської енциклопедії.

2. Книги та статті теоретиків німецької історичної школи Ф. Ліста, В. Рошера, Б. Гільдебранта, К. Кніса.

3. Книга К. Маркса “ Теорії додаткової вартості”.

Другий етап (кінець XIX – початок XX ст.). Історія економічних учень у цей період виділяється в самостійну науку і входить у навчальні програми європейських університетів. Проводяться перші наукові дослідження у даній сфері. Вчені вже не тільки здійснюють критичний аналіз концепцій минулого, а намагаються пізнати закономірності виникнення тих чи інших теорій, визначити їх наступність, оцінити внесок мислителів у процес формування економічної науки. Основні роботи:

1. Й. Шумпетер “Історія економічного аналізу”.

2. Ш. Жид, Ш. Ріст “Історія економічних учень”.

Третій етап (початок XX ст. – наші часи). Історія економічних учень розвивається на власній основі, доповнюється дослідженнями про методологію історичного аналізу ідей і теорій минулого. Основні роботи :

1. М. Блауг “Економічна думка в ретроспективі”.

2. Т. Негіші “Історія економічної теорії”.

3. Б. Селігмен „Сучасні теорії економічної думки”.

4. “Всесвітня історія економічної думки” у 6-ти томах за редакцією В. Черковця.

Теоретичною базою сучасного вивчення історії економічних учень є історичні документи, твори стародавніх мислителів, праці видатних економістів XVIII – XX ст., програмні документи різних партій і політичних течій. Виклад історії економічних учень спирається на знання всесвітньої історії, економічної історії, органічно пов’язується з дисципліною „Економічна теорія”.

1.2. Методологія історії економічних учень

Предмет історії економічних учень – це дослідження історичного процесу виникнення, розвитку і зміни системи економічних поглядів на різних ступенях еволюції суспільства. Історія економічних учень є самостійною наукою, основний зміст якої полягає у дослідженні розвитку економічної теорії на основі наукових праць мислителів від давніх часів до сучасності.

Якщо розглядати головні **методологічні підходи** до історії економічних учень, то залежно від цільової спрямованості досліджень, історичних і гносеологічних засад виникнення та розвитку економічних ідей можна виділити:

1. **Традиційний або кумулятивістський** підхід, згідно з яким еволюція економічних поглядів розглядається як процес нагромадження знань. Причому прогрес науки з точки зору цього підходу являє собою послідовне накопичення і ускладнення методів економічних досліджень.

2. **Неокласичний** підхід базується на виділенні етапів у розвитку ринкової економіки і передбачає розгляд історичного прогресу в економічній науці з точки зору спроможності напрацьованої методології в доведенні переваг ринкового механізму та лібералізму.

3. **Марксистський** підхід передбачає аналіз економічної думки з точки зору класових інтересів і вивчення змінності та ідейної боротьби концепцій протягом еволюції суспільно-економічних формацій.

4. **Соціально-інституціональний** підхід ґрунтується на вивченні історії економічної думки через призму процесу становлення і змінності соціально-політичних інститутів суспільства.

5. **Парадигмальний** підхід будується на концепції „наукової парадигми” – системи орієнтирів (знань, навичок, норм поведінки), прийнятих у науковому співтоваристві. На певному етапі економічного розвитку виникають нові проблеми, які неможливо вирішити на основі існуючих методологічних установок. Тоді в науці назрівають революційні зміни, тобто руйнування старої парадигми і формування нової на основі принципово нових ідей, а також включення до неї тих теоретичних проблем, що залишились невирішеними у межах старої парадигми. За такої позиції історія економічних учень постає як історичний процес послідовної зміни фаз формування, панування, руйнування старої та утвердження нової парадигми, що приходить на зміну попередній, яка вичерпала свій потенціал розвитку.

Звичайно, всі перелічені вище методологічні підходи до вивчення історії економічних учень у багатьох дослідженнях мають тенденцію взаємно переплітатися і поєднуватися між собою. Окремі дослідники, зустрівшись з обмеженістю вибраного ними підходу, намагаються доповнити його іншим, унаслідок чого починається запровадження плюралістичного інтеграційного підходу.

Серед **конкретних методів**, за допомогою яких історія економічних учень досліджує історичний процес виникнення, розвитку і зміни системи економічних поглядів на різних ступенях еволюції суспільства, виділяють п'ять основних. Далі подаємо коротку характеристику кожного з цих методів.

1. Історичний або хронологічний – це метод, який передбачає розгляд ідей, теорій і концепцій у хронологічному порядку їх виникнення та розвитку. Причому досить часто ідеї мислителів аналізуються разом із дослідженням соціально-економічних умов, у межах яких склались ті чи інші системи поглядів.

2. Логічний метод дає можливість проаналізувати ідеї, теорії, концепції, не пов'язуючи їх з іншими теоріями та історичним процесом еволюції економічних систем, а ґрунтуючись безпосередньо на логіці їх виникнення.

3. Метод порівняльних характеристик в історії економічних учень використовується для зіставлення поглядів учених на певні економічні явища в різні історичні епохи з метою виявлення спільного й відмінного в розвитку економічної науки, а також наступності ідей.

4. Метод наукових узагальнень дає можливість відтворити цілісну картину розвитку економічної думки. Вивчаючи тлумачення економічних

категорій і законів різними науковими школами в історичному процесі їх розвитку, ми отримуємо можливість з'ясувати їхню сутність, побачити економічне явище у його багатогранності.

5. Індукція і дедукція – це взаємопов'язані методи, перший з яких ґрунтується на вивчення окремих ідей, теорій, концепцій і формування на їх базі висновків про магістральний шлях розвитку економічної науки, другий – передбачає висування гіпотези про закономірності розвитку теорії з подальшою її перевіркою на фактичному матеріалі, тобто на самих ідеях мислителів.

З метою відтворення цілісної і логічної картини генезису ідей, теорій і концепцій дослідниками економічних учень розробляється **науково обґрунтована періодизація** їх історії. Найбільш поширеною в доперевбудовні часи була марксистська періодизація економічних учень за історичними епохами, суспільно-економічними формаціями. За такого підходу визначались етапи, у межах яких досліджувалась економічна думка Стародавнього світу, середньовіччя, капіталізму і соціалізму. Причому на перших двох етапах в силу відносної відокремленості країн розвиток економічної думки аналізується стосовно кожної з них, а на етапі капіталізму в цьому розвитку виділяють буржуазний, дрібнобуржуазний та пролетарський класові напрями, а вже в їх межах – теоретичні течії та окремі школи.

У сучасних умовах набули поширення періодизації, згідно з якими економічні теорії та школи досліджуються відповідно до історичної послідовності їхнього виникнення й розвитку (Л. Корнійчук) або в межах етапів, що відповідають еволюції ринкової економіки (Я. Ядгаров). Звичайно, що залежно від завдань, які ставить перед собою дослідник, можуть розроблятися також інші підходи до періодизації.

У даному посібнику пропонується нова періодизація, в основі якої лежить методологія економічних досліджень, згідно з якою економічні теорії групуються за напрямками і школами відповідно до історичного процесу зародження, розвитку й удосконалення інструментарію наукових досліджень у сфері теоретичної економіки та з урахуванням предметно-об'єктних особливостей аналізу. Історія економічних учень одночасно розглядається як історія методології економічної науки, оскільки методи наукових досліджень створювалися разом із науковою теорією і проходили довгий шлях еволюції, відкриваючи можливості для більш повного і поглибленого аналізу економічної дійсності.

На ранньому етапі розвитку економічної науки, до якого ми відносимо економічні вчення Стародавнього світу, середньовіччя і меркантилізм, використовувались емпіричні методи, коли вчені більшою мірою описували, порівнювали, каталогізували і зводили до схематизованої понятійної системи реальні економічні явища.

Класична школа політекономії вперше відкрила можливість використання теоретичного аналізу, що дало можливість досліджувати значні масиви фактів, які відносяться до різних сторін економічної діяльності, виділяти закономірні, корінні, визначальні процеси в економіці й пізнавати глибинні, сутнісні зв'язки та взаємозалежності. У межах класицизму зародились усі існуючі сьогодні

теоретичні підходи до економічних досліджень, які й прискорили розкол науки у XIX ст. на два домінуючих (марксизм і маржиналізм) напрями економічної думки, а також історичну школу, а вже у XX ст. – на чотири (марксизм, неокласика, кейнсіанство та інституціоналізм) (див. рис. 1.1).

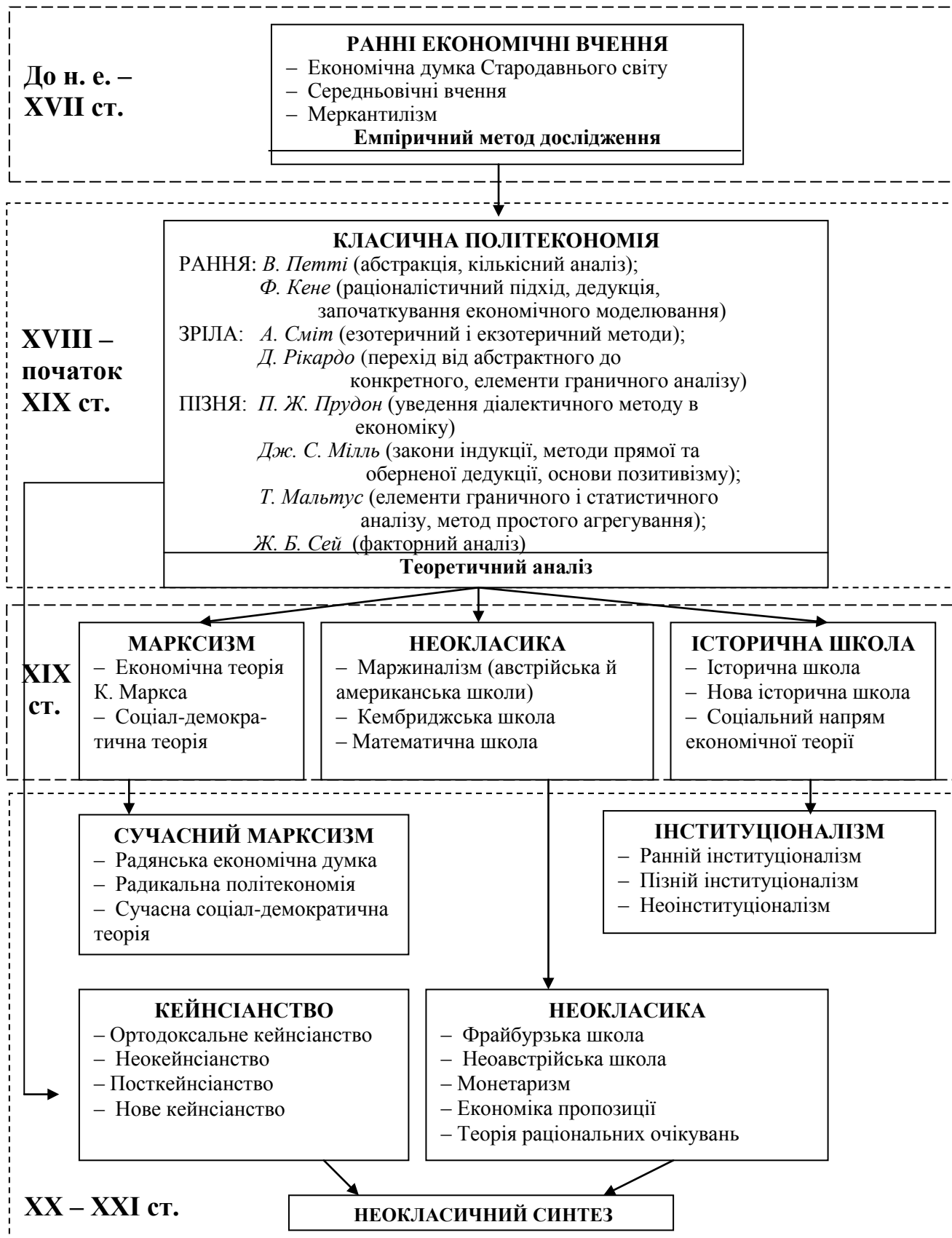

Рис.1.1. Періодизація історії економічних вчень

Запропонована схема більш детально ілюструє авторську періодизацію історії економічних учень. Зокрема в ній відображено поєднання хронологічних меж розвитку історії економічних учень та інструментарію наукових досліджень.

У цій періодизації класична школа охарактеризована тим внеском, який було зроблено її представниками у сфері самостійного відкриття методів наукового дослідження або застосування й модифікації філософських підходів до аналізу економічної дійсності.

Сама класична школа поділяється на три великі етапи: ранню, зрілу й пізню політекономію. Рання класична політекономія (В. Петті, П. Буагільбер, фізіократи) започаткувала теоретичний аналіз, а в межах зрілої класики відбувся його певний консенсус з емпіризмом. Використовуючи подвійну методологію представник цієї школи А. Сміт досліджує причинно-наслідкові зв'язки між явищами і поринає у їхню сутність, визначає зовнішні форми їх прояву, функціональну залежність багатьох величин і тим самим закладає основи функціонального аналізу. Його послідовник Д. Рікардо, відхиливши емпіричну складову аналізу А. Сміта, зосереджується на вивченні сутності економічних явищ і через свою творчість прокладає шлях до народження нового напрямку в історії економічної думки – марксизму.

К. Маркс, взявши від попередників-економістів методологію причинно-наслідкового аналізу, а від філософів матеріалізм і діалектику, розробляє метод діалектичного матеріалізму. Застосування останнього до аналізу економічної дійсності дало можливість показати той історичний рух, який породжує економічні відносини між людьми та їх еволюцію.

Однак, Д. Рікардо не став послідовним прихильником тільки причинно-наслідкового аналізу. В його концепціях започатковується граничний аналіз (теорія ренти), який більш яскраво виражається вже у творчості Т. Мальтуса (закон спадної родючості ґрунту). Т. Мальтус, разом із Ж. Б. Сеєм (факторний аналіз) та Дж. С. Міллем (основи позитивізму), належить до пізньої класики і стоїть у витоків як мікроекономічного, так і макроекономічного аналізу. Його теорія відтворення стала вихідним пунктом кейнсіанства. Одночасно, історична школа завдяки ідеї про історичну причинність соціально-економічних подій, єдності соціального життя і нерозривного зв'язку його елементів, відіграла вагомую роль у формуванні методології інституціоналізму.

1.3. Функції, цілі та завдання історії економічних учень

Історія економічних учень дає можливість опанувати здобутки світової та вітчизняної економічної думки. Як самостійна наука вона має свої власні функції, цілі та завдання. Далі подаємо коротку характеристику кожної з функцій.

Функції історії економічних учень розкривають ту величезну роль, яку відіграє ця наука у процесі формування і розвитку фундаментальних економічних знань. Вони виражаються у світоглядній, методологічній,

ідеологічній і практичній спрямованості науки. Далі подаємо коротку характеристику кожної з функцій.

1. **Світоглядна, пізнавальна** функція полягає у тому, що історія економічних учень дає можливість усвідомити розвиток економічної думки, що є необхідним для опанування економічною теорією. Вивчення економічних поглядів, які виникли у давнину і пройшли складний шлях до формування сучасних економічних концепцій, дозволяє осмислити еволюцію економічних категорій, законів, здійснити порівняльний аналіз їх дослідження та тлумачення, побачити наступність ідей і безперервність процесу їх розвитку, а також зрозуміти альтернативність економічного мислення. Все це сприяє кращому пізнанню економічної теорії та творчому її осмисленню.

2. **Методологічна** функція історії економічних учень реалізується у тому, що дана наука досліджує, яким способом і за допомогою яких інструментів здійснювались наукові відкриття у сфері економіки. Вона не тільки пізнає існуючі у той чи інший час методологічні підходи, але й досліджує їхню еволюцію, демонструє на конкретних прикладах їх застосування і можливість отримання певних результатів. Досить часто історію економічних учень називають майданчиком для тренування розумових здібностей, оскільки при вивченні даної дисципліни ми подумки проходимо той шлях до відкриття, який колись уже було здійснено геніями економічної теорії, набуваючи тим самим навиків самостійного наукового дослідження.

3. **Ідеологічна** функція виражається у тому, що історія економічних учень є не лише наукою про розвиток економічних теорій, але й наукою, що виражає економічні та політичні інтереси окремих верств суспільства. Жодна теорія не може вважатися „чистою наукою”, оскільки поштовхом до проведення певних досліджень завжди виступають мотиви індивідів або соціальних груп. Саме тому історія економічної науки одночасно виступає як історія ідейної боротьби різних шкіл і напрямів.

4. **Практична** функція історії економічних учень полягає у тому, що досягнення даної науки можуть бути використані в реальній господарській практиці, тому що неможливо вирішити певну економічну проблему без цілісного бачення економічних процесів. У процесі вивчення історії ми пізнаємо багатоваріантний світ теоретичних і практичних підходів до вирішення проблеми, маємо можливість критично їх осмислити і не повторити помилок минулого.

Цілі історії економічних учень:

1. Оволодіння історичним методом дослідження, засвоєння на конкретних прикладах основних прийомів і способів аналізу економічної дійсності.

2. Вивчення основних досягнень економічної науки, виділення наступності економічних поглядів минулого та сучасності.

Завдання історії економічних учень:

1. Поглиблення знань з економічної теорії, обґрунтування основних закономірностей і тенденцій еволюції економічних учень.

2. Критичне осмислення теоретичного надбання економістів минулого і сучасності, аналіз наукового внеску окремих шкіл і напрямів у економічну теорію.

3. Формування масштабного, варіантного і реалістичного фундаментального економічного мислення.

4. Підвищення загального рівня культури, формування сучасного світогляду людини.

Зв'язки історії економічних учень з іншими науками. Виступаючи самостійною дисципліною, зосереджуючи увагу на вивченні економічних поглядів минулого і сучасності, історія економічних учень тісно пов'язана з іншими економічними дисциплінами. У першу чергу, вона базується на економічній історії, яка надає інформацію про те, як вели своє господарство суб'єкти, якими засобами виробництва користувались і які економічні відносини існували між ними у різні епохи. Іншими словами, йдеться про конкретно-історичні умови формування тих чи інших економічних ідей. Факти, які містить економічна історія, широко використовуються для ілюстрації окремих ідей авторів, а також для пошуку генетичних зв'язків та історичних закономірностей.

Досліджуючи господарську практику певного періоду, історія економічних учень має справу безпосередньо з ідеями, які є теоретичним відображенням господарського життя і втілюються у наукових статтях, трактатах і монографіях. Ця наука намагається дати пояснення і знайти закономірності процесу виникнення і розвитку самих ідей, а також виокремити і подати в систематизованому вигляді той методологічний інструментарій, який було створено теоретиками минулого.

Напрацювання історії економічних учень активно використовуються в економічній теорії, яка також базується на ідеях, теоріях і концепціях учених, але не ставить за мету розгляд історичного або логічного процесу їх виникнення. Завданням економічної теорії є пізнання господарських процесів і відкриття економічних законів на основі використання того теоретичного й методологічного арсеналу, який було створено теоретиками минулого й сучасності. Зв'язки історії економічних учень з іншими науками ілюструє схема, зображена на рис.1.2.

Рис.1. 2. Зв'язки історії економічних учень з іншими науками

Отже, історія економічних учень надає можливість сформулювати загальні й одночасно фундаментальні уявлення про еволюцію економічної думки, її вивчення необхідно для отримання системних знань з теоретичної економіки.

ВИСНОВКИ

1. *Історія економічних учень – це наука, яка займається дослідженням історичного процесу виникнення, розвитку й зміни системи економічних поглядів на різних ступенях еволюції суспільства. Вона є самостійною навчальною дисципліною, основний зміст якої полягає в дослідженні історії розвитку економічної теорії на основі наукових праць мислителів від давнини до сучасності.*

2. *Основними методологічними підходами, на яких базується історія економічних учень, вважається традиційний або кумулятивістський, неокласичний, марксистський, соціально-інституціональний, парадигмальний.*

3. *Пізнання історичного процесу становлення та розвитку економічних теорій відбувається з використанням таких основних методів як історичний або хронологічний, логічний, порівняльних характеристик, наукових узагальнень, індукція й дедукція.*

4. *З метою відтворення цілісної та логічної картини розвитку ідей, теорій і концепцій дослідниками економічних учень розробляється науково обґрунтована періодизація їх історії. У даному розділі пропонується нова періодизація, в основі якої лежить методологія економічних досліджень, за якою виділяються ранні економічні погляди (економічні вчення Стародавнього світу, середньовіччя і меркантилізм), класична школа політекономії, марксизм, неокласика, кейнсіанство та інституціоналізм.*

5. *Функціями історії економічних учень є світоглядна (пізнавальна), методологічна, ідеологічна та практична.*

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Визначте предмет історії економічних учень і проаналізуйте основні методологічні підходи до її вивчення.
2. Дайте характеристику відомих вам способів періодизації історії економічних учень.
3. Охарактеризуйте зв'язки між історією економічних учень та іншими економічними науками.
4. Як, на вашу думку, співвідносяться між собою економічна наука та ідеологія?
5. Поясніть, для чого необхідно вивчати історію економічних учень?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. На якому із історичних етапів розвитку історії економічних учень був домінуючим критичний аналіз?

- а) Перша половина XIX – кінець XIX ст.;
- б) кінець XIX – початок XX ст.;
- в) початок XX ст. – наші часи;
- г) правильна відповідь не названа.

2. За допомогою якого методу здійснюється аналіз особливостей поглядів різних учених на яке-небудь економічне явище?

- а) Хронологічного;
- б) логічного;
- в) порівняльних характеристик;
- г) індукції і дедукції.

3. Який із методологічних підходів не можна застосувати під час досліджень у сфері історії економічних учень?

- а) Парадигмальний;
- б) макроекономічний;
- в) кумулятивістський;
- г) марксистський.

4. Історичні документи, твори стародавніх мислителів та видатних економістів є:

- а) предметом історії економічних учень;
- б) об'єктом історії економічних учень;
- в) суб'єктом і одночасно об'єктом історії економічних учень;
- г) методом історії економічних учень.

5. Для якого підходу є характерним аналіз економічної думки з точки зору класових інтересів та ідейної боротьби концепцій?

- а) Парадигмального;
- б) неокласичного;
- в) інституціонального;
- г) марксистського.

6. До функцій історії економічних учень не відноситься:

- а) пізнавальна;
- б) ідеологічна;
- в) практична;
- г) правильна відповідь відсутня.

7. Історія економічних учень розглядає:

- а) еволюцію системи економічних поглядів;
- б) закономірності виникнення, формування та розвитку економічних теорій і шкіл;

- в) взаємозв'язок та наступність ідей;
- г) усі, перераховані вище, явища.

8. *Що поєднує представників одного напрямку або школи в історії економічних учень?*

- а) Географічно-територіальний принцип;
- б) методологія;
- в) належність до академічної науки;
- г) правильна відповідь не названа.

9. *Аналізом закономірностей розвитку економічних процесів займається:*

- а) економічна історія;
- б) історія економічних учень;
- в) економічна теорія;
- г) всесвітня історія.

10. *Якщо економічні узагальнення робляться на основі безпосередніх фактів, то який метод аналізу застосовують?*

- а) Описовий;
- б) історичний;
- в) дедуктивний;
- г) індуктивний.

11. *У який період історія економічних учень була введена до навчальних програм європейських університетів?*

- а) Перша половина XIX – кінець XIX ст.;
- б) кінець XIX – початок XX ст.;
- в) початок XX ст. – наші часи;
- г) правильна відповідь не названа.

12. *Представники класичної політекономії вперше застосували:*

- а) емпіричний метод дослідження;
- б) теоретичний аналіз;
- в) математичний метод;
- г) синергетичний метод.

Вправа 3. Згрупуйте подані течії або школи економічної науки відповідно до напрямів історії економічних учень.

Течії та школи економічної науки:

1. Австрійська школа.
2. Радикальна політекономія.
3. Соціальний напрям економічної теорії.
4. Фрайбурзька школа.
5. Кембриджська школа.
6. Меркантилізм.
7. Соціал-демократичні теорії.
8. Монетаризм.

9. Математична школа.
10. Неоавстрійська школа.
11. Американська школа.

Напрями історії економічних учень:

- а) ранні економічні вчення;
- б) класична політекономія;
- в) марксизм;
- г) маржиналізм;
- д) неокласика;
- е) історична школа;
- ж) інституціоналізм;
- и) кейнсіанство.

Розділ 1. РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ

Тема 2. ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ Й АНТИЧНОГО СВІТУ

Дана тема характеризує особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Стародавнього Сходу й античності. Численні пам'ятки давнини та твори стародавніх мислителів, які збереглися до нашого часу, відтворюють перші спроби пояснення економічних процесів, узагальнення тодішньої господарської практики й обґрунтування принципів державного управління.

Історичні умови

1. Панування натурального виробництва.
2. Слабкий розвиток товарно-грошових відносин.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом дослідження виступають закони ведення домашнього господарства і зростання його доходності. Як приклади для наслідування ученими пропонувалися описи конкретного досвіду економічної діяльності в межах окремого господарства або всієї держави. Виділення із сукупності явищ сутнісних соціально-економічних закономірностей, загальних рис економічного розвитку в даних роботах не спостерігалось.

2. Методом дослідження виступає опис господарської практики та накопичений досвід (емпіризм).

2.1. Економічна думка Стародавнього Сходу

Перехід до рабовласницького суспільства внаслідок розпаду первісного ладу раніше за всіх був здійснений в країнах Стародавнього Сходу: Ассирії, Єгипті, Фінікії, Персії, Індії, Китаї. Природні умови в цих країнах завдяки тепловому клімату, наявності родючих земель сприяли, з одного боку, бурхливому розвитку рільництва, а, з іншого, зумовлювало певні труднощі обробки землі. Нестача води для стабільного ведення сільськогосподарського виробництва вимагала необхідність створення розвинутих іригаційних систем, що неминуче вимагало об'єднання зусиль великої групи людей, тобто існування централізованої форми управління, а, значить, і централізованої влади. Унаслідок цього тут сформувався специфічний, так званий азіатський спосіб виробництва, в якому держава була розпорядником усіх зрошувальних робіт і верховним власником земель.

Вирішення різноманітних економічних проблем, що поставали перед країнами Стародавнього Сходу, пов'язувалося з активною участю держави в економічному житті. Питання ролі держави (її правителя), пошуку співвідношення суспільної та приватної власності, а також ефективних механізмів державного

управління знайшли своє втілення, в основному, у вигляді різноманітних повчань та законодавчих актів.

Стародавній Єгипет. Ті пам'ятки давнини, які дійшли до наших днів, дозволяють стверджувати, що вже на початку III тис. до н.е. в Єгипті склалася система зрошення, необхідна для постійного регулювання водного режиму Нілу. Організація подібної системи, яку потрібно було постійно підтримувати й покращувати, стала могутнім стимулом для формування жорсткої бюрократичної системи країни, основною ланкою якої стали численні чиновники (писарі). Саме твори писарів доносять до нас економічні особливості й погляди тієї епохи.

Серед подібних робіт можна назвати: “Вислови Іпусера” і “Пророцтво Неферті” (близько XXIII – XXI ст. до н. е.), “Повість про красномовного жителя оазису”, “Історія пастуха”, “Повчання Ахтоя, сина Дуауфа, своєму сину Піопі” (XVIII – XVI ст. до н.е.) та інші. Одним з найбільш відомих творів, у якому розкриваються принципи державного управління, є “Повчання геракліопольського царя своєму синові Мерікари” (XXII ст. до н. е.).

У “Повчанні” наочно можна прослідкувати зміст економічних функцій верховного правителя Єгипту, що подаються у формі рекомендацій старого царя молодому. Серед них:

- збереження та зміцнення ієрархічної піраміди серед чиновників, для того щоб апарат управління працював “як один загін”;

- підтримка й просування найбільш здібних серед підданих, у тому числі шляхом висування людей з нижчих за соціальним статусом прошарків населення, рекомендація не робити різниці між “синами знатними та простими”, підбираючи “до себе людину за справи її” ;

- постійна турбота про підтримку родючості землі, розширення земельних площ, проведення нових і підтримання вже існуючих каналів для зрошення. Рекомендується залучати до вирішення цих проблем не тільки селян, але й (у невоєнний час) армію.

Цей та інші пам'ятки історії свідчать про те, що в літературі Стародавнього Єгипту знайшли відображення багато питань організації та управління державним господарством. Періодично проводилися переписи населення, де враховувалися його вікові й професійні особливості, складалися земельні кадастри, здійснювався розрахунок матеріальних і трудових ресурсів, необхідних для величезного за своїми масштабами іригаційного та культового будівництва. Окрім того, значна частина історичної літературної спадщини Єгипту доносить до нас уявлення стародавніх єгиптян про приватну власність, розвиток товарно-грошових відносин, рабство. Останнє, яке носило в основному домашній характер, досить часто супроводжувало позичкові відносини, коли в рахунок виплати боргу віддавали кредитору на певний час рабів або рабинь. Боргові зобов'язання укладалися як в натуральній, так і в грошовій формі, а відсотки на ці зобов'язання нараховувалися досить високі.

Стародавній Вавилон. Найбільш відомі пам'ятки перших цивілізацій Вавилону, країни, яка розташовувалася у межах річок Тигр і Євфрат, дають сьогодні можливість прослідкувати намагання правителів країни законодавчо

вирішити існуючі тоді проблеми розвитку приватновласницьких відносин і товарно-грошового обігу.

Тексти законів царя Ешнунни (XX ст. до н. е.) містять встановлені державою тверді ціни в грошових одиницях сиклях (1 сикль – 8,4 грама срібла) на основні продукти (ячмінь, масло, вовну, сіль, мідь і т.д.), регламентують величину оплати найманих працівників, рівні орендної плати, розміри штрафів, норми позичкових відсотків, величину плати за виховання дітей, зберігання цінностей тощо. Подібне жорстке регулювання економічних відносин пояснюється загрозою для нормального функціонування держави та її інститутів (особливо армії) унаслідок розвитку товарно-грошового обігу, особливо лихварських операцій, що супроводжувалося зниженням податкових надходжень у казну і збільшенням чисельності тих вільних общинників, які за борги переходять у рабство і поповнюють прошарок неповноправних громадян.

У кодексі законів царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.), які були висічені на чорному базальтовому стовпі і включали 282 статті, найбільш важливими з точки зору економічної думки були ті, що регламентували відносини власності, оренди, лихварства і найму.

Так, у намаганні захистити власність громадян Вавилону в кодексі заборонявся продаж та відчуження їхніх земельних ділянок. Особлива увага в цьому документі приділяється захисту власності царя і державних службовців, насамперед воїнів. За кодексом законів вавилонські громадяни, які були продані в рабство за межами своєї держави, при поверненні на батьківщину ставали вільними. Одночасно, поділ суспільства на рабів і рабовласників уважався природним і довічним.

У кодексі чітко визнавалися права приватної власності, а спроби зазіхати на неї каралися через різні форми штрафних санкцій, віддаванням у рабство або смертною карою. Законом захищалися інтереси учасників торгових угод і встановлювалася система розрахунків, що сприяло розвитку торговельних відносин.

Досить жорстко держава регламентувала діяльність лихварів. Так, максимальний лихварський відсоток становив 20% в грошовій формі та одну третину від суми боргу у натуральній формі, а у випадку неврожаю дозволялося відсрочити повернення боргу ще на один рік без сплати додаткових відсотків. У кодексі законів царя Хаммурапі жорстко обмежується трьома роками термін боргового рабства, велика увага приділяється регулюванню відносин найму (як людей, так і майна), регламентується розмір плати за найману працю.

Стародавня Індія. Розвиток економічної думки Стародавньої Індії відображено в літературно-релігійних пам'ятках, які містять у собі багатий матеріал про соціально-економічні особливості розвитку країни. У них розглядається важлива роль держави в суспільстві, до економічних функцій якої відносяться проблеми забезпечення доходів і регламентації господарської діяльності, відображаються процеси інтенсивного будівництва в Індії міст, поширення приватної власності й рабоволодіння, початок карбування монет, створення в III ст. до н. е. першої об'єднаної держави. Визначне місце серед цих творів посідає знаменитий трактат “Артхашастра”, написаний у перші століття нашої ери, проте з широким використанням матеріалу творів більш раннього періоду (IV –

III ст. до н. е). Авторство цього трактату про мистецтво політики й управління державою приписується брахману на ім'я Каутілья Вішнугупта – раднику царя Чандрагупти I.

Як видно із самої назви (“артха” – матеріальна користь; “шастра” – наука, науковий твір), ця робота присвячена принципам отримання від діяльності матеріальної вигоди. Метою діяльності держави (її царя) вважається приєднання земель, населених людьми, а значить розширення своєї території. Розширення територій, в свою чергу, дозволяє збільшити кількість платників податків, а, отже, розміри казни. Остання, в свою чергу, дозволяє утримувати більше за чисельністю військо для, знову ж таки, реалізації основної мети – розширення територіальних меж держави.

Як механізм поповнення державної казни, автор рекомендує правителю утримувати ефективний державний апарат, який повинен регулювати усі виробничі відносини (особливо провідну сільськогосподарську галузь), збирати податки, розширяти будівництво і забезпечувати охорону іригаційних споруд. Нарешті, для гарантування надходжень у казну держави “Артхашастра” пропонує регламентувати сам механізм формування доходів, аналізує основні види їхніх джерел – прибутки від державних (царевих) підприємств, а також різноманітні податки, мито й штрафи, які стягуються з населення. Податки розглядаються як плата населення, що йде цареві у винагороду за охорону країни від зовнішньої небезпеки та внутрішніх заколотів.

“Артхашастра” торкається також питань торгівлі як одного зі способів збагачення державної скарбниці. Важливою складовою регламентації торгівлі був нагляд за цінами та отримуваним прибутком. Ринкові наглядачі могли встановлювати «справедливі ціни» на товар, а на аукціонах стягати різницю між ринковою та оголошеною ціною у державну казну. Прибуток включався в ціну товарів як частина витрат, і його норма заздалегідь фіксувалася – для місцевих товарів у розмірі 5% від встановленої ціни, а для іноземних товарів – 10%.

Стародавній Китай. Економічна думка Стародавнього Китаю виникла і розвивалася в рамках загальних філософських і політичних учень. Такі основні течії суспільної думки як конфуціанство, даосизм, легізм і моїзм оформилися в VI – III ст. до н. е. і містять у собі відомості про економічне життя того часу.

Засновником конфуціанства вважають Кун-Цзи або Конфуція (551 – 479 рр. до н.е.). Його вчення було оформлене послідовниками в збірку “Лунь юй” (“Бесіди та судження”), де окрім загальних філософських принципів життєдіяльності людини і суспільства, присутні також і уявлення Конфуція про господарські відносини.

Конфуцій висуває ідею “природного права”, за якою в основі суспільного устрою покладено божественне начало і поділ суспільства на “вищестоячих” та “нижчестоячих” є цілком природним. Також “природним” вважається існування різних форм власності – колективної (власності селянських общин) і приватної.

Учення Конфуція спрямоване на посилення авторитету держави і влади верховного правителя Китаю, хоча ідеал держави мислитель знаходив у минулому, в принципах патріархального устрою. На його думку добробут народу за-

лежить від якісного господарювання, а сумлінна праця примножує багатство як народу в цілому, так і його володаря. Для зменшення існуючих протиріч Конфуцій висунув цілу соціальну програму, за якою необхідно розподіляти багатство більш рівномірно, полегшити тягар податків і залучати населення до виконання громадських робіт, враховуючи сільськогосподарський цикл.

Іншим визначним представником стародавнього конфуціанства був Мен-цзи (372 – 289 роки до н. е.), або вчитель Мен. Він виступав за чіткий поділ суспільства на “керівників і керованих”, бо нерівність – це “воля небесна”. Цим він виправдовує протиріччя між багатим чиновництвом та аристократією (представниками розумової праці) з одного боку і селянством (представниками фізичної праці) з іншого. Одночасно Мен-цзи виступав проти збільшення робочої власницького гноблення, на захист общини, економічних інтересів селян.

З критикою конфуціанства виступали Мо-цзи (479 – 400 до н. е.) і його прихильники (моїсти). Моїсти пропагували природну рівність людей, виступали проти станового поділу суспільства, засуджували рабство, привілеї знаті. Вони вважали фізичну працю джерелом багатства й закликали всіх старанно працювати, щоб досягти щастя й добробуту. Шлях до вдосконалення суспільного життя Мо-цзи та його прихильники вбачали через утвердження у відносинах між людьми принципів “загальної любові” і “взаємної вигоди”.

У VI – III ст. до н. е. в Китаї виникла школа легістів. Вона пов’язана з поглядами визначних політичних діячів того часу: Лі Куя (424 – 386 до н. е.), Гунсунь Яна (390 – 338 до н. е.), Хань Фея (280 – 233 до н. е.) та інших. Легісти виступали за управління країною за допомогою законів, були прихильниками політичної централізації та об’єднання країни.

Лі Куї (перший міністр правителя царства Вей) склав «Звід» усіх законів, які існували раніше. Цей документ став основою законодавства у період III ст. до н. е. – III ст. н. е. Мислитель був автором учення про найповніше використання сил землі, він виступав за державне регулювання хлібного ринку. Держава, на думку Лі Куя, мусить регулювати ціни на зерно, закупаючи його у врожайні роки і продаючи за твердими цінами у неврожайні роки, під час стихійного лиха і голоду.

Економічні погляди Гунсунь Яна (Шан Яна) викладено у „Книзі правителя області Шан”, упорядкований його учнями у кінці IV – першій половині III ст. до н. е. На переконання Шан Яна, процвітання держави досягається двома шляхами – розвитком сільського господарства і веденням війни. Мудрому правителю для ведення воєн і утримування чиновників необхідно постійно підтримувати великі запаси продовольства. А оскільки, на думку Шан Яна, сільське господарство тогочасного Китаю перебувало у занедбаному стані, держава мусила активно проводити політику „повернення до землі”. Шан Ян пропонував здійснити загальний подвірний перепис селян і законодавчо ввести єдиний податок із кількості зібраного зерна, насильно залучати до обробітку землі ледарів і волоцюг, значно підвищити збори на митницях і ринках, щоб запобігти скуповуванню зерна за низькими цінами та спекуляції ним у неврожайні роки.

Особливе місце в історії суспільної думки Китаю посідає трактат “Гуань-цзи”. Автори «Гуань-цзи» виходять з того, що могутність держави зростає

завдяки наполегливій праці. Найважливішою умовою забезпечення стійкого розвитку економіки вважалося зміцнення сільського господарства. З цією метою автори трактату радили здійснити ряд заходів: визначити родючість земельних ділянок, розподілити їх більш рівномірно, установити рівень оподаткування відповідно до якості землі, не залучати селян до інших робіт протягом сільськогосподарського року, давати їм дешеві кредити й організувати для зубожілих у неврожайні роки громадські роботи. У трактаті також розглядалися питання податків і грошового обігу. Пропонувалося замінити прямі податки на залізо та сіль непрямими, застосовувати для стабілізації господарства нормовану емісію грошових знаків. Багато ідей „Гуань-цзи” було використано в господарській практиці Стародавнього Китаю.

У IV – III ст. до н. е. з’явилася книжка під назвою „Дао де цзин”, в якій викладаються основні положення вчення даосизму. Автором її вважають Лао-цзи (VI – V ст. до н. е.) – основоположника даосизму й сучасника Конфуція. Даосизм виступав проти соціальної нерівності людей, рабства і накопичення вельможами багатств. У ньому міститься ідея пасивного протесту, так званого «недіяння», бо люди здатні лише збагнути навколишній світ, але не можуть нічого змінити в ньому. Лао-цзи та його послідовники ідеалізували минуле та закликали повернутися до колишніх «добрих» часів.

2.2. Економічні вчення античної Греції

Природно-географічні особливості Стародавньої Греції зумовлювали певну відособленість одна від одної грецьких общин, що розвивалися як міста-держави (поліси). У містах, найвідомішими з яких були Афіни, Спарта, Коринф, Мілет, Халкіда, процвітали ремесло (будівництво, ткацтво, суднобудування, виробництво кераміки тощо), яке базувалося на значних власних природних ресурсах, що, в свою чергу, стимулювало розвиток торгівлі, в тому числі зовнішньої. Швидкий розвиток ремесел, торгівлі як найбільш значущих для давньогрецької економіки, а також сільського господарства у VIII – VI ст. до н. е. зумовлює широке використання в цих галузях праці рабів, які потрапляють у країну, в основному, за рахунок ведення війн і колонізації інших народів.

Ці особливості економічного розвитку Давньої Греції визначають певну специфіку суспільно-економічних поглядів. Для економічної думки цього періоду характерне дослідження закономірностей зростання дохідності замкнутого домашнього господарства, проблем натурального обміну й грошей. Погляди представників давньогрецької економічної думки набули свого найбільш яскравого вираження в працях Ксенофонта, Платона й Аристотеля. Нижче подаємо коротку характеристику економічної системи кожного з них.

Ксенофонт
(430 – 355 рр. до н. е.)

Афінський аристократ і
політичний діяч, землевласник.

Основні твори – “Домострой”, “Кіропедія”.

Предмет наукових досліджень. Учений об’єднує коло питань, які стосуються проблем раціонального господарювання, в особливу галузь знань – “ойкономію” (від грец. “ойкос” – господарство, “номос” – закон) і вважає, що остання має зосередитись на вивченні законів ведення домашнього господарства. “Ойкономія – це назва науки, за допомогою якої люди можуть збагачувати господарство, а господарство, це все без винятку майно ... те, що корисне в житті, а корисне все те, чим людина вміє користуватися”.

Господарство для Ксенофонта – це володіння і майно в основній галузі виробництва – сільському господарстві. “Сільське господарство – мати і годувальниця всіх професій. ... Коли хліборобство процвітає, процвітають і інші мистецтва”. Основним фактором виробництва в господарстві, на переконання Ксенофонта, повинна бути праця рабів. Разом з тим, розуміючи низьку продуктивність рабської праці, він рекомендує господарям використовувати матеріальні стимули до тих, хто відзначається старанням при виконанні роботи. Саме тоді, як вважає Ксенофонт, господарство буде організовано раціонально.

Теорія розподілу праці й цінності. Ксенофонт аналізує процеси розподілу праці та їх вплив на прибутковість домашнього господарства. Спочатку він приходить до розуміння поділу праці в сільському господарстві: фізичною працею займаються раби, вільні люди виконують функції нагляду й управління. Надалі проблему розподілу праці Ксенофонт трактує вже в рамках усєї економічної системи, протиставляючи слаборозвинутому розподілу праці в дрібних містах відносно високий його рівень у великих. Таким чином, у процесі аналізу цієї категорії вчений упритул підходить до проблеми залежності розподілу праці від розмірів ринку.

Ксенофонт уперше в економічній літературі ставить питання про дві властивості товару: “Цінність – все те, від чого можна отримати користь. ... Земля, вівці, гроші не є цінністю для тих, хто не вміє ними користуватися”. Одночасно, він стверджує, що коли річ, якою людина не вміє користуватися, продати, то можна мати з цього зиск і, тим самим, надати речі цінність.

Теорія грошей. На думку Ксенофонта, гроші – особливий товар, специфічність якого полягає в ненасиченості. “Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати їх мати ще більше, а якщо у кого-небудь вони виявилися в надлишку, то він, закопуючи надлишок, отримує не менше задоволення, ніж якщо б він ним користувався.” Таким чином, Ксенофонт виділяє дві функції грошей – давати користь і створювати скарби.

Хоча Ксенофонт був прихильником натурального господарства, він все ж таки намагався запроваджувати товарно-грошові відносини, вважав за можливе використання торгівлі для збагачення рабовласників.

Платон
(427 – 347 рр. до н. е.)

Аристократ, засновник філософської школи – афінської “Академії”, в якій викладав протягом останніх двадцяти років свого життя.
Основні твори – “Держава”, “Закони”.

Модель „ідеальної держави”. Ця модель ”ідеального” державного устрою, на думку Платона, базується на принципах природного розподілу праці. Людині від народження притаманний лише певний, причому єдиний талант: “одні народжені для управління, інші – для надання допомоги, а інші – для хліборобства й ремісництва”. Зважаючи ж на те, що потреби людей різноманітні, то існує певне протиріччя між потребами людей і можливостями їх задоволення. Це протиріччя можливо зняти шляхом створення такої держави, в якій кожний виконував би певні функції за своїм талантом і отримував би частину суспільного продукту згідно з природними здібностями. Виходячи з таких передумов, Платон обґрунтовує поділ населення в ідеальній державі на три стани: 1) філософи (керують державою); 2) воїни (охороняють державу); 3) хлібороби, ремісники, торговці (виробляють продукти). Раби не відносяться до жодного стану, тому що вони – знаряддя праці.

Представники першого і другого стану не можуть мати ніякої власності, тому вони мають бути звільнені від продуктивної праці для того, щоб викоринити в собі пристрасть до збагачення і таким чином забезпечити правильне управління. Представники третього стану мають приватну власність і забезпечують на її основі діяльність філософів і воїнів, споживання якими суспільного продукту організується на принципах зрівняльності. Таким чином, Платон закладає в основу ідеальної держави розподіл праці, який впливає з протиріччя між багатоманітністю потреб людей і одноманітністю їхніх здібностей. Розподіл праці об’єднує в державі всі три стани.

Торгівля і гроші. Торгівля необхідна у державі, вважає Платон, тому що саме вона обслуговує розподіл праці. А оскільки є торгівля, то необхідні й гроші. Аналізуючи грошові відносини, вчений виділяє три функції грошей: міра вартості, засіб обігу і засіб накопичення цінностей, вважаючи, одночасно, виправданими (справедливими) перші дві функції і негативною – третю.

Окрім обслуговування розподілу праці, торгівлі належить, на думку Платона, ще одна важлива роль – завдяки їй відбувається порівняння всіх товарних тіл, тобто торгівля робить товари порівнюваними, незважаючи на те, що вони виступають носіями “різноманітної і непорівнюваної власності”. Таким чином, Платон висуває геніальне для своєї епохи твердження про порівнянність і рівність товарів, хоча й не вирішує ще проблему, завдяки чому ці товари є порівнюваними.

Аристотель
(384 – 322 рр. до н. е.)

Учень афінської філософської “Академії” Платона, вихователь Олександра Македонського, засновник філософської школи афінського “Лікею”, в якому займався педагогічною діяльністю.

Основні твори – “Нікомахова етика”,
“Політика”.

Теорія обміну. Необхідність обміну, вважає Аристотель, зумовлюється поділом суспільства (внаслідок дії природних законів) на вільних і рабів, а їх праці – на розумову й фізичну. “Дійсно, не із двох лікарів утворюється суспільство, але із лікаря і хлібороба, і взагалі з людей неоднакових і нерівних...”. Ідеальним варіантом господарського розвитку Аристотель вважає основу на праці рабів модель невеликого сільськогосподарського підприємства, діяльність якого спрямована на самозабезпечення життєвими благами. Проте, звичайно, всі блага створити в рамках одного господарства неможливо, тому об’єктивно виникає необхідність обміну результатами діяльності із сусідами.

У зв’язку з цим Аристотель відзначає двоїсту природу споживання кожного блага (товару). Він вважає, що, в одному випадку, річчю користуються “заради властивої їй мети, заради того, для чого вона призначена”, а в іншому – для обміну, який не є “природним способом споживання блага”, проте все ж таки приносить користь її власнику, тому що дає можливість отримати інше благо. Таким чином, Аристотель фактично виділяє дві властивості речі – властивість бути спожитою власником і властивість бути обмінною на іншу річ. Ці дві властивості речей учений зводить до однієї основи – здатності приносити користь для людини.

Еквівалентність обміну і теорія грошей. Аналізуючи процес обміну, Аристотель ставить питання, яке через багато віків для багатьох поколінь учених стане вихідним пунктом подальшого економічного аналізу, – чим визначається співвідношення обміну товарів? Аристотель бачить в обміні речей певну рівність і намагається знайти якусь загальну основу такої рівності: “... все, що піддається обміну, повинно порівнюватися з чимось одним”. Аристотель вважає, що порівнюваними товари роблять гроші: “...необхідно, щоб все вимірювалося чимось одним... Цим одним є ... потреба, яка для всього є з’єднувальною ланкою. Як заміна потреби за домовленістю з’явилася монета... Монета, мов би міра, яка робить усі речі порівнюваними, прирівнює”.

За Аристотелем, гроші – це закономірний результат процесу обміну, вони є специфічним товаром, який на основі домовленості обслуговує акти обміну – дає можливість порівнювати усі товари. Звідси, гроші виконують такі дві основні функції: по-перше, це засіб порівняння благ, або (в сучасній термінології) міра вартості, а, по-друге, вони виступають як посередник в процесі обміну, або як засіб обігу.

Окрім цих двох функцій, Аристотель у процесі вирішення проблеми “справедливого обміну” називає ще одну функцію грошей – засіб нагромадження багатства. Аналізуючи принципи функціонування суспільства, він стверджує, що “справедливий обмін” – це той, коли “... ніхто не терпить збитку і не наживається”. Проте, в реальному житті цей принцип досить часто порушується, і причину цього Аристотель пов’язує з функціонуванням лихварства та отриманням лихварями процентів за надання грошей у позику. Такий спосіб збагачення, на думку вченого, суперечить принципу справедливості.

Предмет досліджень. Аристотель розділяє економічну науку на дві сфери – “економіку” і “хрематистику”. Економіка – це комплекс знань про господарчу діяльність, пов’язану з виробництвом споживчих цінностей. “Мистецтво економіки” (економіка), за висловом Аристотеля, “заслугує похвали”, тому що праця хліборобів, ремісників і дрібних торговців приносить суспільству реальні блага, які необхідні для нормальної життєдіяльності.

Хрематистика (від слова “хрема” – майно, володіння) повинна вивчати діяльність, спрямовану на збільшення багатств у грошовій формі і не пов’язану із створенням реальних життєвих благ. “Мистецтво нагромадження грошей”, або наживи, за Аристотелем, повинно “... викликати справедливе осудження”, тому що діяльність крупних торговців і лихварів має на меті нагромадження багатства понад необхідні потреби.

2.3. Проблеми раціональної організації рабовласницької латифундії у працях давньоримських філософів

Римська імперія виникла внаслідок численних війн, результатом яких стало об’єднання в рамках однієї держави величезних територій. Основною галуззю економіки Стародавнього Риму було сільське господарство, в якому переважали великі господарства рабовласницького типу (латифундії), що склалися на основі концентрації земельної власності. Обробіток землі в таких господарствах потребував значних трудових ресурсів, що досягалося за рахунок широкого застосування праці рабів. Зосередження в латифундіях дешевої робочої сили рабів і застосування простої кооперації приводило до значного зниження витрат. Однак, використання рабів як основної продуктивної сили суспільства стикалося з цілим рядом організаційних проблем.

Такі історичні обставини зумовлюють потребу в розробці аграрних проєктів, реалізація яких дозволяла б ефективніше використовувати працю рабів і обробляти великі земельні ділянки. Ця обставина зумовила характер економічної думки Стародавнього Риму, яка повинна була вирішувати в основному аграрні проблеми і, перш за все, проблеми раціональної організації рабовласницьких латифундій. Найбільш відомими спробами вирішити ці проблеми, стали праці таких діячів як Марк Порцій Катон (старший), Марк Теренцій Варон, брати Тіберій (163 – 132 рр. до н. е.) та Гай (153 – 121 рр. до н. е.) Гракхи, Юній Модерат Колумела (роки життя не відомі, жив в першому столітті нашої ери), Гай Пліній Старший (23 – 79 рр. н. е.) та інших.

Марк Порцій Катон
(234 – 149 рр. до н. е.)

Видатний римський політичний діяч і письменник.
Основний твір – “Землеробство”.

Катон вважає обробіток землі найбільш гідною справою для вільного громадянина, тому що ця діяльність приносить “чисті доходи”, які не викликають заздрощів, а із хліборобів виходять “найбільш віддані люди і найбільш стійкі солдати”. У своїй праці “Землеробство” він дає практичні поради господарям сільськогосподарських угідь щодо організації діяльності середнього за розмірами (100 югерів, або приблизно 25 га) господарства.

Теорія дохідності виробництва. Катон виділяє ряд умов, за яких дохід латифундії буде зростати. Серед них він звертає увагу насамперед на організацію праці рабів, що, на його переконання, підвищить результати діяльності аграрного господарства. Цей діяч рекомендує кожному рабу, залежно від його особистих якостей, видавати завдання (“урок”) певного виду та обсягу на цілий робочий день. Раби повинні “працювати за будь-якої погоди і на свята”, забезпечуючи таким чином безперервність процесу виробництва. Катон також пропонував увести систему контролю за виконанням робіт шляхом вибору наглядача (віліка) із числа рабів.

Окрім організації праці рабів, Катон також давав поради щодо використання праці вільних людей. Господар міг “здавати в підряд збір маслин, виготовлення олії, обробку земель” за гроші або за частину врожаю.

Виступаючи прихильником натуральних принципів господарювання, Катон одночасно радив знаходити вигоду від збуту частини виробленої продукції, а також “продавати взагалі все зайве”. Він одним із перших серед представників економічної думки Стародавнього Риму поставив проблему ефективності рабовласницького господарства, пов’язавши її з організацією виробництва й обміну.

Марк Теренцій Варон
(116 – 27 р. р. до н. е.)

Римський письменник і вчений у різних галузях знань.
Основний твір – “Про сільське господарство”.

Трактат Варона “Про сільське господарство” було видано в 3-х книгах, у ньому розглядаються проблеми обробітку землі, тваринництва та ведення присадибного господарства. Основною галуззю сільського господарства Варон вважає рільництво, але оскільки тваринництво досить тісно пов’язане із землею, то він рекомендує розвивати скотарство, з якого “можна вилучити немалий дохід”.

Сільськогосподарське підприємство повинно розвиватися на натуральній основі, забезпечувати себе, щоб господар міг не „купувати того, що можуть зробити свої ж люди і з матеріалу, який росте в маєтку”. Усі засоби, за допомогою яких можна обробляти поля, Варон поділяє на три види: “знаряддя, що роз-

мовляють” (раби), “знаряддя, що видають нерозбірливі звуки” (воли, робоча худоба) і “німі знаряддя” (вози, граблі, корзини і под.).

Теорія дохідності виробництва. Основним засобом обробки земельних угідь автор трактату “Про сільське господарство” вважає працю рабів. Однак, зважаючи на те, що умови розвитку Стародавнього Риму досить суттєво змінилися після повстань рабів (наприклад, повстання під проводом Спартака), Варон, на відміну від Катона, пропонує використовувати більш гнучкі форми примусу до праці і не застосовувати батіг, якщо бажаного можна досягти словом. Інтенсифікація праці рабів можлива, на його думку, за рахунок використання методів морального та матеріального стимулювання: “Бажання до праці можна викликати також більш вільним режимом, більш щедрою мірою їжі та одягу, скороченням роботи або дозволом виганяти на пасовиська декілька голів власної худоби”.

Фактор торгівлі (особливо із містом), куди можна реалізувати надлишки, Варон називає одним із найбільш важливих умов прибуткового розвитку маєтку. Зважаючи на низьку продуктивність рабської праці, на масштабних сільськогосподарських роботах – збір винограду, жнива – краще, на думку Варона, використовувати працю найманих робітників. Хоча, як він вважає, праця рабів є основним елементом існування сільськогосподарського підприємства, проте раціональний розподіл операцій у господарстві поміж вільними працівниками та рабами допоможе підвищити дохідність маєтку.

ВИСНОВКИ

1. Економічні погляди Стародавнього Сходу являють собою описи конкретного досвіду економічної діяльності у межах одного господарстві або цілої держави.

2. Для економічної думки античної Греції, відображеної, насамперед, у вченнях Ксенофонта, Платона й Аристотеля, характерне дослідження закономірностей зростання дохідності замкнутого домашнього господарства, проблем натурального обміну й грошей.

3. Економічні вчення Стародавнього Риму спрямовані, перш за все, на пояснення процесів в аграрній сфері, зокрема, питань раціональної організації рабовласницьких латифундій, організації рабської праці тощо.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Дайте порівняльну характеристику історичних пам’яток Стародавнього Сходу – “Артхашастри” та Кодексу законів царя Хаммурапі.

2. Які відмінності існують у поглядах представників економічних шкіл легістів і моїстів у Стародавньому Китаї?

3. Які елементи моделі „ідеальної держави” Платона були використані подальшими поколіннями вчених?

4. Дайте порівняльну характеристику поглядів Варона й Катона на фактори доходності аграрних господарств.

5. Проаналізуйте відмінності у трактуванні природи та функцій грошей філософами Стародавньої Греції.

6. У чому проявляється подвійність поглядів Аристотеля на сутність економічних процесів?

7. Чому в історичних документах Стародавнього Сходу присутнє досить негативне ставлення тодішнього суспільства до діяльності лихварів?

8. Чому представники філософської думки Стародавнього Риму розглядали насамперед проблеми функціонування сільськогосподарського виробництва, залишаючи поза увагою, наприклад, ремісництво?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. *Закони царя Хаммурапі регламентували боргове рабство з метою:*

- а) поповнення державної скарбниці;
- б) припинення розвалу основ натурального господарства;
- в) зміцнення економічної влади держави;
- г) підтримки конкуренції.

2. *Представники економічної думки Стародавнього світу ідеалізували:*

- а) ринкові відносини;
- б) натурально-господарчі відносини;
- в) велику торгівлю та лихварські операції;
- г) правильними є відповіді в пунктах б, в.

3. *Докази представників Стародавнього світу були спрямовані проти:*

- а) великих торгових і лихварських операцій;
- б) рабовласництва;
- в) приватної власності;
- г) правильна відповідь не названа.

4. *Відмітною рисою економічного розвитку країн Стародавнього Сходу від економіки античності можна вважати:*

- а) наявність натурального господарства;
- б) домашній характер рабства;
- в) слабкість товарно-грошових відносин;
- г) правильна відповідь не названа.

5. *Хто є автором роботи «Бесіди і судження»?*

- а) Платон;
- б) Каутілья;
- в) Конфуцій;
- г) Ксенофонт;
- д) Хаммурапі.

6. У моделі «ідеальної держави» Платона приватну власність могли мати:

- а) філософи;
- б) воїни;
- в) ремісники й торговці;
- г) правильними є всі перераховані варіанти відповідей;
- д) правильними є відповіді в пунктах а, в.

7. Хто є автором трактату «Артхашастра» ?

- а) Платон;
- б) Каутілья;
- в) Конфуцій;
- г) Ксенофонт;
- д) Хаммурапі.

8. Хто з названих нижче учених трактує гроші як особливий товар, специфічність котрого пов'язана з ненасичуваністю?

- а) Конфуцій;
- б) Ксенофонт;
- в) Платон;
- г) Варон.

9. Аристотель відносить до сфери хрематистики:

- а) обробіток землі;
- б) ремісництво;
- в) лихварство й торговельно-посередницькі операції;
- г) правильними є відповіді в пунктах а, в.

10. У кодексі законів царя Хаммурапі боргове рабство обмежувалося:

- а) чотирма роками;
- б) трьома роками;
- в) одним роком;
- г) правильна відповідь не названа.

11. "Гроші є особливим товаром, який обслуговує обмін і поява якого пов'язана з міноюю торгівлею". Кому з стародавніх мислителів належить таке визначення грошей?

- а) Вавилонському царю Хаммурапі;
- б) Платону;
- в) Аристотелю;
- г) Ксенофонту.

12. Основою моделі «ідеальної держави» Платона є:

- а) принцип суспільного розподілу праці;
- б) принцип природного розподілу праці;
- в) принцип рівного розподілу суспільного продукту;
- г) принцип розподілу відповідно до часток приватної власності.

13. *Хто є автором терміна «ойкономія»?*

- а) Конфуцій;
- б) Ксенофонт;
- в) Платон;
- г) Варон.

14. *Хто є автором роботи «Політика»?*

- а) Аристотель;
- б) Ксенофонт;
- в) Платон;
- г) Варон.

15. *Аристотель стверджував, що діяльність, пов'язана з отриманням прибутку та нагромадженням багатства у формі грошей, це:*

- а) економіка;
- б) хіромантія;
- в) хрематистика;
- г) лихварство.

16. *Аристотель відносить до сфери економіки:*

- а) обробіток землі;
- б) ремісництво;
- в) лихварство;
- г) правильну відповідь подано у пунктах а,б.

17. *Хто такий вілік у теорії Катона?*

- а) Керуючий латифундією;
- б) наглядач із числа рабів, який контролює виконання робіт;
- в) вільний працівник;
- г) землевласник.

18. *Аристотель відносить до сфери хрематистики:*

- а) обробіток землі;
- б) ремісництво;
- в) лихварство;
- г) правильну відповідь подано у пунктах а,б.

19. *У староіндійському трактаті «Артхашастра» прибуток:*

- а) включався в ціну товару як частина витрат;
- б) розглядався як винагорода підприємця;
- в) розглядався як результат найманої праці;
- г) не розглядався взагалі.

20. Староіндійський трактат “Артхашастра” являє собою:

- а) збірник настанов з питань управління державою;
- б) збірник настанов з питань чуттєвої любові;
- в) збірник релігійних настанов;
- г) податковий кодекс.

Вправа 3. Для кожного поняття або цитати з наведених нижче знайдіть прізвище їхнього автора.

- 1. Ідея “природного права”.
- 2. Ойкономія.
- 3. Хрематистика.
- 4. „Цінність – все те, від чого можна отримати користь. ... Земля, вівці, гроші не є цінністю для тих, хто не вміє ними користуватися”.
- 5. Модель „ідеальної держави”.
- 6. “...необхідно, щоб все вимірювалося чимось одним... Цим одним є ... потреба, яка для всього служить поєднувальною ланкою. Як заміна потреби за домовленістю з’явилася монета.... Монета, це мов би міра, яка робить усі речі порівнюваними, прирівнює”.
- 7. “Грошей ніхто не має стільки, щоб не бажати їх мати ще більше, а якщо у кого-небудь вони виявилися в надлишку, то він, закопуючи надлишок, отримує не менше задоволення, ніж якщо б він ним користувався.”
- 8. “Одні народжені для управління, інші – для надання допомоги, ще інші – для обробітку землі й ремісництва”.
- 9. “... все, що піддається обміну, повинно порівнюватися з чимось одним”.
- 10. Справедливий обмін - це той, коли “... ніхто не терпить збитку і не наживається”.

Автори:

- а) Платон;
- б) Конфуцій;
- в) Аристотель;
- г) Ксенофонт.

Тема 3. ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І МЕРКАНТИЛІЗМУ

Для господарської практики середньовіччя – значного історичного періоду від часів падіння Римської імперії до епохи Відродження, характерним є панування натурального виробництва, ґрунтованого на феодалній власності й особистій залежності. Поступово, на основі поглиблення суспільного розподілу праці, розвитку товарообігу та розширення ринків, натуральне господарство витісняється товарним виробництвом. У даній темі буде проаналізовано еволюцію економічної думки від ідей захисту натуральних принципів господарювання та несприйняття товарно-грошових відносин до виділення грошей як єдиного багатства нації та обґрунтування шляхів його збільшення.

Історичні умови

1. Розвиток крупної феодалної земельної власності й виникнення особливих форм її поєднання з безпосередніми виробниками (селянами-кріпаками).
2. Зміна ідеології та суспільної свідомості під впливом християнства, яке мало визначальний вплив на соціально-економічний розвиток Західної Європи.
3. Розвиток міст, ремесел, торгівлі. Виникнення централізованих держав.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом досліджень виступає становлення і розвиток феодалного устрою.
2. Метод дослідження являє собою поєднання емпіризму з догматизмом релігійної етики і схоластикою. Більшість праць представників цього періоду в Західній Європі за своєю суттю є спробами пояснення реальних економічних процесів і явищ через церковні догми, основні принципи християнської (католицької) релігії.

Основні документи раннього середньовіччя

- у Франкському королівстві – Салічеська правда” (IV ст.) і “Капітулярій про вілли” (поч. IX ст.);
- в Англії – “Судебник Кентського етельберга” (поч. VII ст.), “Правда короля Іне” (близько 690 р.), “Правда Уесецького короля Альфреда” (друга половина IX с.);
- у Київській Русі – “Руська правда” (X – XII ст.).

Перелічені документи описують процеси розпаду общинного землеволодіння, закріпачення селянства, організації ранньофеодалної вотчини. У них зосереджена увага на господарських можливостях натурального господарства, але одночасно фіксується існування різних прав приватної власності.

3.1. Економічні погляди каноністів. Фома Аквінський

Витоки канонізму в економічних поглядах пов'язуються з іменем одного із засновників раннього канонізму Августином Блаженным (Святим Августином) (353 – 430 рр.), який заклав догматичні принципи релігійно-етичного підходу до економічних проблем. Ці підходи протягом V – XII ст. залишалися майже незмінними.

Важливим методологічним принципом канонізму в економічних уявленнях було застосування схоластики. Саме слово “схоластика” походить від назви школи, тому що в своєму первісному значенні воно означало учителя й учня закладу семи вільних мистецтв, а пізніше – вже кожного, хто займається шкільною наукою. Найважливішою характерною рисою середньовічної схоластики було наслідування чужих ідей, підлеглість авторитету. Авторитетом визнавалось не тільки Священне писання, але й твори церковних діячів, праці Платона й Аристотеля. Відданість великим вчителям, твори яких вважались “справжніми”, проявлялася насамперед у тому, що посилання на них (цитати) були головним аргументом у будь-якій дискусії.

У вченні схоластів важливу роль відігравала традиція. Традиційні основи посідають в економічних працях набагато більше місце, ніж нетрадиційні, розроблені тим чи іншим автором. Навіть найбільш видатні схоласти відрізняються один від одного лише способом синтезу та викладу традиційного матеріалу, лише рівнем ретельності аналізу деталей старих, традиційних, “справжніх” концепцій, а не створенням принципово нових. Якщо нове і з'являється, то воно являє собою синтез паралельних або споріднених традиційних течій.

Схоластична наука була спрямована скоріше не на вивчення та узагальнення практики, а на накопичення суми об'єктивних, “вічних” істин. Учені намагаються узгодити істини, освячені авторитетом церкви, власними уявленнями про них, знайти аргументи на підтвердження цих істин. Цей процес знайшов відображення у середньовічних хрестоматіях – “Сумах”, авторами яких були викладачі університетів і призначалися вони для студентів. Ці збірники-конспекти містили в собі, як правило, не тільки матеріали із найважливіших книг, але й коментарії упорядника. Саме тому ще однією рисою схоластики є її шкільний характер.

До основних рис ранньої схоластики пізні каноністи, зважаючи на те, що не завжди можна було пояснити невідповідність нових явищ економічного життя сталим канонам, додали ще один методологічний принцип – принцип подвійності оцінок, який дозволяв за рахунок коментаріїв, уточнень і застережень подати початкове трактування конкретного економічного явища дещо в іншому і навіть протилежному значенні.

Найбільш яскраво погляди пізнього канонізму втілені в працях домініканського монаха Фоми Аквінського, якого називають найбільш визначним автором середньовічної західноєвропейської економічної думки.

**Фома Аквінський
(1226 – 1274)**

Італійський монах, аристократ за походженням, канонізований католицькою церквою в 1323 р. Систематизатор релігійної філософії. Основний твір – “Сума теології”.

Методологія досліджень. Свої погляди на ті чи інші проблеми Ф. Аквінський викладає, використовуючи схоластичний методологічний прийом: спочатку у вигляді питання ставиться проблема щодо правильності чи неправильності певного економічного явища, потім послідовно наводяться докази за й проти цього явища (канони Біблії, висловлювання Аристотеля або видатних діячів церкви), після чого дається авторське трактування проблеми (як правило в компромісній формі). Подібний прийом застосовується Ф. Аквінським для висвітлення проблем розподілу праці, власності, “справедливої ціни”, позичкового відсотка тощо.

Теорія власності. Власність розглядається Ф. Аквінським як “покарання за первородний гріх”, проте в земному житті людини вона вважається явищем законним і необхідним. “Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право приватної власності дається не природою, а людським розумом, воно на ньому ґрунтується і в силу цього стало необхідним інститутом людського життя”. Він вважає, що ставлення людей до матеріальних благ складається з двох елементів – управління й користування. Функція управління – це доля лише небагатьох обраних, вона не тільки почесна, але й потребує відповідних знань.

Теорія „справедливої ціни”. Ф. Аквінський вважає, що основа обміну – це рівність корисності обмінюваних речей, яка вимірюється монетою. Звідси – продавати річ дорожче, або дешевше, ніж вона коштує, – несправедливо. Але в реальному житті бувають випадки, коли річ продається дорожче (наприклад, коли селяни привозять продукти у місто), або дешевше (наприклад, коли продукти купуються безпосередньо в селі). Отже, мають місце дві ціни. Яка ж з них є справедливою? Ф. Аквінський вважає, що в разі відсутності обману покупця, обидві ціни справедливі.

Він розрізняє два види справедливості в обміні. Один із них визначав відношення учасників обміну, коли ціна гарантована “відповідно до речі”, тобто коли користь обмінюваних речей однакова. Другий вид справедливості в обміні відображав відношення “частини до цілого” і забезпечував більше благ тому, хто “більше значить для суспільного життя”. Тобто, з одного боку, справедливою вважається ціна, яка враховує еквівалентність в обміні, а з іншого – та, за якою продавець міг жити відповідно до свого статусу в суспільстві. Зокрема, можливість отримувати більше в процесі обміну для багатих верств населення Ф. Аквінський виправдовував необхідністю давати милостиню бідним.

Теорія грошей і торгівлі. Аквінський визнавав необхідність грошей, які він вважає “... важливою мірою матеріального життя в торгівлі й обігу, подібно

до того як милостиня – краща міра життя духовного”, тобто визнає дві їхні функції – міри вартості і засобу обігу. Одночасно, Ф. Аквінський, роблячи посилення на Аристотеля, говорить про те, що “гроші не можуть породжувати гроші”, тобто не можуть використовуватися для отримання баришу. В іншому випадку подібні дії економічних суб’єктів не вважаються справедливими.

Виходячи з міркувань справедливості, визначену як “... постійне й тверде бажання робити кожному те, на що він має права ...”, Ф. Аквінський характеризує торгівлю, поділяючи її на два різновиди: дозволену і недозволену. Дозволена торгівля передбачає прагнення не стільки до отримання великого прибутку, скільки шляхом отримання помірною баришу забезпечити себе і свою сім’ю необхідними засобами до життя, а також допомогти бідним. Дозволеною також вважається торгівля, яка має на меті ввезення в країну товарів з-за кордону, якщо в них є нестаток. Якщо ж єдине спонукання до торгової діяльності – це прагнення отримати прибуток, особливо за умови, що продавець нічого не змінив у товарі, не доклав до нього власної праці, але продає цей товар за більш високу ціну, – то така торгівля, на думку Ф. Аквінського, є недозволеною і гидким заняттям. Етично невиправданим і несправедливим заняттям є також практика стягування відсотків за надання грошей у борг.

Ф. Аквінський, враховуючи економічну обстановку, розвиток товарообміну і кредитних операцій, посідав багато в чому компромісну позицію по відношенню до прибутку, торгівлі й відсотка за позику. Його висновки з цих та інших питань досить відчутно вплинули на подальший розвиток економічної думки в Європі.

3.2. Арабське середньовіччя

Феодалні відносини почали розвиватися в країнах Арабського Сходу з VII ст. і за часом збіглися з виникненням нової релігії – ісламу. Глава першої загальноарабської держави Мухаммед носив сан пророка, маючи як світську, так і духовну владу. Це наклало свій відбиток на весь наступний розвиток мусульманських країн, в тому числі й економічну думку.

Економічні погляди арабів у період виникнення ранньофеодальної держави відображає релігійна книга Коран, що містить у собі проповіді Мухаммеда. Так, в Корані велика увага приділяється торгівлі, при здійсненні якої потрібно суворо дотримуватися міри і ваги, бути точним при оплаті боргів. Лихварство ж не визнавалося, а високий позичковий відсоток прямо заперечувався від імені Аллаха. Стверджується, що майнова нерівність визначена богом і ним освячена залежність одних людей від інших.

Ці та інші настанови, прийняті при Мухаммеді й зафіксовані в Корані, стали основою для подальшого розвитку правових та економічних концепцій. Окрім Корану, для пояснення економічних і соціальних явищ арабські правники та мислителі зверталися до так званих хадисів – переказів про вчинки й висловлювання Мухаммеда. Взагалі, мусульманське право “шаріат” склалося на основі трьох джерел: Корану, хадисів і звичайного права.

Одним із значних мислителів свого часу був правник Абу Юсуф. Він намагався розробити своєрідний практичний посібник для правителів при вирішенні різноманітних питань, пов'язаних з економічною політикою. Наприклад, значне місце в творчості цього арабського вченого посідали проблеми оподаткування, причому головним принципом податкової політики держави повинен стати принцип збереження міри. Абу Юсуф закликав правителя створити такі умови в країні, щоб в казну надходили тверді й заздалегідь передбачені суми і в той же час зберігалася платоспроможність населення, яке сплачує податки.

Найбільш відомим представником економічної думки арабського середньовіччя, погляди якого на деякі питання навіть дещо випередили час, вважається Ібн Хальдун (Абу Заїд Абд ар-Рахман ібн Мухаммед аль-Хадрамі), життя і діяльність якого пов'язана з арабськими країнами Магрибу (Північна Африка).

Ібн Хальдун (1332 – 1406)

Арабський мислитель, активний політичний і науковий діяч Єгипту.

Теорія суспільного прогресу. В основі теорії суспільного прогресу (“соціальної фізики”) Ібн Хальдуна лежать економічні фактори. Залежно від того, як люди добувають засоби для існування, він виділяє три стадії еволюції людства: 1) “дикість”, коли людина була невіддільна від природного світу; 2) “примітивність”, або життя в сільській місцевості, характерними рисами якого є заняття в основному обробіткою землі й скотарством; 3) “цивілізація”, або життя в містах, коли до хліборобства і скотарства приєднуються ремісництво, торгівля, наука і мистецтво. Ібн Хальдун вважає, що перехід від примітивності до цивілізації зумовлений тим, що люди починають виробляти надлишковий продукт, який стає основою розкішного життя.

Теорія ціноутворення. Розглядаючи проблеми простого товарного виробництва, Ібн Хальдун описує фактори, які впливають на формування ціни. Серед них:

1) Маса товару, присутня на ринку. Ібн Хальдун стверджує, що якби люди не купували товари на майбутнє, побоюючись можливих негараздів, то й ціна на ці товари була б нижчою.

2) Податки, які стягуються державою, а також незаконні побори, включені в ціну, тому що “незаконні побори сприяють дорожнечі”.

3) Характер потреби в товарі. Ті товари, що мають попит, як правило, високі в ціні, а від низьких цін терплять збитки продавці, що реалізують товари, які попитом не користуються. Проте, стверджує Ібн Хальдун, “...із усіх товарів хліб є тим товаром, на який бажана низька ціна, бо потреба в ньому загальна”.

Теорія вартості й грошей. Ібн Хальдун вводить поняття вартості, випередивши тим самим усіх мислителів давнини й свого часу. Він вважав, що в умовах товарного виробництва задоволення потреб можливе лише шляхом

купівлі й продажу товарів на ринку в результаті еквівалентного обміну, де прирівнюються рівновеликі витрати праці: “Більшість того, що людина нагромаджує і з чого має безпосередню корисність – рівноцінна вартості людської праці”.

Важливе місце в спадщині Ібн Хальдуна посідає проблема грошей. Він встановлює, що гроші – це основа доходів, заощаджень та скарбів, мірило вартості. Ібн Хальдун досить жорстко виступає за обіг в країні повноцінних грошей (золота і срібла), різко критикуючи фальшивомонетників і правителів, які здійснюють навмисне псування монет.

3.3. Соціальні утопії пізнього середньовіччя

У період пізнього середньовіччя (XVI – XVII ст.) в економічній думці Західної Європи відбуваються значні зміни, викликані процесами розвитку мануфактурного виробництва і поступового занепаду феодальних принципів господарювання, загостренням соціально-економічних протиріч. У цей час з’являються проекти майбутнього, більш справедливого суспільства, які були названі соціальними утопіями. Вони несли на собі відбиток проектів державного устрою (моделі ідеальної держави) Платона, поглядів раннього християнства, де проповідувалися принципи суспільної рівності людей, стародавніх легенд про “золотий вік”, в яких ідеалізувався общинний устрій і відсутність соціального розшарування тощо.

Найбільш відомими творами соціального утопізму вважаються роботи англійця Томаса Мора та італійця Томазо Кампанелли, що стали прямим результатом гострих соціальних суперечностей того часу і мрій широких мас населення про суспільство соціальної рівності й справедливості.

Томас Мор (1478 – 1533)

Видатний державний діяч, лорд-канцлер короля Англії.

Основний твір – **“Золота книга, настільки корисна, як і захоплива, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія” (1516).**

Т. Мор різко критикує феодальний устрій Англії початку XVI ст. і розкриває його основні соціально-економічні суперечності. Виступаючи проти системи “огороджування”, яка супроводжувала аграрно-промисловий переворот і результатом чого стало втрата землі багатьма селянами в країні, він писав, що “вівці ... пожирають навіть людей, спустошують і розоряють поля, домівки, міста”. В Утопії основною причиною протиріч, що існують у суспільстві, Т. Мор називає нерівність, причиною якої вбачає в приватній власності. Він змальовує картини зубожіння робітників і ненаситної жадоби багатіїв (особливо лихварів), засуджує захватницькі війни, що вела Англія в той час.

Модель ідеального суспільства. Прообраз ідеального суспільства Т. Мор шукає на невідомому острові, де не існує приватної власності, населення користується благами на принципах рівності й розподілу продуктів згідно із “справедливими потребами”. Матеріальною основою такого розподілу повинно, на думку автора Утопії, стати суспільне виробництво з обов’язковістю трудової діяльності протягом шестигодинного робочого дня. У такому суспільстві відсутні гроші, громадяни мають можливість займатися мистецтвом, наукою.

Одночасно в моделі ідеального суспільства Т. Мора зберігається місце для рабства (насамперед це стосується злочинців), влада верховного правителя, хоча і на засадах демократичних виборів. Окрім того, на острові з метою спонукання людей до праці, на думку автора, має бути створена система контролю за виконанням робіт.

**Томазо Кампанелла
(1569 – 1639)**

Італійський революціонер, виходець з селянської бідноти, очолив повстання проти іспанського панування.

Основний твір – “Місто Сонця” (1623).

Модель ідеального суспільства. Т. Кампанелла, викриваючи суперечності феодального устрою, першопричиною яких він вважає наявність приватної власності, змальовує нове життя у державі, яка зветься Містом Сонця і розміщена на далекому острові Тапробані. Описуючи економічне життя уявної держави, учений втілює ідеї середньовіччя й орієнтувався на господарство натурального типу. Тому жителі острова займаються в основному сільським господарством, вони не знають приватної власності та індивідуальної сім’ї, на цьому острові організоване громадське споживання і виробництво на базі суспільної власності та обов’язкової трудової повинності (тривалістю до 4 годин). Рабство виключається. Влада в Місті Сонця належить Метафізику-первосвященику і трьом його заступникам – Пону, що відповідає за військові справи, Сіну (духовна сфера, культура, наука), Мору (матеріальне виробництво і приріст населення). Відносини між членами суспільства, на переконання Т. Кампанелли, повинні базуватися на принципах дружби, співробітництва і взаєморозуміння.

3. 4. Економічна теорія меркантилізму

Історичні умови

1. Розвиток техніки й технології, епоха великих географічних відкриттів і процесів первісного нагромадження капіталу.
2. Зародження мануфактурного виробництва.

3. Розвиток товарно-грошових відносин, початок формування національних і світових ринків.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом дослідження виступають процеси первісного нагромадження капіталу, закономірності зростання багатства у сфері обігу.

2. Методом дослідження виступає емпіризм.

Меркантилізм склався у XIV ст. та панував два наступних століття. Представники цього напрямку виступали проти впливових в економічній думці середньовіччя ідей Аристотеля та запропонували тезу про те, що багатством є все, що може бути перетворене на гроші. Головною сферою виникнення грошей меркантилісти вважали торгівлю, що й визначило назву цієї теорії: по-італійськи “mercante” – “купець”.

Меркантилізм ще не можна назвати справжньою науковою теорією (це просто спроба пояснення принципово нових явищ, пов'язаних із збільшенням багатства у товарній та грошовій формах, старими описовими засобами). І все ж меркантилізму притаманні деякі риси, що відрізняють його від ранніх економічних уявлень, а це дає змогу називати його першою школою політичної економії.

Сутність меркантилізму відрізняється двояким розумінням. З одного боку, він являє собою особливий тип економічної політики абсолютистських монархій, що сприяє первісному нагромадженню капіталу. З іншого – це економічне вчення, спрямоване на пошук економічних закономірностей у сфері обігу (торгівлі, грошовому обігу).

Меркантилізм як економічна політика був характерним для більшості західноєвропейських держав і пройшов два етапи:

1. **Монетарна система**, в рамках якої формою загального багатства вважається золото й срібло. З огляду на це, головною метою державної політики є залучення до країни дорогоцінних металів. У різних країнах така політика мала різні прояви: наприклад, в Англії за прийнятим Навігаційним актом Кромвелля заборонялось іноземним купцям вивозити за кордон прибуток від продажу товарів (прибуток має витратитись на закупівлю англійських товарів, які вже можуть бути вивезені), в Іспанії вивезення з країни золота й срібла каралося смертним вироком, а будь-яке судно, залишаючи порт Іспанії з товарами, мало повернути їхню вартість у формі грошей. В цілому, політика монетарної системи сприяла надходженню золота й срібла в рамках національних меж держав.

2. **Мануфактурна система** (XVII – XVIII ст.). Керівництво країн визнало, що надійнішим засобом залучення грошей у державу є розвиток виробництва експортних товарів і вимога перевищення вивозу над ввозом. Тому державна влада сприяє розвитку промислового виробництва, мануфактури, навіть виступає організатором виробництва. Як приклад запровадження мануфактурної системи можна назвати політику міністра фінансів французького короля Людовіка XIV Жана Батіста Кольбера, російського царя Петра I.

Меркантилізм як економічна теорія відповідає двом стадіям у політиці європейських держав і також має два етапи розвитку, а саме:

1. **Ранній меркантилізм**, який також називають монетарною системою, підтримує теорію грошового балансу, згідно з якою гроші – це єдине багатство, саме гроші потрібно більше залучати з-за кордону та менше витратити. Ранній меркантилізм дійшов тільки до розробки адміністративних методів для утримання грошей в країні. До цього етапу відносяться творчість англійського памфлетиста В. Стаффорда, італійського банкіра Б. Даванзатті та інших.

2. **Пізній меркантилізм** характеризується розробкою теорії торговельного балансу і визначенням джерела збагачення нації не в примітивному нагромадженні скарбів, а в розвитку зовнішньої торгівлі та активному торговельному балансі (перевищенні вивозу над ввозом). Теорія торговельного балансу була започаткована англійським купцем, одним із директорів Ост-Індської компанії, нащадком старовинного купецького роду Томасом Меном. Окрім нього, значний внесок у розвиток економічної теорії меркантилізму зробили Д. Локк, А. Монкретьєн, Ф. Прокопович, І. Посошков та інші видатні діячі цієї епохи.

**Уільям Стаффорд
(1554 – 1612)**

Англійський дворянин, памфлетист.

Основний твір – **“Критичний виклад деяких скарг наших співвітчизників” (1581).**

У. Стаффорд досить оригінально (у віршовій формі) через бесіду лицаря, купця, фермера, ремісника і доктора богослов'я намагається аналізувати стан розвитку країни. У процесі цього аналізу, розглядаючи зовнішню торгівлю Англії, він доходить висновку, що іноземні купці вивозять отримане за свої товари англійське золото й срібло внаслідок таких причин: більш високої купівельної спроможності англійської монети в інших країнах; зростання споживання предметів розкоші, за які розплачуються великою кількістю грошей, що покидають країну; вивезення сировини, яка потім у переробленому вигляді ввозиться в Англію і реалізується за вищою ціною. Унаслідок зазначених причин внутрішні ціни на товари різко зростають.

У. Стаффорд запропонував низку заходів, що мали сприяти зростанню маси грошей у країні. Перш за все, він робить висновок про необхідність утримання від ввезення і придбання іноземних товарів, а натомість рекомендує створити умови для того, щоб аналогічні товари купувалися у співвітчизників. Стаффорд рекомендує державі за рахунок запровадження жорстких законодавчих заходів створити бар'єри для іноземців з метою максимального сприяння зростанню грошових скарбів Англії. Для реалізації цієї ж мети він закликає чиновників боротися з поширеним на той час навмисним пошкодженням монет.

**Томас Мен
(1571 – 1641)**

Англійський купець, один із директорів Ост-Індської торгової компанії.

Основний твір – **“Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства” (1664)**, виданий посмертно.

Розглядаючи потоки товарів у зовнішній торгівлі Т. Мен доходить висновку, що остання може служити джерелом багатства лише за умови, коли грошовий виторг від проданих товарів буде переважати суму, витрачену на придбання товарів із-за кордону. Для виконання цієї умови держава повинна виконати цілий ряд рекомендацій, а саме:

- 1) прагнути до виготовлення якомога більшої маси власних товарів;
- 2) знижувати вартість транспортування експортних товарів;
- 3) здійснювати ряд заходів для підтримки ремісництва;
- 4) встановлювати мито на імпорт і забезпечити безмитний експорт;
- 5) заборонити колоніям торгівлю з іншими країнами, крім метрополій;
- 6) враховувати попит сусідніх держав і більше виробляти саме тих товарів, які необхідні за кордоном.

Т. Мен закликає не боятись вивозити гроші: “Зростання ввозу товарів за допомогою готівки в кінці кінців після вивозу товарів знову за кордон перетворюється у ввіз набагато більшої кількості грошей, ніж та, що була в свій час вивезена”. Як і більшість представників меркантилізму, він наголошує на необхідності обігу повноцінних грошей.

**Антуан де Монкретьєн
(1575 – 1622)**

Французький дворянин.

Основний твір – **“Трактат політичної економії” (1615)**.

Робота А. де Монкретьєна дала нову назву економічній науці – “політична економія”. За Монкретьєном, це вчення про державне господарство і державну політику, яку повинна проводити влада з метою зростання багатства країни. Основними напрямками такої політики він вважає:

- розширення зовнішньої торгівлі, особливо, вивозу промислових виробів;
- встановлення високих митних ставок на імпорт;
- державна підтримка розвитку мануфактурного виробництва;
- встановлення монопольного становища французьких купців на внутрішньому ринку країни.

ВИСНОВКИ

1. У документах раннього середньовіччя (“Саліческа правда”, “Капітулярій про вілли”, “Руська правда” тощо) описуються процеси розпаду общинного землеволодіння, закріпачення селянства, організації ранньофеодальної вотчини, розглядаються можливості натурального господарства.

2. У період класичного середньовіччя переважали релігійно-етичні підходи до аналізу економічних проблем. Погляди на власність, гроші, торгівлю тощо співвідносилися з догматами релігії, морально-етичними принципами справедливості та з відповідністю ідеям визнаних авторитетів – Священного писання, визначних діячів церкви, давньогрецьких мислителів Платона й Аристотеля.

3. Економічні погляди арабського середньовіччя періоду виникнення ранньофеодальної держави відображає священна книга ісламу – Коран. Теоретичні уявлення про економічні процеси найбільш яскраво розкриваються у творчості Ібн Хальдуна, який, зокрема, вводить поняття вартості, випередивши тим самим усіх мислителів давнини й свого часу

4. У період пізнього середньовіччя, під час поступового занепаду феодальних принципів господарювання, загострення соціально-економічних протиріч з’являються проекти майбутнього, більш справедливого суспільства, які отримали назву соціальних утопій.

5. Першою економічною школою стає меркантилізм, який вважає предметом економічної науки (з 1615 р. – політичної економії) аналіз закономірностей зростання багатства у сфері обігу (торгівлі). Виділяються два етапи у розвитку теорії меркантилізму: ранній (теорія грошового балансу) та пізній (теорія торговельного балансу).

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте, і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Складіть порівняльну характеристику раннього та пізнього меркантилізму.
2. Виділіть і поясніть характерні риси економічного аналізу канонічної економічної думки.
3. Виділіть сутнісні риси вчення Ф. Аквінського про „справедливу ціну”.
4. Проаналізуйте вчення Ібн Хальдуна про вартість і ціноутворення.
5. У чому, на вашу думку, полягають основні причини виникнення соціальних утопій пізнього середньовіччя? Порівняйте характеристики цих теорій.
6. У чому полягає меркантилістська концепція багатства і як вона реалізувалася на практиці?
7. Які риси меркантилізму використовуються в сучасній економічній політиці?
8. Чому представники меркантилізму так негативно ставились до поширеної на той час практики „псування монет” ?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. До особливостей економічного розвитку країн епохи середньовіччя не відноситься:

- а) розвиток великої феодальної земельної власності;
- б) розвиток міст, ремесла, торгівлі;
- в) зміна ідеології та суспільної свідомості під впливом релігії;
- г) правильна відповідь не названа.

2. Запис давнього звичаєвого права племені салічних франків “Салічна правда” (початок VI ст.) відстоював:

- а) позиції церкви;
- б) позиції торгового капіталу;
- в) стійкість общинного землеволодіння;
- г) правильні відповіді подано в пунктах а, в.

3. “Справедлива ціна” у Фоми Аквінського – це:

- а) ціна, яка враховує кількість праці, затраченої на виробництво товару;
- б) ціна праці найманого робітника;
- в) ціна, яка забезпечує блага людям, відповідно до їх станової ієрархії;
- г) ціна, яка відповідає затратам і враховує соціальний стан продавця товару.

4. Гроші, на думку Ф. Аквінського, – це:

- а) загальний еквівалент;
- б) міра матеріального життя в торгівлі й обігу;
- в) товар, специфіка якого полягає в ненасиченості;
- г) міра вартості й нагромадження.

5. “Дозволена торгівля”, на думку Ф. Аквінського, – це:

- а) прагнення забезпечити себе життєвими засобами;
- б) прагнення одержати невелику вигоду від обміну;
- в) прагнення до максимального збільшення доходу;
- г) участь у торговельних операціях тільки на правах покупця.

6. “Справедлива ціна” Фоми Аквінського базується на:

- а) затратному принципі;
- б) граничному принципі;
- в) морально-етичному принципі;
- г) правильні відповіді подано в пунктах а, в.

7. Ібн Хальдун вважає, що мірою вартості виступає:

- а) кількість дорогоцінного металу;
- б) кількість витраченої праці;
- в) корисність праці;
- г) витрати праці, що враховують соціальний стан продавця товару.

8. Функціями грошей, на думку Ф. Аквінського, є:

- а) міра вартості;
- б) засіб обігу;
- в) засіб нагромадження;
- г) правильні всі перераховані вище відповіді;
- д) правильні відповіді подано в пунктах а, б.
- е) правильні відповіді подано в пунктах а, в.

9. До факторів, що впливають на величину ціни, Ібн Хальдун не відносить:

- а) обсяг продаваного товару;
- б) рівень оподаткування;
- в) характер потреби в товарі;
- г) правильна відповідь не названа.

10. До основних рис майбутнього суспільства Т. Мора не відноситься:

- а) відсутність приватної власності;
- б) відсутність рабства;
- в) загальна зайнятість;
- д) правильна відповідь не названа.

11. До основних рис майбутнього суспільства Т. Кампанелла не відноситься:

- а) відсутність приватної власності;
- б) відсутність рабства;
- в) відсутність індивідуальної родини;
- г) загальна зайнятість;
- д) правильна відповідь не названа.

12. Хто вперше ввів у наукову практику термін “політична економія”?

- а) Аристотель;
- б) Ф. Аквінський;
- в) Т. Мен;
- г) А. Монкретьєн;
- д) правильна відповідь не названа.

13. Представники якої школи (напрямку) в економічній науці вважали торгівлю джерелом багатства?

- а) Фізіократії;
- б) меркантилізму;
- в) класичної політичної економії;
- г) кейнсіанства.

14. Назва “меркантилізм” походить від італійського слова “mercante”, що буквально означає:

- а) лихвар;
- б) кредитор;
- в) купець;

- г) позичальник;
- д) покупець.

15. *Ідеї якого напряму економічної думки відображали погляди А. Монкретьєна?*

- а) Раннього меркантилізму;
- б) пізнього меркантилізму;
- в) класичної школи політекономії;
- г) правильна відповідь не названа.

16. *Протекціоністська економічна політика держави спрямується на:*

- а) обмеження імпорту;
- б) обмеження експорту;
- в) обмеження зовнішньої торгівлі;
- г) обмеження внутрішньої торгівлі.

17. *У якому році введено в наукову практику термін “політекономія”?*

- а) 1605;
- б) 1615;
- в) 1625;
- г) 1645;
- д) 1650.

18. *Хто з названих меркантилістів підтримував теорію грошового балансу?*

- а) Б. Даванзатті;
- б) Т. Мен;
- в) У. Стаффорд;
- г) правильна відповідь не названа.

19. *Представники меркантилістичної концепції вважали, що джерелом багатства є:*

- а) перевищення експорту над імпортом;
- б) перевищення імпорту над експортом;
- в) зростання мануфактурного виробництва;
- г) правильні відповіді подано в пунктах а, б.

20. *Що було предметом дослідження меркантилістів?*

- а) сфера обігу;
- б) матеріальне виробництво;
- в) сільське господарство;
- г) правильні відповіді подано в пунктах а, б.

21. *З наведених нижче наукових принципів виберіть той, що не належить до поглядів меркантилістів:*

- а) золото й срібло як визначення сутності багатства;
- б) підтримка промисловості шляхом імпорту дешевої сировини;
- в) регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу в країну золота й срібла;

г) низькі тарифи на імпорт промислових товарів.

22. *Пріоритетним методом економічного аналізу в меркантилізмі є:*

- а) емпіричний;
- б) абстрактний;
- в) функціональний;
- г) індуктивний.

Вправа 3. Для кожного поняття або цитати з наведених нижче знайдіть прізвище їхнього автора.

1. Справедливою є та ціна, яка, з одного боку, враховує еквівалентність в обміні, а з іншого – та, за якою продавець міг жити відповідно до свого статусу в суспільстві.

2. “Більшість з того, що людина накопичує і з чого має безпосередню користь – рівноцінна вартості людської праці”.

3. Теорія торговельного балансу.

4. Основа обміну – рівність корисності обмінюваних речей, яка вимірюється монетою.

5. Соціальної фізика.

6. “Зростання ввозу товарів за допомогою готівки в кінці кінців після вивозу товарів знову за кордон перетворюється у ввіз набагато більшої кількості грошей, ніж та, що була в свій час вивезена”.

7. “Вівці ... пожирають навіть людей, спустошують і розоряють поля, будівлі, міста”.

8. “...із всіх товарів хліб є тим товаром, на який бажана низька ціна, бо потреба в ньому загальна”.

9. Політична економія.

10. “Подібно до того, як людина від природи гола, а одяг є результатом її власного винаходу, так і право приватної власності дається не природою, а людським розумом, воно на ньому ґрунтується і в силу цього стало необхідним інститутом людського життя”.

Автори:

- 1. Т. Мен.
- 2. Ф. Аквінський.
- 3. Ібн Хальдун.
- 4. Т. Мор.
- 5. А. Монкретьєн.

Розділ 2. КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Тема 4. РАННЯ КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Становлення ринкової економіки викликало необхідність переоцінки поглядів меркантилізму на шляхи примноження національного багатства та завдання економічної науки. Нові теоретико-методологічні підходи до вивчення процесів і явищ ринкової економіки були започатковані представниками так званої «класичної» школи політекономії, яка заклала нові традиції світової економічної думки. Своєрідним переходом від меркантилістського бачення особливостей економічного розвитку до класичного дослідження закономірностей економічних процесів була рання класична політекономія, ідеї якої розглядаються у даній темі.

Історичні умови

1. Становлення і розвиток промислового виробництва на базі мануфактури, яка приносить доходи, що значно перевищують прибутки від експлуатації родовищ золота і срібла та ведення зовнішньої торгівлі.

2. Виробництво набуває товарного характеру, який докорінно змінює взаємовідносини між сферами виробництва і торгівлі – вони будуються на еквівалентній основі.

3. Розвиток товарно-грошових відносин, які поширюються на всі сфери економічної діяльності, дає можливість вести статистичні спостереження.

4. Розвиток науки, зокрема філософії, історії, статистики значно полегшує дослідження у сфері економіки.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом дослідження виступають закономірності зростання дохідності виробництва.

2. Метод дослідження являє собою поєднання емпіризму із зачатками теоретичного аналізу (абстракція, кількісний аналіз у В. Петті, дедукція у Ф. Кене).

4.1. Економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера

Класична політична економія виникає в Англії XVII століття, оскільки саме ця країна стає першою із європейських країн, що вступили на шлях мануфактурного виробництва. Швидкі темпи первісного нагромадження капіталу, буржуазна революція 1682 року створили передумови бурхливого розвитку промислового виробництва, що у свою чергу стимулювало і більш швидке зростання торгівлі, грошового обігу. Все це створювало досить сприятливі умови для теоретичного обґрунтування економічних процесів і поступового відходу від доктрини меркантилізму. Основоположником класичної політекономії в Англії є Вільям Петті.

У Франції, де домінуючим виступав аграрний сектор економіки і майже до останньої третини XVIII століття зберігались феодальні відносини, підприємницький капітал з великими труднощами пристосовувався до системи суспільних відносин. Тому для французьких економістів-класиків, першим з яких був П'єр Буагільбер, дуже важливими були процеси лібералізації у сільському господарстві.

Вільям Петті

(1623 – 1687)

Англійський землевласник.

Основні твори – „Трактат про податки і збори” (1661), „Політична анатомія Ірландії” (1671), „Різні гроші” (1681), „Політична арифметика” (1690).

Методологія досліджень. В. Петті у своїх теоретичних міркуваннях прагне показати причиново-наслідкову залежність економічних явищ, пояснити природу грошей і податків, грошової та земельної ренти, ціни тощо і при цьому здійснює перехід від вивчення видимих ознак цих явищ, їхнього опису до аналізу сутності. Тим самим учений робить спробу застосування абстрактного методу аналізу. Поряд з абстрактним методом, Петті успішно використовує кількісний аналіз економічних явищ, відкриваючи тим самим можливість застосування статистичних методів дослідження в економіці.

Застосовуючи згадані методи, Петті значно розширює предмет дослідження і поступово переходить до аналізу процесу виробництва. “Купці не доставляють ніякого продукту, – пише вчений, – а лише відіграють роль вен і артерій, що розподіляють туди й назад кров і живильні соки державного тіла, а саме, продукцію сільського господарства і промисловості”.

Теорія вартості. Досліджуючи сферу матеріального виробництва, Петті вдається виділити вартість у самостійну економічну категорію. Розглядаючи ринкову ціну, яку він називає “політичною ціною”, Петті шукає приховану за нею основу, тобто ”природну ціну”. Остання як внутрішня основа цін визначається працею, що може бути зведеною до витрат на виробництво золота і срібла. Тим самим Петті веде мову про вартість і вимірює її затратами праці, однак, пов'язує їх із продуктивністю праці при видобуванні дорогоцінних металів. По суті, він розглядає вартість у тому вигляді, в якому вона проявляється в обміні за допомогою грошей.

Міркуючи далі, Петті робить висновок, що “...оцінку всіх речей слід було б звести до двох природних знаменників – землі й праці”, так само як “праця є батько і активний принцип багатства, а земля – його мати”. У трактуванні вартості як породження праці й природи він намагається знайти природне співвідношення рівності між працею і землею та вбачає його в денному харчовому пайку робітника, тобто в заробітній платі.

Теорія доходів. Заробітна плата, на думку Петті, – це природна ціна праці, що має пов'язуватися з необхідними засобами до життя і регулюватися законодавчим шляхом. “Закон повинен забезпечувати робітнику тільки засоби до життя, бо якщо йому давати вдвічі більше за необхідне, то він буде працювати вдвічі менше, ніж він міг би працювати і фактично працював би без такого подвоєння заробітної плати, а це для суспільства означає втрату продукту відповідно до цієї кількості праці”, – розмірковує вчений.

Рента трактується ним як надлишок додаткової праці виробника над належною йому заробітною платою і відшкодуванням капіталу. “Я стверджую, – говорить Петті, – що коли ... людина відніме від отриманого нею врожаю своє насіння, ... а також усе те, що вона сама з'їла і що віддала іншим в обмін на одяг та інші предмети, необхідні для задоволення щоденних потреб, то залишок хліба становитиме природну й істинну ренту із землі за цей рік”. Джерело ренти Петті знаходить у неоднаковій родючості земельних ділянок та продуктивності праці, у різному їх місцезнаходженні по відношенню до ринків збуту.

З рентою пов'язується і процент як дохід, що дорівнює “ренті з такої кількості землі, яка може бути придбана на суму грошей, наданих у позику, за умови повної суспільної безпеки”.

Ціна землі. Петті розглядає продаж землі як продаж права на одержання ренти і пропонує обчислювати її як певну суму річних рент, оскільки землю купують заради отримання доходу. Вирішуючи питання про безпосередню кількість річних рент, учений звертається до опублікованих в Англії смертних таблиць Граунда, в яких наводились дані про середню тривалість життя різних верств населення. Для людини, стверджував В. Петті, кращим варіантом буде купити стільки річних рент, скільки їй необхідно для забезпечення себе і своїх найближчих нащадків, тобто це буде стільки років, скільки «можуть розраховувати ще прожити одночасно представники трьох поколінь, з яких одному 50 років, другому – 28, третьому – 7, тобто дід, батько і син». Зводячи цю кількість років до цифри 21, В. Петті вважав, що ціна землі дорівнює числу 21, помноженому на річну ренту. «... Я виходжу з того, – писав він, – що число річних рент, які становлять природну вартість якої-небудь ділянки землі, дорівнює звичайній... тривалості спільного життя трьох таких осіб».

**П'єр Лепезан де Буагільбер
(1646 – 1714)**

Окружний суддя Руана.

Основні твори: “Трактат про природу, оброблення і корисність зерна”, “Роздуми про природу багатства, грошей і податків”, “Дослідження про рідкість грошей”.

Методологія досліджень. Предметом дослідження вчений вважає проблеми зростання багатства і роль у цьому процесі держави. Багатство для Буагільбера ототожнювалося із масою благ і речей, а метою товарного

господарства він вважає споживання, тобто виробництво споживчих вартостей. Різко критикує меркантилістів за їхнє ототожнення багатства з грошима, засуджує політику протекціонізму Франції.

Цей мислитель абсолютизував роль сільського господарства в економічному зростанні держави, він пропонував провести податкову реформу, звільнити внутрішню торгівлю від обмежень і ввести вільний ринок зерна для більш швидких темпів економічного зростання країни в умовах вільної конкуренції.

Теорія вартості і грошей. Буагільбер визначає вартість як затрачену на виробництво товару працю і називає її „істинною, справедливою ціною”. „Істинну вартість” одного товару відображає, на погляд П. Буагільбера, інший товар, на виробництво якого затрачено стільки ж робочого часу, тобто одиницею виміру вартості виступає саме робочий час. „Істинна вартість” відображає правильну пропорцію обміну, на базі якої відбувається розподіл праці між різними галузями економіки. Правильність такої пропорції, а значить і „істинна вартість”, встановлюється під впливом стихійних сил ринку, за рахунок вільної конкуренції.

Учений виділяє „ринкову вартість” товарів, яка може відхилитися від „істинної” за рахунок обігу грошей, що порушують правильну пропорцію обміну. Вважаючи гроші причиною того, що товари обмінюються не за „істинною вартістю”, пропонує або взагалі скасувати гроші, або замінити металеві гроші паперовими з метою повернення до пропорцій справедливого обміну.

Буагільбер виділяє тільки одну функцію грошей як засобу обміну, тому що, на його думку, основна мета грошей – слугувати заставою при обміні товарів. Функцію ж засобу обігу може виконувати будь-який товар, а не обов’язково золото чи срібло. Буагільбер вважає, що гроші не є благом, а їх кількість не збільшує добробут країни, проте вони повинні перебувати у постійному русі. До того ж грошова маса має бути достатньою для підтримання цін на основні засоби існування.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. Усі члени суспільства, – вважає Буагільбер, – спрямовані на досягнення індивідуального багатства, тому потрібна сила, яка б регулювала взаємовідносини людей. Такою силою виступає природа, що ототожнюється з Богом, а держава не повинна втручатися в цей процес. “Багатство – це лише постійне спілкування людини з людиною... Всі підтримують ... це багатство виключно в ім’я власних інтересів і створюють тим самим, хоча це те, про що вони менш за все піклуються, загальне благо... Потрібен нагляд, щоб примусити дотримуватися згоди і законів справедливості. Але тільки одній природі під силу віддавати подібний наказ і підтримувати мир, втручання всякого іншого авторитету лише все псує, з якими б добрими намірами це не робилося”. Таким чином, Буагільбер був прихильником теорії природного порядку, тобто принципу “laissez faire” в економіці.

4.2. Школа фізіократів

Школа фізіократів виникає у Франції XVII століття, вона відображає економічну ситуацію періоду формування і розвитку мануфактурного виробництва в країні та поступового його занепаду в системі економічних відносин феодалізму. Ця школа поєднала у своїй назві два латинських слова: “фізіос” – земля, природа і “кратос” – влада. “Влада природи” над всім суцям – ось головна теза прихильників даної школи.

Сільське господарство проголошувалось фізіократами єдиною галуззю, в якій створюється дійсне багатство. Праця на землі вважається більш продуктивною, ніж у промисловості й торгівлі, завдяки самій природі, тому тільки сільське господарство створює додатковий продукт. Якщо, наприклад, селянин посадить мішок картоплі, а коли настане час збору врожаю, отримає шість, то п’ять мішків – це і є додатковий продукт, багатство. Очевидність і наочність процесу створення багатства саме у сільському господарстві робила ідеї фізіократії досить популярними у співвітчизників. Найбільш типовими представниками згаданої школи вважають Франсуа Кене й Анн Робер Жак Тюрго.

Франсуа Кене (1694 – 1774)

Виходець із середовища небагатого селянства, лікар, лейб-медик Людовика XV. Почав займатися економічною наукою в 60 років.

Основний твір – «**Економічна таблиця**» (1758).

Методологія досліджень. В основі теоретичних міркувань фізіократів лежить учення про “природний порядок” як цілком логічне продовження раціоналістичного підходу до аналізу економічної дійсності, характерного для французьких просвітителів. Ф. Кене вважає, що основними законами суспільного розвитку виступають закони природного порядку, тобто ті, що найбільш вигідні людині, встановлені Богом для відтворення й розподілу матеріальних благ. Ідея природного порядку поширювалася на суспільство як частину природи. Причому Кене наголошував, що природний порядок може існувати за наявності свободи, тому держава в суспільстві потрібна тільки для того, щоб ніхто не застосовував свою свободу на шкоду іншим. Унаслідок цього центр уваги економічної теорії був перенесений з пошуку найбільш вигідних форм державного втручання на встановлення об’єктивно існуючих законів виробництва і споживання.

Економічне життя являє собою, на думку Кене, природний процес, що має внутрішні закономірності, а завданням економічної науки є пізнання їхньої сутності. Однак, це досить складний процес, який можливо пізнати лише за допомогою абстрактних понять. Останні, на думку Кене, – це не що інше, як наукові абстракції, котрі слід “погоджувати з точним знанням природного порядку” і за допомогою котрих з’являється можливість “вивчити й оцінити

взаємовідносини... різних класів людей і занять у суспільному устрої, дати їм назви і дотримуватись їх при детальному викладі економічної науки”.

Теорія вартості. Розмірковуючи над проблемою вартості, Кене писав: ”Покупки урівноважуються з обох боків таким чином, що їх обопільна дія зводиться до обміну цінності на рівну цінність, причому такі цінності існували... так чи інакше до обміну; так що обмін у дійсності нічого не виробляє”. На думку Ф. Кене, вартість може створюватись тільки у сільськогосподарському виробництві, і перш за все, в обробітку землі. Тут діють закони природи і тому, на думку вченого, ”продукт хліборобської праці перевищує витрати”, в той час як “продукт праці ремісника вартий тільки витрат на нього”. Вартість продукту промислової праці “є не що інше, як продажна цінність первинного матеріалу і тих засобів існування, які робітник споживав під час своєї праці”. Отже, для Кене характерне натуралістичне тлумачення вартості, зведення її до виробничих витрат.

Однак, таке тлумачення категорії вартості не завадило вченому з’ясувати різницю між міноюю і споживчою вартістю.

“У кожній державі слід розрізняти блага, які мають споживчу цінність і не мають продажної (вода, ліс, продукти ґрунтів тощо), від багатств, що мають і споживчу і продажну цінність», – пише вчений. Щодо останніх, то тут також “не треба змішувати ціну товарних багатств з їх споживчою цінністю, тому що обидві ці величини часто не мають ніякого відношення одна до одної. Таким чином, споживча вартість для Кене (споживча цінність) – це тільки одна сторона товару. Другою його стороною є “продажна цінність”, мінова вартість.

Гроші Кене вважає лише засобом торгівлі, які в силу своїх фізичних властивостей здатні обслуговувати велику кількість торговельних угод.

Теорія доходів. З точки зору Кене, чистий продукт – це різниця між ціною і витратами. Оскільки в обробітку землі й тваринництві має місце збільшення матеріальних благ завдяки природному росту культур і розмноженню тварин, то надлишок сільськогосподарської продукції вважається даром природи, який, однак, можна отримати завдяки витратам сировини, матеріалів і праці. Оскільки такий надлишок у сільському господарстві найбільш помітний, то тільки дана галузь, на думку Кене, приносить чистий продукт і єдиною формою чистого продукту та реального доходу є сільськогосподарська рента.

У промисловості ж чистий продукт не створюється, тому що продажна ціна продуктів річної праці не містить ніякого надлишку над витратами. Таким чином, величина чистого продукту при даній продажній ціні залежить від величини витрат, що мають місце у сільському господарстві. Оскільки величина засобів виробництва вважається заданою, то величина чистого продукту залежить від розмірів заробітної плати найманих працівників. Остання розглядалась Кене як ціна праці і мала забезпечувати робітникам задоволення їх потреб.

Кене визначав прибуток підприємця як більш високу заробітну плату, пов’язану з висококваліфікованими функціями управління й організації виробництва, яка, подібно до заробітної плати робітників, включається у витрати. Торговельний прибуток, на думку вченого, при еквівалентному обміні виникати не може, він завжди є результатом обрахування покупця продавцем.

У теорії Кене, позичковий процент виступає доходом, що залежить від земельної ренти. Гроші самі по собі не можуть приносити гроші, оскільки вони – безплідне багатство. Однак, на гроші, розмірковує вчений, можна завжди придбати ділянку землі, яка буде приносити щорічну ренту. Тому рівень позичкового процента залежить від ціни землі.

Теорія капіталу. Капітал для Кене – це сировина, матеріали, джерела існування робітників, будівлі, худоба, насіння, інструменти та інші засоби виробництва. Виробничим капіталом Кене вважає тільки той, що використовується у сільському господарстві. Тому, розглядаючи структуру витрат у даній галузі, він поділяє капітал на дві частини: “первісні аванси”, тобто витрати, які здійснюються один раз на декілька років (будівлі, худобу і сільськогосподарські машини) і “щорічні аванси” (витрати, що здійснюються щорічно на робочу силу і насіння). Кене таким чином робить першу в історії спробу поділу капіталу на функціональні частини і, фактично, виділяє основний та обіговий капітал.

Теорія відтворення. Кене вперше вводить у науковий аналіз поняття відтворення як постійного повторення процесу обміну товарів між класами. В “Економічній таблиці” Кене ставить за мету наочно зобразити, яким чином сукупний річний продукт країни, під яким розуміється чистий продукт, розподіляється між класами суспільства, і виявити основні пропорції, що забезпечують розвиток країни в цілому (див. рис. 4.1).

Для вирішення даного завдання вчений розглядає соціальну структуру суспільства і виділяє в ньому три класи: виробничий, непродуктивний (“безплідний”) і клас власників. До виробничого класу Кене відносить всіх тих, хто працює на землі й тим самим відтворює “щорічні багатства нації”, виробляє чистий продукт і виплачує доходи землевласникам у вигляді ренти. До непродуктивного класу потрапили промислові робітники, ремісники, підприємці, купці, дрібні торговці, які не створюють чистий продукт, а лише видозмінюють речовину природи. Третій клас, основу якого складають землевласники, витрачає свої доходи (ренту), створюючи доходи продуктивному і непродуктивному класам.

Здійснивши такий поділ, Кене переходить до характеристики процесу розподілу чистого продукту між класами, взявши за відправний момент реальну величину фактичної вартості валової продукції сільського господарства у Франції 1756 року. За статистичними даними вона становила 5 мільярдів ліvrів, зокрема: сировина – 1 млрд, продовольчі продукти – 4 млрд.

Унаслідок усіх обігових актів земельні власники отримали “чистий продукт”. Продуктивний клас отримав необхідні засоби виробництва (знаряддя праці) на 1 млрд ліvrів, що відповідає зношенню основного капіталу, реалізував на 2 млрд ліvrів продуктів і на 1 млрд ліvrів сировини. Окрім цього, фермери отримали 2 млрд ліvrів грошима (перший мільярд був отриманий в результаті першого акту обігу від власників, а другий – в результаті п'ятого акту від “безплідного” класу). Таким чином, у фермерів з'являються гроші для сплати ренти земельним власникам. “Безплідний” клас також реалізував усі свої вироби.

Економічна таблиця

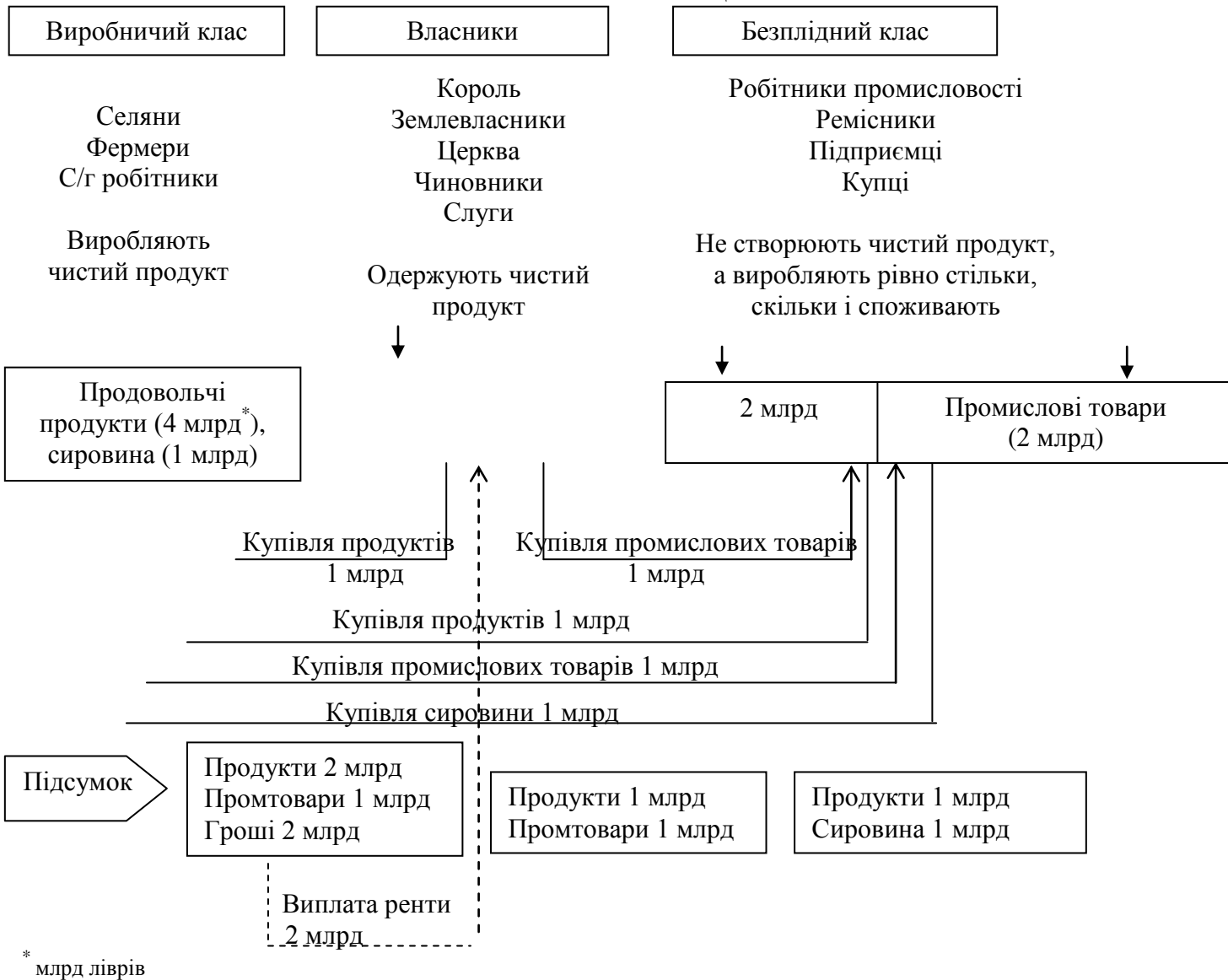

Рис. 4.1. Схема економічної таблиці Ф. Кене

Отже, в «Економічній таблиці» Кене здійснив спробу показати основні шляхи реалізації суспільного продукту, об'єднавши численні акти обміну в масовий рух грошей і товарів. Це привело до відкриття того положення, що процес відтворення і реалізації може проходити безперебійно тільки в тому випадку, коли дотримуються певні пропорції розвитку народного господарства.

Анн Робер Жак Тюрго
(1727 – 1781)

Міністр фінансів Франції при Людовіку XVI,
філософ, філолог, географ і економіст.

Основний твір – “Роздуми про створення і
розподіл багатств” (1766).

Методологія досліджень. Метод, який застосовує Тюрго у своїх дослідженнях, можна визначити як дедуктивний. Вчений у своїх роздумах йде від абстрактного до конкретного, від простого до складного, від загального до часткового, спираючись на вихідну тезу, згідно з якою тільки у сільському господарстві створюється багатство. Своє дослідження Тюрго починає з опису економічних процесів у сільському господарстві, зосереджуючи основну увагу на розподілі землі між членами суспільства, і намагається відразу ж знайти в них елементарні, найпростіші моменти, з яких надалі розвивається вся теоретична система.

Теорія вартості. У поглядах на цінність Тюрго відмовляється від трудової теорії вартості і закладає основи теорії корисності. Він виділяє суб’єктивну та об’єктивну сторони цінності блага. Під суб’єктивною цінністю він розумів оцінку блага його власником. Об’єктивна ж цінність встановлюється на ринку залежно від ряду причин, головними з яких є попит і пропозиція. Що стосується одиниці виміру цінності, то автор наголошує, що “ цінність кожної з обмінюваних речей не має іншого вимірювача, крім потреб, бажань і грошових засобів сторін, які домовляються”.

Унаслідок обмінних операцій між виробником і споживачем встановлюється пропорція обміну шляхом порівняння обопільної потреби товаровласників у продуктах. При здійсненні обміну одна цінність віддається за іншу рівної цінності. Мінове ж співвідношення виявляється безпосередньо у процесі торгу через зіставлення інтенсивності потреб обох учасників торгу. Чим сильніше людина бажає чогось, тим інтенсивніша її потреба в цій речі. Коли подібне співвідношення встановилося, то воно виражає рівновагу або рівність інтенсивності обох потреб. Дані суб’єктивні оцінки споживачів під впливом конкуренції перетворюються у ринкові ціни, що сприймаються і покупцями, і споживачами продукції.

Виводячи обмін товарів із взаємної потреби, Тюрго розглядає гроші як звичайний товар і стверджує, що всякий товар характеризується властивостями монети, оскільки за її допомогою вимірюється цінність інших товарів.

Теорія доходів. Тюрго кваліфікує доходи як чистий продукт і заробітну плату, визначаючи їх аналогічно Ф. Кене. Причиною появи найманої праці він вважає відокремлення працівника від засобів виробництва. Зокрема, відзначає, що поступово всі землі стають надбанням власників і продукти, як результат обробітку землі починають поділятися між власником і хліборобом; з’являється чистий дохід, який теж переходить до власника, а хлібороб починає одержувати мінімум життєвих засобів у формі заробітної плати. Мінімум засобів існування,

до якого тяжіє заробітна плата, стає законом, що регулює обмін між робітником і власником засобів виробництва.

Крім заробітної плати, Тюрго вперше виділяє як самостійний дохід прибуток, отриманий підприємцем-капіталістом. Фактично прибуток Тюрго розглядає у двох формах – позичкового відсотка і підприємницького доходу. Необхідність доходу позичкового капіталіста у вигляді проценту учений пояснює тим, що банкір на свої гроші завжди може придбати землю і стати одержувачем ренти. Причому гроші, які віддаються в позику, повинні принести більшу суму, ніж дохід від земель, тому що існує ризик неповернення цих грошей позичальником. Одночасно Тюрго стверджував, що гроші, витрачені на придбання фабрики або ферми, можуть дати більший дохід, ніж гроші, віддані у позику, оскільки підприємець повинен отримати прибуток як винагороду за свої турботи, свої таланти, свій ризик.

Подібні висновки виникають у вченого і при поясненні складових вартості продукту, який створюється капіталом. Тюрго вважає, що у вартості відшкодовуються безпосередньо витрати капіталу, у тому числі й заробітна плата. Інша ж його частина складається з таких елементів:

1. Прибутку, що дорівнює доходу у вигляді процента, одержаного підприємцем як власником грошей.
2. Прибутку за “працю, ризик і мистецтво” підприємця.
3. Земельної ренти для підприємців, що працюють у сільському господарстві.

Теорія капіталу. Дослідження капіталу Тюрго пов’язує з проблемою розподілу доходів і визначає його як “нагромаджену цінність”, намагаючись виявити фактори зростання останньої. Унаслідок детального аналізу різних форм доходів, що мають місце в реальній дійсності, вчений доходить висновку, що самозростання капіталу створюють:

- а) купівля землі й отримання ренти;
- б) придбання промислового підприємства й отримання прибутку;
- в) організація великого сільськогосподарського виробництва та отримання фермерського прибутку;
- г) ведення торгівлі й одержання торгового прибутку за рахунок обрахування покупців;
- д) здійснення кредитних операцій та отримання позичкового відсотка.

Теорія відтворення. Тюрбо удосконалює модель відтворення Ф. Кене виділенням у середині виробничого класу двох груп: підприємців, що надають аванси, та робітників, що отримують заробітну плату, а також поділом безплідного класу на дві підгрупи: підприємців-мануфактуристів як власників підприємств, що дають роботу, та простих ремісників – одержувачів заробітної плати. Така модель уже була ближчою до дійсності, оскільки включала в себе елементи розподілу на класи з огляду на їх відношення до засобів виробництва.

ВИСНОВКИ

1. Класична політична економія виникає у XVII столітті в Англії – першій із європейських країн, що вступила на шлях мануфактурного виробництва.

2. Вільям Петті, основоположник класичної політекономії в Англії, за допомогою абстрактного методу та кількісного аналізу економічних явищ, розглядає проблеми грошей, податків, грошової і земельної ренти.

3. Для французьких економістів-класиків, першим з яких був П'єр Буагільбер, дуже важливими були процеси лібералізації у сільському господарстві, засудження державної політики протекціонізму Франції.

4. Школа фізіократів проголошувала сільське господарство єдиною галуззю, в якій створюється дійсне багатство. Праця на землі вважається більш продуктивною, ніж у промисловості й торгівлі, завдяки самій природі, тому тільки сільське господарство створює додатковий продукт.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Які недоліки можна виділити в «Економічній таблиці» Ф. Кене, у чому полягають їхні причини?
2. Які причини привели до зміни меркантилістської доктрини на класичну.
3. У чому полягає відмінність у трактуванні предмету політекономії фізіократами та В. Петті?
4. Чому інколи В. Петті називають „останнім меркантилістом”?
5. Проаналізуйте недоліки теорії ренти та ціни землі В. Петті.
6. Виділіть спільні й відмінні риси у теоріях реалізації Ф. Кене та Ж. Тюрго.
7. Яка існує відмінність у трактуванні доходів між фізіократами та В. Петті?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Основоположником класичної політичної економії в Англії вважається:

- а) У. Стаффорд;
- б) В. Петті;
- в) П. Буагільбер;
- г) Ф. Кене.

2. Яке з визначень вартості товару належить В. Петті?

- а) Вартість визначається сукупними витратами праці на виробництво усіх товарів;
- б) вартість визначається працею, витраченою на виробництво благородних металів, а вартість інших товарів визначається тільки в результаті їх обміну на золото та срібло;
- в) вартість визначається ступенем корисного ефекту;
- г) вартість визначається суб'єктивними оцінками учасників обміну.

3. Що на думку П. Буагільбера порушує природну рівновагу товарного обміну в економіці?

- а) Конкуренція;
- б) монополія;
- в) гроші;
- г) правильна відповідь не названа.

4. “Природний порядок” у теоретичних дослідженнях Ф. Кене – це:

- а) система власного волевиявлення економічного суб’єкта;
- б) система невтручання держави в економіку;
- в) система господарювання на основі державного регулювання економіки;
- г) правильна відповідь не названа.

5. Які складові елементи капіталу Ф. Кене відносить до “щорічних авансів”?

- а) Землю;
- б) будівлі;
- в) худобу;
- г) насіння;
- д) заробітну платню робітників;
- е) правильні відповіді подано у пунктах з, д.

6. Які складові елементи капіталу Ф. Кене відносить до “первісних авансів”?

- а) Насіння;
- б) худобу;
- в) будівлі;
- г) корми;
- д) правильні відповіді подано у пунктах б, в;
- е) правильні відповіді подано у пунктах б, в, г.

7. Які класи не аналізував Ф. Кене у роботі “Економічна таблиця”?

- а) власників;
- б) найманих працівників;
- в) виробничий клас;
- г) «безплідний клас».

8. На думку фізіократів, принцип “laissez faire” в економіці означає:

- а) надання якомога більшої свободи ринку, доведення до мінімуму ролі держави;
- б) поділ праці;
- в) захист ринку від монополій;
- г) науково-технічна революція.

9. Вкладення в сільське господарство один раз на декілька років Ф. Кене називав:

- а) первісними авансами;
- б) авансованим капіталом;
- в) щорічними авансами;
- г) відтворювальними авансами.

10. Витрати на зерно й робочу силу в сільському господарстві Ф. Кене називав:

- а) первісними авансами;
- б) авансованим капіталом;
- в) щорічними авансами;
- г) відтворювальними авансами.

11. Продуктивною працею представники фізіократів вважали працю у:

- а) промисловості;
- б) сільському господарстві;
- в) торгівлі;
- г) правильні відповіді подано у пунктах а, б.

12. На думку В. Петті рента – це:

- а) форма заробітної плати;
- б) надлишок додаткової праці виробника над належною йому заробітною платою і відшкодуванням капіталу;
- в) різниця між ціною продукту землі й витратами сільськогосподарських працівників;
- г) сума заробітної плати сільськогосподарських робітників і доходу землевласника.

13. Хто з перелічених економістів не належить до школи фізіократів?

- а) Ф. Кене;
- б) Ж. Тюрго;
- в) П. Буагільбер;
- г) усі відповіді неправильні.

Вправа 3. Для кожного поняття або цитати з наведених нижче знайдіть прізвище їх автора.

1. “Купці не доставляють ніякого продукту, а тільки відіграють роль вен і артерій, що розподіляють туди й назад кров і живильні соки державного тіла, а саме, продукцію сільського господарства і промисловості”.

2. „... праця є батько і активний принцип багатства, а земля – його мати”.

3. Теорія „істинної вартості”.

4. “У кожній державі слід розрізняти блага, які мають споживчу цінність і не мають продажної (вода, ліс, продукти ґрунтів тощо), від багатств, що мають і споживчу, і продажну цінність”

5. „... цінність кожної з обмінюваних речей не має іншого вимірювача, крім потреб, бажань і грошових засобів сторін, які домовляються”.

6. „... покупки урівноважуються з обох боків таким чином, що їх обопільна дія зводиться до обміну цінності на рівну цінність, причому такі цінності існували... так чи інакше до обміну; так що обмін у дійсності нічого не виробляє”.

7. Первісні аванси.

8. Щорічні аванси.

9. “...оцінку всіх речей слід було б звести до двох природних знаменників – землі й праці”.

10. Перше застосування методу наукового абстрагування.

Автори:

1. П. Буагільбер. 2. В. Петті. 3. Ж. Тюрго. 4. Ф. Кене.

Тема 5. ЗРІЛА КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Найбільш повного розвитку класична школа політекономії набула в працях англійських учених А. Сміта й Д. Рікардо, творчість яких припала на переломні етапи економічного розвитку, а саме, на розквіт мануфактурного виробництва і становлення фабрично-заводської індустрії. Завданнями цієї теми є визначення соціально-економічних факторів, які сприяли формуванню дослідницьких програм А. Сміта і Д. Рікардо, виокремлення методологічних засад подальшого розвитку як самої класичної школи, так і оформлення на її концептуальній основі принципово нових напрямів економічної думки.

Історичні умови

1. Швидкі темпи розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі.
2. Поглиблення суспільного розподілу праці, розширення товарно-грошових відносин.
3. Промисловий переворот першої половини ХІХ ст. приводить до заміни мануфактурного виробництва фабричною індустрією.
4. Формування класової структури суспільства – буржуазії, пролетаріату, селянства й класу землевласників.
5. Загострення соціально-економічних і політичних суперечностей.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом дослідження в роботах А. Сміта були закони зростання багатства нації, а у Д. Рікардо – закони розподілу багатства.
2. Методами дослідження виступають теоретичний аналіз та емпіризм.

5.1. Економічна система А. Сміта

**Адам Сміт
(1723 – 1790)**

Професор Единбурзького університету.
Основний твір – “Дослідження про природу та причини багатства народів” (1776).

Методологія досліджень. Центральне місце в методології Сміта посідає концепція економічної свободи, в основу якої покладено ідею природного порядку. Сміт підкреслює, що ринкові закони найкращим чином можуть впливати на економіку тоді, коли особистий інтерес буде мати перевагу над суспільним, тобто коли інтереси суспільства в цілому розглядаються як сума інтересів осіб, що в нього входять.

Аналізуючи економічні процеси, А. Сміт використовує подвійну методологію: виділяє закономірні, корінні та визначальні процеси в економіці, не бере до уваги випадкові, поверхові явища (езотеричний метод) і, одночасно,

використовує каталогізацію явищ та зведення їх до систематизуючого визначення відповідно до їхніх проявів у реальній дійсності (екзотеричний метод). Така подвійна методологія покликана поєднувати два підходи при визначенні економічних процесів – з точки зору їх сутності, а також з позицій форми прояву сутності.

Наявність дуалізму в методології Сміта пояснюється тими завданнями, що поставив перед собою економіст. Прагнучи привести знання до певної системи, Сміт повинен був не тільки використовувати аналіз внутрішніх зв'язків, але й описати суспільство, дати рекомендації до ведення економічної політики, підібрати номенклатуру визначень і понять, проаналізувати форми прояву внутрішніх процесів.

Теорія поділу праці та грошей. Сміт зазначає, що поділ праці підвищує її продуктивність трьома способами: по-перше, за рахунок підвищення умінь окремого працівника, по-друге, за рахунок економії часу, необхідного для переходу від одного виду праці до іншого і, по-третє, шляхом сприяння винаходам машин.

Джерелом поділу праці вчений вважає прагнення кожного індивіду до реалізації власної вигоди та схильність людини до обміну як найхарактернішої властивості людської психології та поведінки. Керуючись особистими інтересами, окремі суб'єкти відмовляються від виробництва своїми силами всього необхідного для життєдіяльності і спеціалізуються на виготовленні окремих видів продуктів. У силу цього всі індивіди стають залежними один від одного, суспільство являє собою трудовий союз, побудований на поділі праці, а праця в свою чергу зв'язує людей в єдине ціле. Таким чином, Сміт вважає, що обмін товарами рівнозначний обміну продуктами розподіленої праці, а єдиний творець багатства – це праця.

Важливе місце у розширенні процесів обміну і поділу праці А. Сміт відводив грошам. Він показує, що гроші стихійно виділяються із маси інших товарів унаслідок довготривалого процесу і є тим засобом, за допомогою якого долаються труднощі прямого продуктообміну. Серед функцій грошей Сміт особливо виділяє функцію засобу обігу, а всі інші розглядає як похідні від неї. Гроші, на думку вченого, – це вдало знайдений технічний засіб, який полегшує товаровиробникам обмін результатами праці, «велике колесо обігу».

Сміт вважав неправильною точку зору меркантилістів на гроші як єдине багатство і, більше того, він виступав за необхідність заміни срібла й золота паперовими грошима. Це, на його думку, може супроводжуватися для держави значною економією на витратах обігу, хоча, зважаючи на небезпеку знецінення паперових грошей, їх кількість повинна жорстко контролюватися.

Теорія вартості. Термін „вартість”, пише Сміт, „... має два різних значення: інколи вона означає корисність якого-небудь предмету, а інколи можливість придбання інших предметів, яку дає володіння даним предметом. Першу можна назвати споживчою вартістю, другу – міноюю вартістю”. На його думку, товари володіють єдиною спільною властивістю – вони є продуктами праці людини, отже, „... праця – це єдиний загальний, так само як і єдино точне мірило вартості або єдина міра, через яку ми можемо порівнювати

між собою вартості різних товарів у всі часи і у всіх місцях». Величина вартості визначається не фактичними витратами праці окремого товаровиробника, а тими витратами, що в середньому необхідні з огляду на існуючий стан виробництва. Він вважає, що складна й кваліфікована праця створює в одиницю часу більшу вартість, ніж проста й некваліфікована.

Розвиваючи теорію вартості, А. Сміт започаткував дослідження конкретних факторів, що викликають відхилення цін від вартості. Розглядаючи це питання, учений пов'язував зміну цін насамперед із зміною продуктивності праці економічних суб'єктів.

Окрім основного визначення вартості як втіленої в товарі кількості праці, А. Сміт формулює і друге поняття, стверджуючи, що вартість визначається кількістю праці, яку необхідно потратити для того, щоб купити даний товар. Законом товарного обміну є еквівалентність, тобто можуть обмінюватися товари, в яких втілена однакова кількість праці. Тому, на думку А. Сміта, виробник купує при обміні свого товару на інший рівну кількість праці, а, отже, з однаковою успіхом можна визначати вартість товарів як затраченою працею, так і працею, що купується.

Теорія доходів. А. Сміт розрізняє заробітну плату, прибуток, ренту, які називає первісними доходами, та процент як вторинний дохід.

Заробітна плата визначається вченим як вартість засобів існування, необхідних для життя працівника та виховання дітей, що замінять його на ринку праці. Досліджуючи структуру цієї вартості, Сміт відзначає, що її нижньою межею є фізичний прожитковий мінімум. Причому, заробітна плата майже не перевищує його у країнах, економіка яких перебуває у стані застою. Однак, у країнах, де відбувається піднесення економічного розвитку, заробітна плата включає, крім фізичного мінімуму, певний надлишок, розмір якого визначається нормами споживання, традиціями, культурним рівнем населення.

Виходячи із принципів екзотеричного аналізу, А. Сміт визначає заробітну плату як ціну праці робітника. Він вважає, що стихійний ринковий механізм утримує заробітну плату на певному рівні, обмежуючи відхилення від нього фактичної заробітної плати. Значне підвищення заробітної плати викликає зростання народжуваності і приводить до збільшення пропозиції праці та конкуренції між робітниками. Внаслідок цього нормальний рівень заробітної плати знижується, що надалі супроводжується зниженням народжуваності, зниженням пропозиції праці і посиленням конкуренції між роботодавцями. Це, в свою чергу, буде викликати підвищення заробітної плати. Окрім цього, на думку А. Сміта, рівень заробітної плати може змінюватися і під впливом класової боротьби робітників.

Досліджуючи прибуток, Сміт тлумачить його як різницю між вартістю, доданою працею, та заробітною платою і, одночасно, як природну винагороду підприємця, залишок після виплати ренти і заробітної плати. У тодішньому суспільстві вчений відзначав існування тенденції до зниження норми прибутку, наголошуючи, що прибуток є, зазвичай, більш низьким у більш розвинутих країнах. Таку тенденцію Сміт пов'язує з тим, що в багатих країнах, де

спостерігається високий темп економічного розвитку, утворюється надлишок капіталу, який викликає зростання конкуренції і зниження дохідності.

Сміт характеризує ренту як особливий дохід, що формується виключно у сільському господарстві, є нетрудовим, а також як надлишок вартості над заробітною платою робітників і середнім прибутком фермера. Подібно до промислового прибутку, земельна рента, на думку Сміта, являє собою відрахуванням від продукту праці, яка була витрачена на обробку землі. Поряд з цим, Сміт вбачає у ренті також природну винагороду землевласника за надання права користуватися землею, своєю рідну „послугу землі”.

Позичковий процент визначається вченим як частина прибутку промисловця і одночасно як природна винагорода грошового капіталу. Сміт розглядає „процент з грошей” як похідний дохід, що виплачується або із прибутку, або з якого-небудь іншого джерела доходу. У трактуванні вченого процент являє собою частину прибутку або ренти, за винятком випадку, коли його виплачує позичальник із свого власного або чужого капіталу, або коли процент є відрахуванням із заробітної плати. Середня ж норма процента визначається Смітом як середня норма прибутку.

Теорія капіталу і відтворення. В одних випадках Сміт тлумачить капітал як вартість, що дає приріст завдяки експлуатації найманої праці, а інших – як запаси, призначені для подальшого виробництва. Досить часто Сміт визначав капітал як силу, що стоїть над працею, і вважав, що ця категорія не існує у простому товарному виробництві. Нагромадження капіталу економіст вважав головною умовою збільшення багатства суспільства, причому особливе місце у цьому він відводив заощадливості, піддаючи різкій критиці марнотратство капіталу. Капітал, на думку Сміта, відіграє досить важливу роль у суспільстві – створює фонд розширеного відтворення.

Маючи на увазі капітал як запаси, необхідні для розвитку виробництва, Сміт вводить в наукову практику терміни „основний” та „обіговий” капітал, даючи їм такі визначення:

а) основний капітал – це частина капіталу, що приносить прибуток „без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обігу” і включає в себе: машини та інші засоби виробництва, будівлі, призначені для торгово-промислових потреб, заходи для покращення землі, трудові навички і здібності;

б) обіговий капітал – та частина капіталу, яка „постійно йде від власника в одній формі і повертається до нього в іншій”; включає в себе гроші; запаси продовольчих продуктів, сировину, матеріали, напівфабрикати, готові, але ще не реалізовані товари.

Теорія відтворення суспільного капіталу Сміта базується на його теорії вартості. Сміт вважає, що в кожному розвинутому суспільстві вартість товарів розподіляється на заробітну плату, прибуток і ренту, тобто на доходи. Він стверджував, що коли кожний окремий товар розпадається на доходи, то це повинно відноситися і до всієї товарної маси, яка складає річний продукт землі й праці кожної країни, що створюється протягом одного року. Загальна ціна цього річного продукту повинна розкладатися на такі ж три частини і розподілятися між різними жителями країни у вигляді заробітної плати за

працю, прибутку з їх капіталу або ренти з їхнього землеволодіння. Отже, з процесу відтворення в А. Сміта вилучено основний капітал і ця його помилка набула в теорії назву „догма Сміта”.

Теорія абсолютних переваг у зовнішній торгівлі. Як один із факторів зростання багатства нації Сміт виділяє зовнішню торгівлю і формує теорію, яка відповідає на питання про причини спеціалізації країн у зовнішній торгівлі. Учений вважає, що цілком можливим можна уявити собі те, що Шотландія буде виробляти виноградне вино, проте витрати праці будуть при цьому досить великими. Набагато вигідніше, на думку Сміта, виробляти у Шотландії, наприклад, овес і обмінювати його на вино із Португалії, де виробництво цього продукту потребує менше витрат, а вівса, навпаки, – більше. „Коли якась чужа країна може постачати нам який-небудь товар за більш низькою ціною, ніж вартість, за якою ми самі можемо його виготовити, – стверджує Сміт, – набагато краще купувати цей товар у неї за деяку частину власної промислової праці, витраченої в тій галузі, де ми маємо деякі переваги”.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. Кожна людина намагається, перш за все, реалізувати свій егоїстичний інтерес – прагнення до покращення свого матеріального становища і в процесі своєї діяльності вона не думає про суспільну корисність. Але, так чи інакше, “невидима рука” рухає людину до мети, яка не входила в її наміри і тим самим створює корисність для всього суспільства. Під “невидимою рукою” А. Сміт розуміє стихійну дію економічних законів, які ми сьогодні називаємо законами попиту, пропозиції та конкуренції. Умови, за яких найбільш ефективно діє принцип “невидимої руки”, А. Сміт називає “природним порядком” (або повною економічною свободою), а державі відводить роль гаранта безпеки й правопорядку. “Для того, щоб підняти державу від найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту потрібні лише мир, легкі податки і толерантність в управлінні – все інше зробить природний рух речей”.

5.2. Розвиток класичної політичної економії у творчості Д. Рікардо

**Давид Рікардо
(1772 – 1823)**

Біржовик, у свій час ключова фігура Лондонського фінансового світу, з 1819 року – член Британського парламенту.

Основний твір – **“Засади політичної економії та оподаткування” (1817).**

Методологія досліджень. На зламі XVIII століття в Англії спостерігається досить різке розшарування суспільства, що суттєво відрізнялося від процесів, характерних для більш ранніх періодів історії. Різке зростання багатства на одному полюсі й жебрацтво на іншому стало явною проблемою, що вимагала свого пояснення і вирішення. Тому Д. Рікардо вважає, що саме цим і має займатись політична економія.

Не закони зростання багатства, на думку Д. Рікардо, а "...закони, що керують цим розподілом, – головне завдання політичної економії". Учений вважає, що найбільш складна і, можливо, найбільш важлива частина політичної економії, – це аналіз проблеми "розвитку багатства країни" і "законів, згідно з якими розподіляється її зростаюча продукція".

Як вихідний пункт досліджень економічних явищ Д. Рікардо застосовує трудову теорію вартості. Він переконаний, що саме ця теорія дає можливість зрозуміти складні явища економіки та пізнати їх сутність. Свої дослідження Рікардо починає з аналізу товару, його вартості і споживчої вартості. Потім і паралельно він розглядає різні економічні явища з точки зору їх відповідності або невідповідності принципу трудової вартості. Таке зіставлення із законом вартості реальних виробничих відносин є прикладом застосування методу перехід від абстрактного (товар, вартість) до конкретного (капітал, середній прибуток, рента, заробітна плата і под.), який у такому системному вигляді при аналізі цілісних економічних відносин було застосовано вперше. Таким чином, Рікардо відхиляє емпіричну сторону методу А. Сміта, вважаючи її не зовсім науковою, і зосереджується на розкритті внутрішніх причинно-наслідкових залежностей між економічними явищами.

Поряд з цим, Рікардо досить часто звертається до кількісних методів дослідження, ілюструючи за допомогою арифметичних прикладів дію економічних закономірностей, він одним із перших починає застосовувати елементи граничного аналізу. Останній досить вдало було застосовано при розробці механізму створення ренти як поетапного переходу від обробки земельних ділянок кращої якості до гіршої.

Теорія вартості. У поглядах на вартість Рікардо відхиляє двоїсту оцінку цієї категорії А. Смітом і наголошує, що вартість створюється виключно працею. Щодо товарів не відтворюваних і нечисленних (шедеври живопису, унікальні вироби мистецтва, тощо), то їх вартість формується під дією двох факторів – рідкості й кількості праці, затраченої на їх створення.

На відміну від А. Сміта, Д. Рікардо включає у вартість звичайних товарів не тільки вартість, створену безпосередньо задіяною у виробництві працею, а й вартість минулої праці. „На вартість товару впливає не тільки праця, застосована безпосередньо для його виготовлення, але й праця, затрачена на засоби, інструменти й будівлі, що сприяли даній праці”, – пише вчений.

Рікардо констатував багатоманітність видів праці, що створюють вартість, і звів їх до єдиної кількісної основи – робочого часу. Він вважав, що праця, яка створює вартість – це праця, абстрагована від її конкретних форм, і вона вимірюється в годинах робочого часу, необхідних для створення товару. Вчений розумів, що витрати робочого часу на виробництво одного й того самого товару в дрібного ремісника, робітника на мануфактурі й робітника великої фабрики на практиці суттєво кількісно відрізняються, тому величина вартості, на його думку, визначається витратами праці за гірших умов виробництва.

Теорія доходів. Сформулювавши у такому вигляді трудову теорію вартості, Рікардо довів, що вартість – це породження праці, а тому вона не

може складатися із доходів, як вважав Сміт. Однак, вона розкладається на доходи – заробітну плату і прибуток.

Заробітна плата для Рікардо – це ціна праці. Причому остання розглядається як “природна” і “ринкова”. Під природною ціною праці Рікардо розуміє ту ціну, яка “необхідна, щоб працівники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення або зменшення його чисельності”. У свою чергу ринкова ціна праці розглядається мислителем як “та ціна, що дійсно платиться за працю в силу природної дії відношення між пропозицією і попитом: праця дорога, коли вона відзначається рідкістю, і дешева, коли вона наявна у достатку”. Ринкова ціна, на думку Рікардо, здійснює коливання навколо природної ціни так само, як ціна товару здійснює коливання навколо його вартості.

Рікардо виділяє фактори, що впливають на характер коливань природної і ринкової цін праці та пов’язує їх з чисельністю населення і нагромадженням капіталу. У разі перевищення ринкової ціни праці над природною робітник „... розпоряджається більшою кількістю предметів необхідності й життєвих вигід і тому може вигодувати здорових і численних нащадків”. Унаслідок цього чисельність робітників суттєво збільшується, зростає пропозиція праці, яка на певному етапі перевищує попит на працю. Тоді виникає безробіття, а ринкова ціна праці починає падати. Її падіння, на думку Рікардо, буде тривати до тих пір, поки зменшення рівня життя не почне відображатися на зменшенні чисельності робітничого населення, а у зв’язку з цим не зменшиться пропозиція праці відповідно до зменшення попиту на працю. При цьому ринкова ціна праці впаде нижче природної ціни. Скорочення чисельності робітничого населення з часом приведе до нового підйому ринкової ціни праці до рівня природної, а потім і вище від неї. Так розпочинається новий цикл коливань ринкової ціни праці по відношенню до природної ціни.

На динаміку заробітної плати впливає і нагромадження капіталу через його зв’язок з попитом на працю. На думку Д. Рікардо, коли нагромадження капіталу забезпечує зростання попиту на працю, то воно здатне протидіяти природному зростанню населення і створювати умови для зростання заробітної плати. У тому ж випадку, коли темп нагромадження капіталу починає падати, відбувається і відповідне зменшення попиту на працю, а це в свою чергу призводить до падіння заробітної плати. Якщо ж нагромадження капіталу буде супроводжуватися зростанням витрат на машини і відповідним зменшенням частки засобів, спрямованих на найм робітників, то „...становище робітничого класу буде являти собою картину злиднів і відчаю”.

На динаміку заробітної плати, стверджує Рікардо, впливає і прибуток. Оскільки заробітна плата й прибуток виступають як дві частини вартості, створеної робітниками, то збільшення заробітної плати зменшує прибуток і, навпаки, зменшення заробітної плати означає збільшення прибутку.

Щодо самої категорії прибутку, то Рікардо визначає її як ту частину вартості товару, що залишається після відрахування заробітної плати. Оскільки вартість товару створюється працею, то і джерелом прибутку є праця робітників.

Теорія ренти. Рента – це та частка продукту землі, яка виплачується землевласнику за користування первинними і непорушними силами ґрунту, без врахування процента на капітал, необхідного для обробітку землі. У процесі формування ренти Рікардо виділяє вплив двох факторів: затрати праці й “перетворення землі на власність.” Дія першого фактора виявляється у тому, що рента є продуктом праці і формується під впливом закону вартості. Існування приватної власності створює умови для виникнення ренти. „При першому заселенні землі, коли було досить багатой та родючої землі..., ренти не існувало, – стверджує вчений, – адже ніхто не стане платити за користування землею, коли поряд маса ще не перетвореної на власність землі, якою в силу цього може володіти всякий, хто захоче обробляти її”. З часом земля переходить у приватну власність і за її користування доводиться платити.

Вартість товару Рікардо визначає затратами праці за гірших умов виробництва. Тому фермери, що використовують гірші землі, отримують середній прибуток на вкладений капітал і ренти не мають. Землі більш високої якості дають своїм власникам доходи, що перевищують середній прибуток і формуються як різниця між затратами виробництва на гірших і кращих або середніх за якістю ділянках. Отже, рента не є результатом якоїсь особливої щедрості природи, її джерелом є праця найманих робітників на різних за якістю землях.

Свої висновки учений підтверджує аналізом господарського досвіду Англії. Прийняті парламентом так звані „хлібні закони” різко обмежували ввезення іноземного зерна на внутрішній ринок і сприяли утриманню високих цін на хліб. Підвищення цін на хліб змушує обробляти гірші й середні землі, тому з’являється рента: „Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а тому платиться рента, що хліб дорогий”.

Теорія капіталу. ”Капітал, – вважає Д. Рікардо, – є тією частиною багатства країни, яка використовується у виробництві й складається із їжі, одягу, інструментів, сировинних матеріалів, машин та інших засобів, необхідних для приведення праці у дію”. Як і Сміт, Рікардо поділяє капітал на основний та обіговий, однак здійснює подібний поділ, виходячи із часу обігу або відтворення капіталу. “Залежно від того, чи швидко зношується капітал і часто потребує відтворення, чи споживається повільно, він відноситься або до обігового, або до основного капіталу”.

Теорія реалізації. Рікардо вважає, що виробництво, породжуючи доходи, тим самим автоматично створює і платоспроможний попит на товари й послуги. Цей попит неминуче забезпечує реалізацію всіх товарів і послуг.

Рікардо уявляє економіку як ідеально налагоджений механізм, у якому можливі труднощі із збутом вирішуються швидко й просто: виробники товару, що випускається в надмірній кількості, негайно одержують відповідний сигнал від ринку і переключаються на виробництво іншого товару. Отже, загальне надвиробництво неможливе.

Теорія порівняльних переваг у зовнішній торгівлі. У результаті дослідження факторів, що визначають потоки міжнародної торгівлі, Рікардо сформував загальні причини взаємовигідної торгівлі та міжнародної

спеціалізації. Ідеї А. Сміта про абсолютні переваги у зовнішній торгівлі Рікардо у своїй теорії порівняльних витрат кваліфікував як одиничний випадок. Він доводить, що торгівля між двома країнами вигідна і тоді, коли одна з них виробляє товари при більш високих затратах, ніж інша. Вигідність торгівлі можлива за умови, коли різниця між відносними витратами в першій країні більша, ніж в другій.

Своє твердження вчений ілюструє прикладом можливості торгівлі сукном і вином між Англією та Португалією. Виробництво 25 метрів сукна в Англії потребує праці 100 робітників протягом року. На цю кількість сукна Англія купує 50 літрів португальського вина, для власного виробництва якого потрібна була б праця 120 робітників протягом року. Тому Англія вважатиме більш вигідним ввозити вино і купувати його за рахунок вивозу сукна. На виробництво тієї самої кількості сукна й вина в Португалії витрачається праця відповідно 90 і 80 людей протягом року. Тому Португалії вигідно ввозити сукно в обмін на вино.

Такий висновок обґрунтовується наведеними нижче розрахунками. Абсолютні затрати на виробництво сукна і вина в Англії вищі, ніж в Португалії. Проте порівняльні затрати на виробництво сукна в Португалії більші, ніж в Англії. Вони визначаються відношенням абсолютних затрат на виробництво одиниці сукна до абсолютних затрат на виробництво одиниці вина. У Португалії вони становлять: $90/25 : 80/50 = 9/4$. В Англії ж порівняльні затрати на виробництво сукна відносно менші й відповідають такій величині: $100/25 : 120/50 = 5/3$. Отже, Англії вигідно експортувати сукно в Португалію, закупаючи там вино.

Вирахувані порівняльні затрати на виробництво вина становлять $4/9$ у Португалії і $3/5$ в Англії. Відмова Португалії від виробництва сукна їй вигідна, хоча воно в цій країні дешевше, ніж в Англії. Це видно з того, що відповідно до пропорцій обміну між двома країнами, передбаченими в даному прикладі, на власне виробництво 25 метрів сукна, закуплених в Англії, Португалії потрібно було б затратити працю 90 осіб протягом року, в той час як на виробництво вина, яке експортується в Англію замість ввезеного сукна, Португалії потрібна праця всього 80 людей протягом року.

ВИСНОВКИ

1. Формування основних принципів дослідження ринкової економіки класичною школою відбулося завдяки творчості видатних англійських економістів – А. Сміта й Д. Рікардо.

2. А. Сміт, аналізуючи економічні процеси, використовує подвійну методологію: по-перше, виділяє закономірні, корінні та визначальні процеси в економіці (езотеричний метод) і, по-друге, використовує каталогізацію явищ та зведення їх до систематизуючого визначення відповідно до їхніх проявів у реальній дійсності (екзотеричний метод). Така подвійна методологія пояснює поєднання двох підходів при визначенні Смітом економічних процесів – з точки зору їх сутності та з позицій форми прояву сутності.

3. Центральною ідеєю ринкової теорії А. Сміта є принцип “невидимої руки”, під якою розуміється стихійна дія економічних законів.

4. На відміну від А. Сміта, Д. Рікардо вважав предметом економічної теорії закономірності розподілу багатства. Для аналізу економічних процесів використовує лише езотеричний підхід, досліджуючи сутнісні характеристики економічних явищ. Для вихідного пункту досліджень Д. Рікардо застосовує трудову теорію вартості.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте, і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Порівняйте погляди А. Сміта і Д. Рікардо на проблему участі країни у зовнішній торгівлі.

2. У чому полягає зміст концепції “невидимої руки” А. Сміта. Що розумів автор під “невидимою рукою”?

3. Порівняйте погляди В. Петті та Д. Рікардо на проблему земельної ренти.

4. Як ви розумієте вислів Д. Рікардо: “Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а рента платиться тому, що хліб дорогий”?

5. Порівняйте методологію аналізу економічних процесів А. Сміта й Д. Рікардо.

6. Обґрунтуйте, чому Д. Рікардо вважав предметом політекономії проблеми розподілу?

7. У чому полягає подвійність методології А. Сміта і як вона проявляється у його теоріях?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Представниками класичної політичної економії є:

- а) Аристотель, Платон, Катон Старший;
- б) К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін;
- в) А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль.

2. Що таке “невидима рука” в економічному аналізі А. Сміта?

- а) намагання максимізувати прибуток;
- б) природна ціна товару.
- в) науково-технічна революція;
- г) малопомітна роль держави в економіці.

3. До наслідків впливу розподілу праці на її продуктивність, згідно з ученням А. Сміта, не належить:

- а) підвищення кваліфікації робітника;
- б) поява нових машин;
- в) посилення монополізації виробництва;
- г) економія часу.

4. Які з визначень ренти не належать А. Сміту?

- а) Рента – це відрахування від праці найманих робітників;
- б) рента – це природний дар землі;

- в) рента – це різновид процента на капітал, вкладений у сільське господарство;
- г) рента – це плата за користування землею;
- д) правильними є відповіді в пунктах б, в;
- е) правильними є відповіді в пунктах а, г.

5. А. Сміт стверджував, що “гроші – це велике колесо обігу”. Якій функції грошей найбільше відповідає ця фраза?

- а) Засіб обігу;
- б) засіб нагромадження;
- в) міра вартості;
- г) правильна відповідь не названа.

6. А. Сміт вважав, що в розвиненому суспільстві, де використовується наймана праця, вартість товарів визначається:

- а) витратами капіталу;
- б) корисністю товару;
- в) сумою доходів основних класів;
- г) правильними є відповіді в пунктах а, б.

7. Які фактори розглядав Д. Рікардо як джерела мінової вартості товарів?

- а) Кількість праці;
- б) робочий час;
- в) рідкісність товару;
- г) правильними є відповіді в пунктах а, б.
- д) правильними є відповіді в пунктах б, в.

8. Укажіть положення з теорії заробітної плати, що не належить Д. Рікардо:

- а) заробітна плата – це ціна праці;
- б) заробітна плата утримується в межах прожиткового мінімуму відповідно до природного закону кількості народонаселення;
- в) заробітна плата залежить від демографічних процесів у суспільстві;
- г) заробітна плата – це перетворена форма вартості й ціни робочої сили.

9. Яке з визначень вартості належить Д. Рікардо?

- а) Праця, затрачена при середніх умовах виробництва;
- б) праця, затрачена при гірших умовах виробництва;
- в) праця, затрачена при кращих умовах виробництва;
- г) сума затрат на виробництво товару.

10. Д. Рікардо вперше почав застосовувати метод:

- а) дедукції;
- б) кількісного аналізу;
- в) перехід від абстрактного до конкретного;
- г) індукції.

11. Д. Рікардо стверджував, що величина вартості товару:

- а) прямо пропорційна продуктивності праці й обернено пропорційна затратам робочого часу;
- б) прямо пропорційна затратам робочого часу й обернено пропорційна продуктивності праці;
- в) визначається затратами праці на видобуток золота й срібла;
- г) правильна відповідь не названа.

12. Критерієм розподілу капіталу на основний та оборотний, на думку Д. Рікардо, є:

- а) час виробництва;
- б) час обігу;
- в) вартість капіталу;
- г) особливості участі капіталу в процесі створення вартості;
- д) правильна відповідь не названа.

13. Що вважає Д. Рікардо предметом політекономії?

- а) Закони зростання багатства у сфері обігу;
- б) закони зростання багатства у сфері виробництва;
- в) закони зростання багатства у сфері розподілу;
- г) закони зростання багатства у сфері сільського господарства.

14. Автором якого твору є Д. Рікардо?

- а) «Дослідження про природу й причини багатства народів»;
- б) «Принципи політичної економії»;
- в) «Трактат політекономії»;
- г) «Засади політичної економії та оподатковування».

15. Відповідно до визначення Д. Рікардо капітал – це:

- а) запаси, необхідні для подальшого виробництва;
- б) щорічні аванси;
- в) вартість, що приносить додаткову вартість;
- г) правильна відповідь не названа.

16. Згідно з ученням Д. Рікардо, в умовах ринкової економіки:

- а) пропозиція автоматично створює платоспроможний попит;
- б) платоспроможний попит автоматично створює відповідну собі пропозицію;
- в) попит і пропозиція не залежать один від одного;
- г) правильна відповідь не названа.

17. Кого найчастіше називають „батьком економічної науки”?

- а) Аристотеля;
- б) В. Петті;
- в) А. Сміта;
- г) Д. Рікардо.

18. Автором якого твору є А.Сміт?

- а) «Дослідження про природу й причини багатства народів»;
- б) «Принципи політичної економії»;
- в) «Трактат політекономії»;
- г) «Засади політичної економії та оподаткування».

Вправа 3. Для кожного із наукових досягнень або цитати, знайдіть прізвище їхнього автора.

1. „... праця – це єдине загальне, так само як і єдино точне, мірило вартості або єдина міра, через яку ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів у всі часи і у всіх місцях”.

2. Теорія „абсолютних переваг” у зовнішній торгівлі.

3. Теорія „відносних переваг” у зовнішній торгівлі.

4. Введення у наукову практику категорії „основний капітал”.

5. Введення у наукову практику категорії „обіговий капітал”.

6. Принцип „невидимої руки” ринку.

7. “...закони, що керують цим розподілом (розподілом багатства, прим. авт.), – головне завдання політичної економії”.

8. Перше застосування методу переходу від абстрактного до конкретного.

9. “Для того, щоб підняти державу від найнижчого ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту, потрібні лише мир, легкі податки і толерантність в управлінні – все інше зробить природний рух речей”.

10. „Не тому хліб дорогий, що платиться рента, а тому платиться рента, що хліб дорогий”.

Автори:

1. А. Сміт

2. Д. Рікардо.

Тема 6. ПІЗНЯ КЛАСИЧНА ПОЛІТЕКОНОМІЯ

Пізня класична політекономія є продуктом теоретичного відображення реалій і протиріч індустріальної епохи. Виявлення крайньої неоднорідності у поглядах представників цього напрямку, предметно-методологічних особливостей окремих течій та їхньої ролі у формуванні засад неокласичного і марксистського аналізу – це головні завдання даної теми.

Історичні умови

1. Технічний переворот у розвитку продуктивних сил суспільства, зміна мануфактурного виробництва на фабрично-заводську індустрію і різке підвищення продуктивності праці.

2. Поглиблення товарно-грошових відносин та остаточне формування економічної системи вільної конкуренції.

3. Загострення соціально-економічних протиріч, коли внаслідок бурхливого розвитку промисловості занепадає ремісницьке та кустарне виробництво, посилюється експлуатація робітників.

Особливості економічних поглядів

1. Відбиваючи зміни громадського життя, економічна наука стає ареною боротьби економічних та ідеологічних інтересів, у ній формуються досить різні погляди, які можна розділити на три основні напрями:

1.1. Реформізм (Ж. Сімонді, П. Прудон, Дж. С. Мілль), який зосереджує увагу на вивченні суперечностей суспільства і пошуках шляхів та методів реформування економічної системи.

1.2. Прагматизм (Т. Мальтус, Ж. Б. Сей), який продовжує традицію дослідження способів збагачення економічних суб'єктів на основі аналізу конкретних економічних механізмів.

1.3. Апологетизм (Н. Сеніор, Ф. Бастіа, Г. Кері), що змальовує існуюче суспільство як гармонійне поєднання економічних інтересів суб'єктів господарювання.

2. У методологічному плані пізня політекономія створює основи езотеричного, суб'єктивного, соціологічного та інституціонального підходів до аналізу економічної дійсності; переймає від А. Сміта традицію захисту економічної свободи, однак обґрунтовує економічний лібералізм вже на іншій методологічній базі. Пріоритетними стають дослідження конкретних форм господарювання за допомогою суб'єктивних методів, закладаються основи граничного і факторного аналізу.

6.1. Ідеї реформізму в пізній класичній політекономії

**Жан Шарль Леонард де Сімонді
(1773 – 1842)**

Швейцарський історик і економіст, виходець з родини кальвіністського пастора.

Основні твори – „**Про комерційне багатство**” (1803), **Нові засади політичної економії, або про багатство у його відношенні до народонаселення**” (1819).

Методологія досліджень. Політекономію Сімонді вважає наукою про удосконалення соціального механізму в інтересах людського щастя. Вона повинна починатися з вивчення людини і головним її завданням є “пошук засобів, що забезпечили б найбільшому числу людей у даній державі найбільший, що залежить від уряду, матеріальний добробут”. На уряд учений покладає великі надії у вирішенні проблеми зростання матеріального багатства і вважає, що саме держава повинна регулювати виробництво, розподіл та обмін. “Ми називаємо політекономією науку про управління народним багатством”, – вважає вчений.

Логічним наслідком такого тлумачення предмета політекономії було використання відповідних методів: політекономія “наука не простого розрахунку, а наука моральна ... і веде до мети лише тоді, коли взяті до уваги почуття, потреби й пристрасті людей”.

Сімонді критикує класиків за те, що вони абстрагують багатство від людини, у той час як мета багатства – задовольняти потреби людини. Саме тому в їхніх концепціях виявляється відрив виробництва від споживання. За вихідний пункт свого аналізу Сімонді бере виробництво та споживання ізольованої людини і тим самим вносить елемент суб’єктивізму в дослідження економічних явищ.

Теорія вартості, капіталу і доходів. У поглядах на вартість товару Сімонді тримається позицій трудової теорії, вважаючи що лише “праця – це єдине джерело багатства.” Величина вартості визначається вченим як витрати необхідного часу за середніх умов виробництва.

Розмірковуючи над закономірностями формування доходів, Сімонді робить висновок, що всі вони можуть бути поділеними на трудові й нетрудові. До першої групи вчений відносить заробітну плату, яка, на його переконання, має дорівнювати вартості праці робітників. Доходи ж власників засобів виробництва проголошуються як ті, що мають експлуаторський характер. Так, прибуток підприємця вважається відрахуванням від продукту праці робітника і результатом грабіжницького ставлення до нього капіталіста.

Рента виступала у теоретичній системі вченого як дарунок землі, що дають абсолютно всі земельні ділянки.

Теорія відтворення. На думку Сісмонді, річний обсяг виробництва країни складається із двох частин: одна – це прибуток, що походить з багатства; друга – здатність працювати. Звідси річний продукт нації у його натуральній формі зводиться до маси споживчих товарів, а всі доходи у своїй переважній частині, за припущенням автора, витрачаються на споживання.

Виробництво своєю метою має споживання. Тому для реалізації всього виробленого товару необхідно, щоб виробництво цілком відповідало доходам суспільства. Якщо ж виробництво перевищує суму доходів – продукт реалізованим не буде.

Встановивши такий закон, Сісмонді переходить до аналізу реальних умов господарювання і виявляє низьку купівельну спроможність робітників та її обмеженість тільки невеликою кількістю предметів першої необхідності. Така ситуація пояснювалась тим, що:

а) унаслідок дії законів природного розмноження пропозиція праці хронічно перевищує попит, що дозволяє роботодавцям утримувати заробітну плату на найнижчому рівні;

б) наявність безробіття знижує заробітну плату, оскільки з'являється можливість найму працівників з меншою оплатою праці, ніж це було б можливим при повній зайнятості;

в) упровадження машин у виробництво призводить до скорочення робітників у виробничому процесі, тому в своїй масі величина доходів пролетаріату має тенденцію до скорочення.

Подальший аналіз виявив також зниження споживчого попиту підприємців за рахунок:

а) купівлі ними здебільшого предметів розкоші, попит на які обмежений і дуже нестабільний;

б) необхідності обов'язкового заощадження частини доходу, призначеної для споживання.

Таким чином, у суспільстві спостерігається досить виражена тенденція до скорочення споживчого попиту. Разом з цим, у всій економіці відбувається значне зростання виробництва за рахунок росту продуктивності праці при використанні машинної техніки та індустріальних технологій, а також внаслідок прагнення підприємців виробляти більше продукції з метою максимізації прибутків. Отже, в силу існування двох протилежних тенденцій, одна з яких призводить до зниження споживчого попиту суб'єктів, а інша – сприяє зростанню товарної маси, частина вартості залишається в економіці нереалізованою.

Вирішення проблеми реалізації Сісмонді повністю перекладав на уряд країни, основним завданням якого вважав здійснення соціальних реформ, що зводились до запровадження соціального забезпечення робітників за рахунок підприємців, обмеження робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, участь робітників у розподілі прибутків підприємства. Ці заходи мали привести до зростання споживчих витрат в економіці.

Поряд з цим, держава повинна не допускати концентрацію багатства в руках небагатьох осіб. Тому Сісмонді вважав, що шляхом насадження нових

суспільних інститутів і відродження дрібної земельної власності, системи ремісничих цехів необхідно сприяти зростанню доходів дрібних власників: селян, ремісників, кустарів. Збут товарів з більш розвинутих країн у менш розвинуті також, на думку вченого, міг би допомогти у вирішенні проблеми реалізації на внутрішньому ринку.

**П'єр Жозеф Прудон
(1809 – 1865)**

Французький публіцист, економіст і соціолог, основоположник анархізму.

Основні твори – „**Що таке власність?**” (1840), „**Система економічних протиріч, або Філософія убогості**” (1846).

Методологія досліджень. Прудон вважається першим економістом, який здійснив спробу введення в практику економічного аналізу методу діалектики, оснований на теорії протиріч Гегеля. Прудон розглядає наукові категорії як ідеї, що породжуються рухом чистого розуму. Останній формулює себе як теза, антитеза і синтез. Теза (певна думка) розкладається на дві думки, що перебувають у суперечності між собою, на позитивне й негативне, на “так” і “ні”. Діалектичний рух формується боротьбою двох об'єднаних в антитезі антагонізмів. Синтез – це нова думка, яка сформувалась унаслідок злиття двох думок, що суперечать одна одній.

На основі даного методу вчений і викладає систему економічних категорій, виділяючи в кожній з них “погану” (негативну) й “хорошу” (позитивну) сторони. Дві сторони категорії, на думку Прудона, становлять її протиріччя. Наука повинна усунути все негативне для того, щоб залишити все позитивне – у цьому мислитель вбачає процес діалектичного руху. Із абсолютного розуму необхідно вивести й логічно розвинути реально існуючу дійсність. Таким чином, господарська практика у Прудона є результатом застосування діалектичних категорій, вічних ідей.

Теорія вартості. Розглядаючи вартість товару, Прудон доходить висновку, що тільки праця створює всі елементи багатства. Причому, один і той самий продукт у різні епохи і в різних місцях може вимагати більше або менше часу на виготовлення, більших або менших витрат. У кожний же конкретний відрізок часу цінність незмінна у своєму алгебраїчному вираженні, хоча її грошове вираження може змінюватись. Тому для визначення абсолютної цінності необхідно розробити спеціальний принцип.

Зосередивши зусилля на даному завданні і дотримуючись власної методології дослідження, Прудон робить висновок, що вартість як економічна категорія складається з двох частин: мінової – пов'язаної з різноманіттям потреб людини, що породжує обмін, і споживчої – пов'язаної з достатком. Мінова вартість створюється рідкісністю благ, у той час як споживча – їхнім достатком. Оскільки ж рідкісність і достаток – це протилежні поняття, то між міноюю і споживчою вартістю існує протиріччя.

Як всякий антагонізм, дане протиріччя має бути розв'язаним. Тому з метою його розв'язання Прудон вводить нову категорію, котру він називає “конституйованою вартістю”. Останню формує синтез споживчої та мінової вартостей. Конституйована вартість виражається безпосередньо у годинах робочого часу і створюється в процесі обміну на ринку. Обмін поєднує елементи суспільного багатства в єдине ціле у певній пропорції і перетворює їх на конституйовану вартість.

Година праці будь-якого виробника, на думку Прудона, коштує стільки ж, скільки й будь-якого іншого. Тому цінність має бути відрегульованою (конституйованою) шляхом встановлення кількості відповідних витрат праці й робочого часу. Якщо продукти будуть продаватися за цінами, що відповідають конституйованій вартості, то забезпечується рівновага між попитом і пропозицією. Отже, встановлена рівність є позитивною стороною економічного відношення вартості, а тому завдання економічної науки у пізнанні цього протиріччя виконано повністю.

Гроші, на думку вченого, не мають принципових розбіжностей з іншими товарами. Усі товари з конституйованими вартостями мають здатність обмінюватися.

Теорія доходів. У поглядах на доходи Прудон базується на теорії трьох факторів виробництва і вважає, що кожний власник землі або капіталу, який сам нічого не виробляє і свій дохід отримує ні за що, є або паразитом, або шахраєм. Ті ж власники, які працюють, заслуговують лише на заробітну плату, а не на доходи. Таким чином, учений вказує на експлуаторську природу всіх доходів, окрім заробітної плати, і засуджує всі операції в економіці, прибуток від яких вищий від законної винагороди.

Особливо негативно Прудон ставився до позичкового процента, вважаючи його основною формою експлуатації, яка має досить серйозні негативні наслідки для економічного розвитку. Через існування процента в суспільстві не може бути реалізованим весь вироблений продукт: капіталісти до витрат виробництва додають процент і внаслідок цього робітники позбавлені можливості викупити продукт власної праці. Взагалі із теорії доходів Прудон робив досить далекоглядні висновки: сучасне йому суспільство не здатне підтримувати рівновагу виробництва і споживання, тому що “власники перестали працювати, їх споживання, згідно з економічними принципами, непродуктивне.” Тому необхідне проведення соціальних реформ, які стосуються, в першу чергу, відносин власності.

Теорія реформ. Власність з позицій Прудона – “це крадіжка”, тобто ні праця, ні володіння, ні закон не можуть створити власність. Власність не може сама по собі відтворюватися, вона існує тільки за рахунок насильства й обдурювання. А раз так, то вона приречена на загибель, оскільки не виробляє нічого, але вимагає щоб дохід відповідав капіталу. Індивідуальне володіння цінностями – це необхідна умова соціального життя, у той час як власність убиває життя, робить висновок учений. Тому потрібно знищити власність і залишити володіння, основане на особистій праці. Останнє, на думку Прудона,

не може привести до виникнення власності, тому що правом володіння наділений кожен член суспільства.

Усі заходи щодо вирішення проблеми встановлення соціальної справедливості в суспільстві Прудон поділяв на декілька головних напрямів:

1. Розформування крупної власності і визнання головної ролі в економічному розвитку дрібної власності та дрібного виробництва;

2. Знищення позичкового відсотка шляхом поетапного введення дарового кредиту через створення народного банку;

3. Ліквідація нетрудових доходів і встановлення еквівалентного обміну шляхом заміни грошей на трудові квитанції.

4. Відміна уряду як підсумок проведення реформ.

Таким чином, Прудон висуває проект реорганізації суспільних відносин на засадах анархічних ідей, поборником яких він і був протягом своєї політичної та економічної діяльності.

Джон Стюарт Мілль (1806 –1873)

Син англійського економіста-рікардіанця Джеймса Мілля, філософ і економіст, член Палати громад Англії.

Основні твори – **“Нариси з деяких невіршених проблем політичної економії” (1844), «Принципи політичної економії з деякими аспектами її застосування до соціальної філософії» (1848).**

Методологія досліджень. Політекономія в уявленні Дж. Ст. Мілля – це все та сама наука про багатство. Проте її основою, на думку вченого, є психологічні фактори, які пояснюють природу людини, і тому ця наука „намагається виявити вторинні або похідні закони, що керують виробництвом багатства, що містять пояснення розбіжностей між багатством і бідністю у сьогоденні й минулому і що дозволяють передбачати, яке збільшення багатства можливе у майбутньому”.

Розглядаючи закони, які керують зростанням багатства, Мілль доходить висновку, що закони виробництва й розподілу матеріальних благ не є тотожними як за сутністю, так і за характером дії. Перші є незмінними, вони задані технічними умовами, а другі – залежать від законів і звичаїв суспільства. Причому, суспільство може підпорядкувати розподіл багатства будь-яким правилам, котрі воно вважає найкращими, але наслідки, що будуть впливати із цих правил, мають бути ретельно досліджені й вивчені економічною наукою.

Учений визначає розподіл як сферу незалежних від виробництва економічних відносин. У зв'язку з цим він робить висновок про те, що існує реальна можливість реформувати систему розподілу багатства у суспільстві на більш справедливій основі без порушення соціально-економічних підвалин виробництва.

Щодо конкретних методів економічних досліджень, які застосовує Мілль, то вони базуються на методологічних засадах рикардіанської теорії, філософії утилітаризму Бентана, концепціях філософів природничого наукового напрямку Ф. Бекона, Дж. Локка, Д. Юма. У принципі й сам Мілль є досить серйозною величиною у царині розробки методології наукових досліджень. Ученим, зокрема, було сформульовано закони індукції як методи встановлення причинного зв'язку між явищами і узагальнення цього зв'язку, розроблено методи прямої та оберненої дедукції, закладено основи позитивізму.

Виходячи із наявності нових явищ в економіці та більш досконало розробленої методологічної бази, Мілль ставить перед собою завдання доповнити теорію зрілої класики „новітніми теоретичними уявленнями”, розробити шляхи економічного і соціального розвитку суспільства, створити теоретичну основу для програми соціальних реформ.

Теорія вартості. Вартість розглядається Міллем як співвідношення, характерне для обміну даного товару на інші товари, зокрема на гроші. Виходячи із трудової теорії вартості Д. Рікардо, Мілль стверджує, що вартість товарів залежить, головним чином, від кількості праці, необхідної для їх виробництва, включаючи у поняття виробництва доставку товару на ринок. Причому кількість праці визначається тією заробітною платою, яку підприємець має заплатити робітнику.

У подальшому до виробничих витрат Мілль відносить прибуток на капітал, який виникає на різних етапах виробництва і транспортування товарів, розглядаючи його вплив на процес формування вартості. „До тих пір, – робить висновок учений, – поки прибуток входить у виробничі витрати всіх речей, він не може впливати на вартість жодної з них. Він може здійснити який-небудь вплив на вартість, тільки входячи в затрати виробництва одних речей більшою мірою, ніж в затрати виробництва інших”.

Отже, вартість визначається у Мілля виробничими затратами, до яких він відносить заробітну плату і прибуток: товари „природним і постійним чином обмінюються один на один відповідно до порівняльної кількості заробітної плати, що має бути виплачена за їхнє виробництво, і порівняльної кількості прибутку, який повинен бути отриманий капіталістами, що виплачують цю заробітну плату”.

Вартість як співвідношення товарів устанавлюється на ринку у вигляді ціни, при якій врівноважуються попит і пропозиція. Вихідним пунктом теорії цін Мілля є його припущення про існування постійних витрат виробництва як основи вартості й середнього прибутку на вільно відтворювані товари, які в сумі складають основу ціноутворення. Учений намагається визначити фактори, які в реальному житті відхиляють ціни від даної центральної тенденції. Дію цих факторів Мілль групує відносно пропозиції товару, яка залежить від руху виробничих витрат і попиту на товари.

Досліджуючи вплив ціни на попит, а також функціональні зв'язки між ціною, попитом і пропозицією, Мілль характеризує деякі тенденції зміни попиту на основні групи товарів при зміні їх цін, що є не чим іншим, як поняттям еластичності попиту за ціною. Таким чином, Мілль уперше

застосовує спільний аналіз трьох параметрів ринку: попиту, пропозиції та рівноважної ціни.

Теорія доходів. Теорія доходів Мілля будується на основі дослідження еволюції власності. Учений послідовно доводить, що відповідно до історичної зміни інституту приватної власності змінюються й основні принципи розподілу, тому заробітна плата, прибуток і рента є капіталістичними формами розподілу. Заробітну плату Мілля розглядає як винагороду за працю, котра визначається прожитковим мінімумом і розмір котрої залежить, в основному, від попиту на робочу силу і її пропозиції або від співвідношення між чисельністю населення і капіталом. Частка багатства, яка дістається безпосередньо робітничому класу, визначається виключно ціною праці, яка, у свою чергу, є результатом соціальних умов.

Згідно з формами власності, що мають місце у сільському господарстві, Мілля розглядає і ренту, вважаючи її додатною різницею між отриманим з певної ділянки продуктом і тим доходом, який приніс би той самий капітал, якби він був використаним для обробки найменш родючої землі. Ця величина не є граничною величиною орендних платежів, а є граничною величиною ренти, що виплачуються фермерами, тобто „компенсацією, яка сплачується за користування землею”, у разі їхнього переходу від кращих земельних ділянок до гірших.

Причиною прибутку, визнає Мілля, є те, що праця виробляє більше, ніж того потребує утримання робітників, що її виконували, тому прибуток виникає не внаслідок обміну, а внаслідок продуктивної сили праці. Сама ж величина прибутку складається із плати за помірність, плати за ризик і плати за майстерність, що необхідні для здійснення контролю над виробництвом.

Теорія соціально-економічного розвитку суспільства. Розвиток суспільства Мілля розглядає як дію певних факторів, пов'язаних із змінами соціально-економічного середовища. Найбільшу загрозу розвитку являє собою, на думку Мілля, вичерпання стимулів нагромадження капіталу. У зв'язку з цим він звертає увагу на пониження норми прибутку як головної перепони для капіталістичного розвитку, а причину цієї тенденції знаходить в одночасному впливі на норму прибутку зростаючого населення і спадної віддачі капіталу в сільському господарстві. Таке падіння норми прибутку може, на думку вченого, призвести до економічного застою, і тому він виділяє фактори, що протидіють падінню норми прибутку, серед яких називає технічний прогрес і вивіз капіталу в інші країни.

В цілому Мілля визнає, що система досконалої конкуренції не може забезпечити вирішення економічних проблем, оскільки існують такі форми і сфери господарської діяльності, що не забезпечують одержання достатнього прибутку. Ці галузі повинна взяти на себе держава (інфраструктура, соціальне забезпечення і помірне оподаткування). Поряд із державним впливом, регулюючі функції у суспільстві Мілля поділяє між такими соціально-економічними інститутами як акціонерні товариства й асоціації, кооперативи, тред-юніони.

Не заперечуючи переваг асоціацій комуністичного типу, Мілль вважав малоімовірною можливість їхнього створення. Він передбачав небезпеку того, що комуністичний колективізм приведе до падіння продуктивності праці.

В основу соціально-економічного устрою суспільства Мілль закладає удосконалену систему приватної власності на базі надання кожному члену суспільства повного права користуватися створеними ним вигодами. Важливу роль у даному процесі він відводив технічному прогресу, підвищенню освітнього й морального рівня трудящих, соціальному обмеженню народжуваності, наданню широким масам населення виборчих прав, розвитку кооперативного руху.

6.2. Прагматизм пізньої класики

Томас Роберт Мальтус (1766 – 1834)

Дворянин за походженням, випускник Кембриджу і згодом священик, а з 1805 р. – професор сучасної історії та політекономії коледжу Ост-Індської компанії.

Основні твори – „Дослідження закону народонаселення”(1798), „Дослідження про природу і зростання ренти” (1815), „Принципи політичної економії, що розглядаються у розрахунку на їх практичне застосування” (1820).

Методологія досліджень. Мальтус зводить економічні закономірності до природної основи і відстоює визначальний вплив на економіку природних факторів, виходячи з обмеженості ресурсів і неможливості безмежного удосконалення природи самої людини. Тому завданням політичної економії вчений вважає пошук закономірностей, які сприяють збільшенню матеріального багатства суспільства.

Інструментарій наукових досліджень Мальтуса відзначається певною новизною: він уперше намагається оперувати величинами приросту, ілюструючи закон спадної родючості земельних ділянок, а також, застосовуючи широкі масиви статистичних даних, здійснює першу спробу прогнозування тенденцій економічного розвитку. Разом з цим, ми бачимо в теорії вченого і певні спроби макроекономічного аналізу, зокрема, простого агрегування, яке він блискуче запровадив при формулюванні категорії “ефективного попиту”. Отже, Мальтус поєднує ідеї класицизму і, одночасно, стоїть біля витоків зовсім нової методології, яку надалі будуть називати неокласичною теорією або “економікс”.

Теорія народонаселення базується на даних статистичних досліджень, проведених Бенджаміном Франклінім щодо чисельності населення американських колоній. Провівши необхідні розрахунки, Мальтусу вдалося встановити, що населення подвоюється приблизно кожні 20 років. Звідси він

зробив висновок, що за наявності необмежених ресурсів для забезпечення життя чисельність населення може зростати у геометричній прогресії. Цю закономірність у темпах зростання населення вчений пов'язує з такими факторами:

1) Площа землі, придатна для сільського господарства, обмежена на Земній кулі.

2) Різні земельні ділянки мають неоднакову родючість і в міру розширення посівних площ доводиться використовувати гірші землі.

3) Якщо до однієї і тієї самої ділянки землі прикладати більше праці, то це не приведе до збільшення врожаю з неї у тій самій пропорції. Так, два працівники оброблять землю краще, ніж один, що безумовно позначиться на збільшенні врожаю. Однак, залучення нових працівників у кінці кінців не буде давати зростаючої віддачі, оскільки врожай залежить не тільки від праці, але й від природної родючості ґрунту.

Провівши розрахунки, Мальтус дійшов висновку: як би людство не намагалося, кількість продуктів, які можна отримати із сільського господарства, може рости тільки в арифметичній прогресії. “Прийmemo населення земної кулі, – пише Мальтус, – на даний час як тисячу мільйонів. Людська природа розмножувалась би як 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, у той час як засоби існування зростали б як 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Через два століття народонаселення відносилось би до засобів існування, як 256 до 9; через три століття, як 4096 до 13, а через дві тисячі років відношення це було б безмежним і невизначеним”.

Оскільки арифметична прогресія зростає повільніше, ніж геометрична, то людству загрожує голодна смерть. Отже, “... для того, щоб наявне населення мало відповідні продукти, необхідно щоб розмноження постійно затримувалося яким-небудь вищим законом”. Розглядаючи фактори, які стримують розмноження, Мальтус поділяє їх на дві групи: попереджувальні та руйнівні. Перші носять добровільний характер і спрямовані на “моральну поведінку” людини (статева помірність, пізні шлюби, безшлюбність, удівство). До других Мальтус відносить “... усі шкідливі для здоров'я заняття, всяку працю, грубу, надмірну і ту, що піддає людину загрозам стихії, крайню бідність, погане піклування про дітей, нездорові умови життя у великих містах, всілякі надмірності, хвороби, епідемії, війну, чуму, голод”. Мальтус вважає, що протидіяти факторам, які стримують народжуваність, не в змозі “... жодна форма уряду, жоден проект виселення, ніякі благодійні установи, ніяка енергетична діяльність або удосконалене застосування праці.” Тобто, він вважає свою теорію народонаселення законом природи, якому слід підкоритися.

Теорія вартості і доходів. Вартість Мальтус пов'язує із затратами на виробництво товару, до яких відносить затрати живої та опредмеченої праці, а також прибуток на авансований капітал. Останній кваліфікується вченим як надлишок над працею, що була затрачена при виробництві, тобто як номінальна надбавка до витрат, що виникає в результаті продажу товару за більш високою ціною. Щодо інших доходів, то в теорії Мальтуса вони є породженням затрат на працю, капітал і землю.

Теорія відтворення. Розглядаючи сукупні доходи суспільства, Мальтус наголошує, що вони для повної реалізації продукту повинні дорівнювати сумі витрат на фактори виробництва. Доки інвестиції покривають різницю між доходами і витратами, доти реалізація продукту буде повною. Якщо заощадження не інвестуються, то споживання знижується, а це супроводжується зниженням попиту, цін, прибутків і, як наслідок, – тимчасовою зупинкою виробництва. Остання буде мати місце доти, доки у виробників не з'явиться стимул у вигляді зростання прибутку. Це можливо лише за рахунок зростання “ефективного попиту”, під яким Т. Мальтус розуміє такий рівень попиту, який викликає довготривалу пропозицію з достатнім прибутком.

Реалії періоду, коли жив і працював Мальтус, показували, що фактичний попит у суспільстві, який формують робітники, підприємці та невиробничий клас, суттєво відстає від ефективного. Такий стан речей учений пов'язує з тим, що в робітників заробітна плата завжди менша від маси випущеного продукту, а підприємці повинні нагромаджувати частину доходу для подальшого інвестування. Отже, на думку Мальтуса, для того, щоб прибуток реалізовувався, потрібні покупці, які не є продавцями і одночасно не виступають виробниками. Ця категорія людей повинна мати достатні грошові суми як для оплати номінальної надбавки прибутку, так і для оплати виробленої вартості. Для цієї ролі Мальтус вибрав невиробничі верстви населення (землевласники, церковні служителі, чиновники), які формують попит без пропозиції і, тим самим, урівноважують перевагу пропозиції над попитом. Саме вони і створять необхідну величину “ефективного попиту”.

Жан Батист Сей (1767 – 1832)

Виходець з купецького середовища, що став згодом великим фабрикантом.

Основні твори – „Трактат політичної економії”, (1803), „Катехізіс політичної економії” (1817), „Курс політичної економії” (1828 – 1830).

Методологія досліджень. Під політичною економією Сей розуміє “знання дійсної природи багатства, знання всіх труднощів, що доводиться долати для його придбання, знання того, як воно розподіляється в суспільстві, як можна користуватися ним, а також наслідків цих різноманітних фактів”.

Необхідність вивчення даної науки вчений пояснював потребою у реалізації двох основних завдань: для держави, яка, керуючись принципами політекономії, має “передбачати результати вжитих заходів”, і для приватних осіб, які, зрозумівши “сутність цінності і її рух, отримують можливість передбачати потреби підприємств та їх результати, знаходити засоби для процвітання, уміло користуватися своїми правами, знаходити найбільш солідне авансування своїх капіталів”.

Політекономія поділяється вченим на три самостійні частини: виробництво, розподіл і споживання. Причому, для їх вивчення мислитель використовує здебільшого емпіризм, факторний аналіз і дослідження поверхових форм прояву економічних процесів.

Теорія вартості й доходів. Вартість у Сея визначається корисністю блага, а ціна – це “мірило його цінності.” Ототожнюючи цінність з матеріальною формою багатства, Сей відхиляє твердження про те, що тільки праця – єдине джерело створення вартості. Остання зобов'язана своїм походження поєднаній дії праці, сил природи і капіталу. Отже, вартість включає витрати трьох факторів виробництва, а саме: праці, землі й капіталу. Самі ж ці витрати визначаються попитом і пропозицією на ринку ресурсів.

Трьом факторам виробництва відповідають у теорії Сея і три основні доходи: праця створює заробітну плату, капітал – процент, земля – ренту. Оскільки сума цих трьох доходів визначає величину вартості продукту, то кожен із власників того чи іншого фактора виробництва отримує винагороду або дохід, який створено відповідним фактором виробництва, тобто певну частку вартості виробленого продукту.

Зарплата робітника виступає у Сея як “достатня частка винагороди від продуктів, у виробництві яких бере участь робітник своєю працею, не лише для того щоб існувати, але й для того, щоб розвиватися.” Сей підкреслював, що необхідними витратами у робітників, окрім тих, що пов'язані із засобами існування та вихованням дітей, можна також вважати витрати на піклування про людей похилого віку.

Величина заробітної плати не є раз і назавжди визначеною, вона змінюється під впливом певних факторів, основними з яких Сей вважав:

1. Рівень розвитку країни. Якщо держава перебуває у занепаді, то заробітна плата робітників зменшується, і, навпаки, зростання добробуту її значно збільшує.

2. Рівень споживання робітників: чим менше споживання, “тим нижчою може бути встановлена звичайна величина заробітної плати робітника і тим дешевше можуть продаватися продукти, у виробництві яких він бере участь”.

3. Взаємодія інтересів підприємця і робітника, у результаті якої досягається згода про рівень зарплати.

4. Застосування машин. “Кожного разу, коли нова машина, або, взагалі, який-небудь новий захід замінює людську працю, що застосовувалась до цих пір, частина робітників витісняється і на деякий час залишається без роботи”.

Прибуток Сей поділяє на дві частини: прибуток від виробництва і прибуток від капіталу. Перша “надходить як винагорода за промислові здібності, за таланти, дух порядку і керівництва” (підприємницький дохід), а друга відноситься на рахунок продуктивних послуг капіталу (процент).”

Щодо земельної ренти, то вона постає у теорії доходів Сея породженням землі, даром природи.

Теорія реалізації. Сей стверджує, що людина виробляє продукти для того, щоб продати їх, а на виручені гроші придбати ті продукти, які не створює сама. Таким чином, продукти обмінюються на продукти і мета виробництва для

підприємця виражається в обміні одних продуктів на інші при пасивній ролі грошей. Щодо останніх, то Сей писав: “Усе призначення грошей у тому, щоб визначити для вас цінність продуктів, які покупець продав, щоб купити у вас ваші продукти; точно так гроші повідомлять того, у кого ви купили, про цінність продуктів, які ви продали іншим”. Повідомляючи про цінність своїх продуктів, створюючи корисність предметів, промисловець, на думку Сея, має надію, що його товар буде оцінений і проданий тим людям, які володіють засобами для його придбання. Ці засоби складаються із інших цінностей, із інших продуктів, капіталів і земель. Звідси випливає висновок, що “всякий продукт з моменту свого створення відкриває ринок збуту для інших продуктів на всю величину своєї вартості, а раз так, то попит і пропозиція в економіці завжди рівні.”

Сей вважає, що в умовах ринку можуть виникати лише часткові диспропорції, наприклад, одного товару виробляється занадто багато, іншого – занадто мало. Але завдяки вільному ринку в економіці забезпечується автоматична гнучкість цін і їхня миттєва реакція на зміну кон’юнктури. Ціни самі по собі здатні вирівняти диспропорції, що виникають у виробництві товарів. Подібні роздуми лягли в основу загальновідомого закону ринків Сея, згідно з яким при досягненні й підтримці принципів економічного лібералізму виробництво (пропозиція) породжує адекватне споживання (попит), оскільки виробництво породжує доходи, на які будуть придбані випущені товари відповідної вартості. Отже, загальна криза надвиробництва неможлива для економіки. “Загальний попит на продукти, – пише Сей, – завжди дорівнює сумі наявних продуктів...Неможливо уявити, щоб продукти праці всієї нації стали коли-небудь надлишковими, якщо один товар дає засоби для придбання іншого”.

6.3. Теорії економічних гармоній

**Нассау Вільям Сеніор
(1790 – 1864)**

Англійський економіст.

Основні твори – “**Основні засади політичної економії**” (1836), „**Листи про фабричне законодавство**„ (1837).

Методологія досліджень. Сеніор висуває один з варіантів суб’єктивістського тлумачення економічних явищ і процесів, що набуває концентрованого вираження в “теорії жертв”. Згідно з даною теорією, товарне виробництво являє собою економічну систему, яка базується на взаємних жертвах робітників та підприємців.

Теорія вартості й доходів. Вартість, на думку Сеніора, – це витрати виробництва, в які входять два елементи – праця й капітал. Витрати праці й капіталу є “жертвами”, які приносять, з одного боку, робітник, відмовляючись від вільного часу, а з іншого, підприємець, утримуючись від особистого

споживання капіталу. Винагорода за ці жертви робітника та підприємця є два види доходів – заробітна плата й прибуток.

Зокрема, заробітна плата, в уявленні Сеніора, – це винагорода за жертви робітника, який втрачає свій вільний час й спокій, а прибуток – винагорода за жертви підприємця, який, відмовляючись від особистого споживання капіталу, вкладає його у виробництво.

Теорія капіталу. Капіталом учений називає утримання від споживання: “...замінюю слово капітал, що розглядається як засіб виробництва, словом “утримання”. Суспільний прогрес, на думку Сеніора, вимагає постійного збільшення утримання.

Як аргумент проти скорочення тривалості робочого дня з 11,5 до 10 годин, Сеніор висуває теорію відтворення заробітної плати й прибутку. Згідно з цією теорією протягом основного часу робочого дня (10,5 год.) створюється вартість, що покриває витрати капіталу, а решта часу роботи працівника йде на створення прибутку. Таким чином, на думку Сеніора, скорочення робочого дня до 10 годин мало б своїм результатом повне зникнення прибутку.

Федерік Бастіа

(1801 – 1850)

Французький економіст і публіцист.

Основний твір – “Економічні гармонії” (1850).

Методологія досліджень. У сфері економіки цей учений розрізняє видимі явища, які лежать на поверхні економічної дійсності, та приховані, невидимі. Завданням науки повинно стати поєднання обох типів явищ для аналізу процесу виробництва.

Виробництво, на думку Бастіа, являє собою обмін послугами, в результаті чого створюється корисність як одна із частин сукупного продукту. Суспільне життя розвивається на основі закону природних гармоній, при якому індивідуальні інтереси поєднуються із суспільними.

Політична економія має бути об’єктивною, надкласовою наукою. „Наука – цариця, прийоми її повинні бути вільні й відкриті. Атмосфера партійності вбиває її”.

Теорія вартості. Відносини між людьми в умовах економічної свободи, в уявленні Бастіа, „... не можуть бути нічим іншим, як взаємним обміном послуг, що постійно знижуються у вартості та постійно збільшуються у корисності”. Корисність як здатність предмета задовольняти людські потреби є результатом впливу природи й діяльності людини, хоча їх роль у виробництві продукту неоднакова. Участь природи – дарова, а людини – потребує напруження, зусиль, праці.

Економіст вважає, що „ідея вартості передбачає докладання зусиль ..., а все дарове не має вартості, ... поняття вартості повинно бути обмежене виключно сферою зусиль праці людини для задоволення її потреб”. У поняття вартості входить і те, що кожне зусилля має бути обміняне на інше. Якщо це відбувається, то учасники обміну надають один одному послуги. Тому

вартість – це “відносини обміну між двома послугами”, які складаються вільно “під впливом однієї тільки конкуренції і за вільно встановленою ціною”.

Теорія доходів. Доходи, на думку Бастіа, – це результат різноманітних послуг, які надають учасники виробничого процесу, причому не тільки у вигляді реальних затрат праці на виробництво товарів, але й у вигляді „... взагалі зусилля, яке докладається будь-ким або від якого звільняється той, хто цією послугою користується”. Таким чином, заробітна плата – це винагорода за послугу, яку надає підприємцю робітник, прибуток – плата за послугу, яку отримує підприємець за те, що вкладає капітал у виробництво і утримується від споживання, процент – плата за послугу, яку надає кредитор, а рента – плата за послугу земельного власника або його предків з обробки землі або її покращення.

Теорія капіталу. “Капітал...складається з робочих інструментів, матеріалів і запасів”, – зазначає Бастіа. Капітал створюється унаслідок намагання отримати від нього яку-небудь користь сьогодні або відмови від цієї користі з метою отримання її у майбутньому. Невикористання для власного споживання капіталу сьогодні означає відмову власника від зиску, надання послуги іншій особі. Власник капіталу, надавши подібну послугу, має право на отримання відповідної винагороди у вигляді ренти, процента, орендної плати тощо.

Теорія соціально-економічного устрою. З економічної точки зору, на думку Бастіа, суспільство являє собою “сукупність послуг, які люди добровільно або примусово надають одна одній”. Послуги, які законодавчо зобов’язана виконувати людина, мають малорухомий характер. Ті самі послуги, які надають люди добровільно, – більш гнучкі, вони розвиваються за законами прогресу. Для того, щоб суспільство розвивалося прогресивно, необхідна повна економічна свобода. В умовах конкурентного середовища індивідуальні інтереси “... прагнуть до гармонійних поєднань, до прогресивної переваги над суспільними інтересами”.

Генрі Чарлз Кері (1793 – 1879)

Крупний фабрикант, економіст і філософ.

Основний твір: **“Принципи політичної економії” (1837 – 1840).**

Методологія досліджень. Критику зрілої класики цей учений намагається поєднати з такою трансформацією її постулатів, яка б відповідала сучасному економічному становищу США. Одночасно він захищає систему протекціонізму і засуджує принципи фритредерства Д. Рікардо.

Вважає розвинуте товарне виробництво системою, в якій існує „... ідеальна гармонія реальних та істинних інтересів між різними класами людського роду”.

Теорія вартості. Вартість товару, на думку Кері, створюється затратами праці й капіталом (який ототожнювався із засобами виробництва), тобто затратами на відтворення товару. Якщо зростає продуктивність праці, то

затрати на відтворення капіталу знижуються, що призводить до падіння тієї частки праці, яка виплачується власнику капіталу.

Теорія доходів. Оскільки вартість, на думку Кері, включає в себе затрати праці й капіталу, то заробітна плата – це частка праці робітника у затратах на відтворення товару, а прибуток – частка капіталу у цих затратах.

Рента – це різновид процента на капітал, вкладеного в обробіток землі. Г. Кері вважає, що за рахунок ренти власник землі не повністю повертає вкладені в неї капітал і працю.

Згідно з відкритим Кері законом розподілу, у міру зростання продуктивності праці участь робітника у створенні суспільного продукту збільшується як відносно, так і абсолютно, участь же підприємця збільшується абсолютно, проте зменшується відносно.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. У суспільстві, з точки зору Кері, домінує закон поєднання економічних інтересів, їх гармонії. Кожна людина із зростанням своєї свідомості прагне до асоціації з іншими людьми, що активізує прогресивний розвиток суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Пізня класична економічна думка концентрується навколо дослідження конкретних форм господарювання за допомогою суб'єктивних методів.

2. З методологічної точки зору створюються основи езотеричного, суб'єктивного, соціологічного та інституціонального підходів до аналізу економічних процесів, закладаються основи граничного і факторного аналізу.

3. Виділяються три напрями пізньої класики:

– реформізм (Ж. Сімонді, П. Прудон, Дж. С. Міль) – вивчення протиріч суспільства і пошук шляхів та методів реформування економічної системи;

– прагматизм (Т. Мальтус, Ж. Б. Сей) – дослідження способів збагачення економічних суб'єктів на основі аналізу конкретних економічних механізмів;

– апологетизм (Н. Сеніор, Ф. Бастіа, Г. Кері) – характеристика існуючого суспільства як результату гармонійного розвитку економічних інтересів суб'єктів господарювання.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Як змінювались погляди на сутність вартості протягом еволюції класичної політекономії?

2. Як змінювались погляди на сутність і складові частини капіталу в межах класичної політичної економії?

3. В чому полягає еволюція методів аналізу економічних явищ в межах класичної політичної економії?

4. Як змінювались погляди на сутність диференційної ренти в межах класичної політекономії?

5. Проаналізуйте відмінності в аналізі проблем сутності доходів у представників пізнього класицизму.

6. Як змінювались погляди учених на проблему реалізації суспільного продукту в межах класичної політичної економії?

7. Проаналізуйте особливості методологічного інструментарію Т. Мальтуса, застосованого у його теорії народонаселення.

Вправа 2. Серед наведених варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. У природі, як вважав Т. Мальтус, відповідність між кількістю населення та кількістю засобів існування досягається за рахунок:

- а) конкуренції;
- б) епідемій, голоду та війн;
- в) державного регулювання економіки;
- г) усі відповіді неправильні

2. Згідно з теорією Т. Мальтуса до причин, що зумовлюють проблему реалізації суспільного продукту, слід віднести:

- а) недостатній рівень пропозиції товару;
- б) недостатній платоспроможний попит;
- в) монополізація виробництва;
- г) правильна відповідь не названа.

3. С. Сімонді стверджував, що до причин загального надвиробництва і відповідно недоспоживання не відноситься:

- а) зменшення рівня споживання з боку найманих працівників;
- б) розширення зовнішніх ринків збуту готової продукції;
- в) зниження споживчого попиту з боку підприємців;
- г) правильна відповідь не названа.

4. Хто з економістів вважається основоположником теорії “робочих грошей”?

- а) К. Маркс;
- б) Ж. Б. Сей;
- в) С. Сімонді;
- г) П. Прудон.

5. Кого з названих економістів не можна віднести до представників класичної школи політичної економії?

- а) Т. Мальтус;
- б) В. Петті;
- в) П. Буагільбер;
- г) А. Монкретьєн;
- д) Дж. Ст. Мілль.

6. Яка з приведених робіт написана Ж. Б. Сеем?

- а) “Дослідження про природу та причини багатства народів”;

- б) “Трактат про податки і збори”;
- в) “Нарис про закон народонаселення”;
- г) “Трактат політичної економії”;
- д) “Основи політичної економії та оподаткування”.

7. На думку Т. Мальтуса, “треті особи”, які можуть вирішити проблему реалізації надлишку товарів й послуг, – це:

- а) продуктивна частина суспільства;
- б) непродуктивна частина суспільства;
- в) усі представники суспільства;
- г) правильна відповідь не названа.

8. Яке з тверджень відповідає змісту “закону Сея”?

- а) Пропозиція товару створює власний попит;
- б) попит на товари створює відповідний йому рівень пропозиції;
- в) у ринковій економії пропозиція товару має стійку тенденцію до зростання під впливом технічного прогресу;
- г) правильні відповіді подано у пунктах б, в.

9. Рівноправними факторами створення вартості товару, на думку Ж. Б. Сея, є:

- а) праця, земля і воля;
- б) праця, капітал і земля;
- в) земля, капітал і підприємницькі здібності;
- г) правильні відповіді подано у пунктах б, в.

10. Пріоритетним методом економічного аналізу, що застосовували представники класичної школи політичної економії, вважається:

- а) каузальний метод;
- б) емпіричний метод;
- в) функціональний метод;
- г) правильна відповідь не названа.

11. Представниками реформістського напрямку пізньої класичної школи є:

- а) Ж. Сімонді й Дж. С. Мілль;
- б) П. Прудон і Дж. С. Мілль;
- в) Ж. Сімонді й П. Прудон;
- г) Дж. С. Мілль і Ж. Б. Сей.

12. Ж. Сімонді визначає вартість як:

- а) затрати необхідного часу на виготовлення продукції за гірших умов виробництва;
- б) затрати необхідного часу на виготовлення продукції за середніх умов виробництва;
- в) суму затрат факторів виробництва;
- г) затрати часу на видобуток золота.

13. На думку Т. Мальтуса, вплив народонаселення на добробут суспільства відбувається за такою закономірністю:

- а) чисельність населення зростає в геометричній прогресії, а виробництво – в арифметичній;
- б) чисельність населення зростає в арифметичній прогресії, а виробництво – у геометричній;
- в) виробництво зростає більш високими темпами, ніж народонаселення;
- г) якість робочої сили не дозволяє розвиватися виробництву високими темпами.

14. Особливістю творчості П. Прудона є застосування елементів методу:

- а) кількісного аналізу;
- б) граничного аналізу;
- в) діалектичного аналізу;
- г) математичного моделювання.

15. Н. Сеніор був творцем:

- а) теорії трьох факторів виробництва;
- б) теорії помірності;
- в) теорії «залізної заробітної плати»;
- г) теорії послуг.

16. Представниками прагматичного напрямку пізньої класики є:

- а) Ж. Сімонди і Дж. С. Мілль;
- б) П. Прудон і Дж. С. Мілль;
- в) Ж. Сімонди і П. Прудон;
- г) Дж. С. Мілль і Ж. Б. Сей.

17. Теорія народонаселення Т. Мальтуса базувалася на:

- а) законі зростаючої родючості ґрунту;
- б) законі спадної родючості ґрунту;
- в) законі зростаючих потреб;
- г) законі спадних потреб.

18. Закон «залізної заробітної плати» Т. Мальтуса полягає в тому, що:

- а) заробітна плата зростає більш повільними темпами, ніж народонаселення;
- б) заробітна плата залишається на постійно низькому рівні;
- в) заробітна плата зростає більш високими темпами, ніж народонаселення;
- г) заробітна плата постійно знижується.

19. На думку П. Прудона, інститут приватної власності повинен:

- а) постійно відтворюватися в процесі виробничих відносин;
- б) бути замінений на суспільну власність;
- в) бути замінений на індивідуальну власність, основу на особистій праці;
- г) захищатися всією силою державної влади.

20. Доктрина соціальних реформ Дж. С. Мілля не допускала:

- а) обмеження нерівності багатства за допомогою обмеження права спадкування;
- б) соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку;
- в) державної підтримки підприємств;
- г) усі відповіді неправильні.

Вправа 3. Для кожного із поданих наукових досягнень або цитати, знайдіть прізвище їхнього автора.

1. Перше застосування у економічному аналізі методу діалектики.
2. Політекономія – це наука про удосконалення соціального механізму в інтересах людського щастя.
3. Перше застосування у економічному аналізі методів прямої та оберненої дедукції.
4. „Ціна предмета слугує лише правильним показником корисності, яку люди визнають у предметі...Виробляти предмети, що мають яку-небудь корисність, – значить виробляти багатство, оскільки корисність предметів становить першооснову їх цінності, а цінність – це багатство.”
5. Товари „природним і постійним чином обмінюються один на інший відповідно до порівняльної кількості заробітної плати, що має бути виплачена за їхнє виробництво, і до порівняльної кількості прибутку, який має отримати капіталіст, що виплачує цю заробітну плату”.
6. Ефективний попит – такий рівень попиту, який викликає довготривалу пропозицію з достатнім прибутком.
7. “Загальний попит на продукти завжди дорівнює сумі наявних продуктів... Неможливо уявити, щоб продукти праці всієї нації стали коли-небудь надлишковими, якщо один товар дає засоби для придбання іншого”.
8. Суспільство являє собою “сукупність послуг, які люди добровільно або примусово надають одна одній”.
9. Конституційована вартість.
10. “Усякий продукт з моменту свого створення відкриває ринок збуту для інших продуктів на всю величину своєї вартості, а раз так, то попит і пропозиція в економіці завжди рівні.”

Автори:

1. Дж. С. Мілля.
2. С. Сімонді.
3. П. Прудон.
4. Т. Мальтус.
5. Ж. Б. Сей.
6. Ф. Бастіа.

Розділ 3. МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Тема 7. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Економічна теорія марксизму – це напрям економічної думки, в якому повною мірою реалізується методологічна традиція класичної політичної економії за рахунок застосування теоретичного аналізу з'ясовувати сутність економічних явищ і процесів. Дана тема розкриває історичну зумовленість виникнення марксистської економічної теорії, показує особливості діалектичного методу дослідження, ознайомлює з основними ідеями фундаментальної праці марксизму «Капітал» та демонструє їх еволюційний розвиток в економічній науці ХІХ та ХХ століть.

Економічні ідеї марксизму починають формуватися у 40-х роках ХІХ століття, тобто в період завершення промислового перевороту.

Історичні умови

1. Функціонування фабрично-заводської індустрії на власній основі, економічний прогрес суспільства.
2. Загострення соціально-економічних протиріч, серед яких – масове розорення дрібних товаровиробників, зростання експлуатації пролетаріату, періодичні кризи надвиробництва, масове безробіття.
3. Розвиток філософії, політекономії, статистики як наук, що формують основу економічного аналізу.

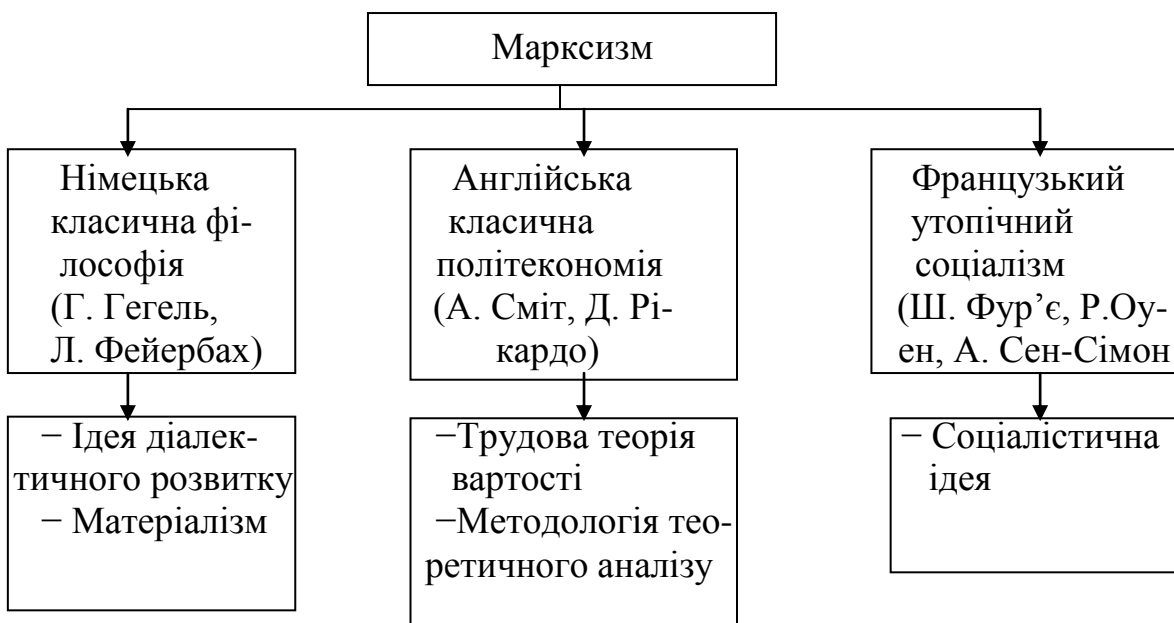

Рис. 7.1. Ідейні джерела марксизму

4. Остаточне оформлення класової структури суспільства і загострення політичних протиріч, бурхливе зростання революційних виступів пролетаріату, серед яких потрібно назвати:

1819 – мітинг робітників у Манчестері;

1830 – революція у Франції;

1834 – повстання ткачів у Ліоні;

1836 – чартизм;

1839 – повстання пролетаріату в Уельсі;

1844 – повстання ткачів Сілезії.

5. Антифеодальні буржуазні революції епохи промислового перевороту в Європі стають наочним прикладом переходу до нового устрою шляхом революції.

7.1. Економічні ідеї “Капіталу”

Карл Маркс

(1818 – 1883)

Німецький юрист, активний учасник революційного руху.

Основний твір – „Капітал”, I том (1867),

II том (1885), III том (1894) –

оформлення і видання Ф. Енгельса.

Методологія досліджень. К. Маркс використовує розроблений ним же метод матеріалістичної діалектики і відкриває той факт, що в основі суспільного життя лежить матеріальне виробництво. На основі цього із всієї системи суспільних відносин виділяє економічні, виробничі відносини людей як основні та визначальні в економічній системі. Під останніми розумілись відносини, які виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ.

“Економісти, – писав К. Маркс, – пояснюють нам те, як здійснюється виробництво при економічних відносинах; але у них залишається не з’ясованим, яким чином продукуються самі ці відносини, тобто той історичний рух, який їх породжує”. У процесі розв’язання даної проблеми вченим було доведено, що глибинною основою суспільства є практична діяльність людей, пов’язана з матеріальним виробництвом і певним рівнем розвитку продуктивних сил. Саме продуктивні сили визначають характер економічних відносин, які, в свою чергу, здійснюють активний зворотний вплив на розвиток виробництва. Ці відносини або гальмують його, або сприяють прискореному розвитку. Виробничі відносини залежать від рівня розвитку продуктивних сил, із зміною якого змінюється і сама система виробничих відносин. А раз так, то й політична економія повинна бути наукою про виробничі відносини людей і закони їх розвитку.

Крім цього, К. Маркс доводить об’єктивність економічних законів, запроваджує метод єдності логічного й історичного. За допомогою цього

методу, а також при застосуванні матеріалістичної діалектики й основних філософських принципів аналізу вчений виділяє і формує цілий ряд категорій, що виражають певні виробничі відносини і стан продуктивних сил, показують протиріччя, що виникають між ними. Таким чином, висувається як основний і відстоюється методологічний підхід, за яким пізнання протиріч дає можливість зрозуміти тенденції розвитку досліджуваного об'єкта.

Теорія вартості. Аналізуючи товарне виробництво, К. Маркс робить висновок, що праця товаровиробника має двоїсту природу, виступаючи, з одного боку в професійній формі, як праця корисна, конкретна, а з іншого – як витрата фізичної та розумової енергії людини безвідносно до конкретної форми цієї витрати, тобто як праця абстрактна. Двоїста природа праці породжує також дві сторони товару: конкретна праця створює його споживчу вартість, абстрактна – вартість (див. рис. 7.2).

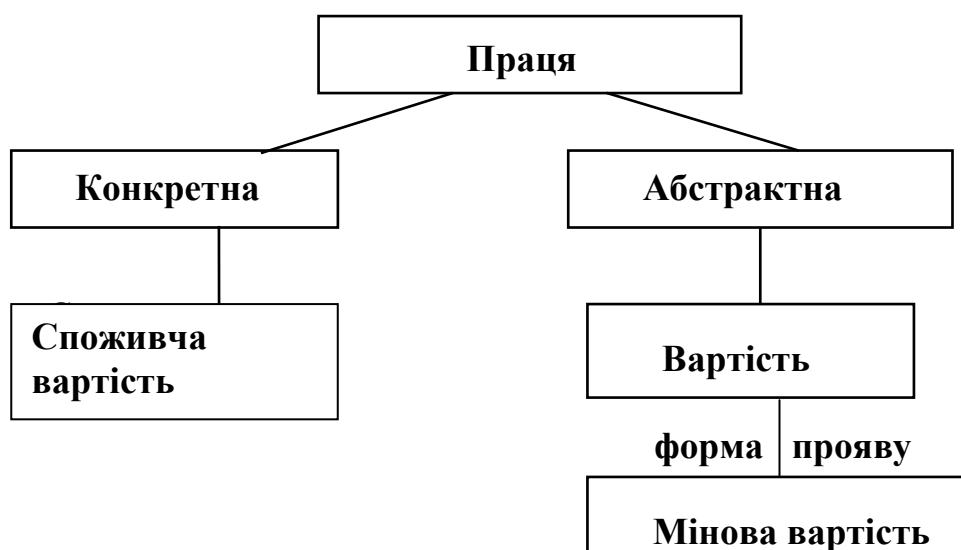

Рис. 7.2. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі

Вартість товару визначається як виробничі відносини товаровиробників, що регулюються середніми, типовими для даного рівня продуктивних сил суспільно-необхідними витратами абстрактної праці, виконує функцію міри цих відносин в обміні. Вартість має місце тільки в умовах товарного виробництва.

Аналізуючи далі ці явища К. Маркс встановлює, що в одному й тому самому процесі праці створюється нова вартість через витрати абстрактної праці, а переноситься вартість засобів виробництва на новий товар за допомогою конкретної праці, корисний характер якої зберігає стару вартість у щойно створеній споживчій вартості. Отже, структура вартості складається із двох частин: щойно створеної споживчої вартості та вартості перенесеної.

Далі вчений доводить, що підвищення продуктивності праці зумовлює збільшення протягом певного часу маси споживчих вартостей при незмінній величині загальної вартості і пониження вартості одиниці товару. Що стосується ін-

тенсивності, яка характеризує величину витрат абстрактної праці на одиницю часу, то разом із її зростанням пропорційно зростає і кількість вироблених споживчих вартостей, а також загальна сума створеної вартості без зміни вартості одиниці товару.

На думку вченого, вартість товару вимірюється, але не може бути вираженою безпосередньо у годинах робочого часу, що були затрачені на його виготовлення. Вартість товару в реальності дорівнює певній кількості споживчої вартості іншого товару, який прирівнюється до першого у міновій пропорції. Тобто, мінова вартість, певна пропорція обміну є формою вираження вартості.

Далі К. Маркс досліджує історичний процес виникнення і розвитку форм вартості від простої, випадкової, одиничної до повної і розгорнутої, а потім до загальної і, нарешті, до грошової, розкриваючи тим самим виникнення, сутність і функції грошей. Останні він визначає як загальний еквівалент, матеріалізацію абстрактної праці (“опредметнення загального робочого часу”).

Гроші виступають найбільш розвинутою формою вираження вартості товару, що кваліфікується вченим як ціна. Отже, ціна формується на основі вартості, але в дійсності ціни можуть не збігатись із вартістю, а відхилитись від неї вгору або вниз під впливом попиту й пропозиції. Однак закон вартості перерозподіляє суспільну працю між окремими галузями виробництва, змінює ті пропорції, в яких праця була розподілена раніше. Тому в кінці кінців ціни із стихійною необхідністю тяжіють до своїх вартостей; відхилення їх від вартості викликає перерозподіл робочих рук. Таким чином, коливання попиту й пропозиції впливають лише на відхилення ринкових цін від вартості, але не на сам її рівень. Коли ринкова ціна дорівнює вартості, то це свідчить про те, що попит дорівнює пропозиції і тим самим ці фактори перестають діяти.

З розвитком капіталістичного виробництва, міжгалузевої конкуренції, засобів транспорту і кредитної системи ринкові ціни на товари починають регулюватися ціною виробництва, яка дорівнює витратам виробництва плюс середній прибуток. В основі ціни виробництва лежить вартість товарів, сума яких дорівнює сумі цін виробництва.

Теорія додаткової вартості. К. Маркс доводить, що робітник продає на ринку не працю, а робочу силу – сукупність фізичних та інтелектуальних сил, що використовуються у виробництві товару. Робоча сила – це специфічний товар, який має споживчу вартість (здатність до продуктивної праці) та мінову вартість (сума життєвих засобів, необхідних для утримання робітника та його сім’ї).

Підприємець купує робочу силу заради споживчої вартості й повністю оплачує її вартість. Але робітник працює значно більше часу, ніж необхідно для створення вартості його робочої сили. Весь результат праці за рамками необхідного робочого часу для створення вартості робочої сили становить додаткову вартість, яка безоплатно присвоюється власником засобів виробництва і становить дійсне джерело капіталістичного багатства.

Далі К. Маркс відкриває і досліджує дві основні форми додаткової вартості (абсолютну й відносну) та відповідно два основних способи її зростання (збіль-

шення інтенсивності праці й тривалості робочого дня, з одного боку, підвищення продуктивності праці – з іншого).

Теорія капіталу. Розглядаючи капітал, Маркс виходить із положення, що останній відображає виробничі відносини певної стадії розвитку суспільства (капіталізму), що характеризується експлуатацією найманих працівників, привласненням додаткової вартості. Отже, капітал – це вартість, що створює додаткову вартість, самозростаюча вартість, яка виступає у функціональних формах промислового, торгового і позичкового капіталу.

Маркс розкриває структуру капіталу, виділяючи в ньому :

а) основний – та частина капіталу, яка постійно перебуває у виробництві й переносить свою вартість на створений продукт поступово;

б) обіговий – та частина капіталу, яка використовується у виробництві один раз і повністю переносить свою вартість на створений продукт;

в) постійний c – та частина капіталу, що витрачається на придбання засобів виробництва;

г) змінний v – та частина капіталу, яка витрачається на робочу силу.

Отже, за своїми матеріальними елементами капітал, вкладений у виробництво, складається із засобів виробництва і робочої сили. Тому відношення маси засобів виробництва до кількості живої праці, що приводить їх у дію, Маркс називає технічною будовою капіталу. Однак, тільки робоча сила (змінний капітал), на думку вченого, – це єдине джерело додаткової вартості. Цю частину капіталу він тому і називає змінною, що вона створює вартість, яка перевищує вартість робочої сили. Вартість же постійної частини капіталу переноситься працею на товар, який виготовляється. Отже, відношення постійного капіталу до змінного є вартісною будовою капіталу.

Далі вчений виводить залежність між вартісною і технічною будовою капіталу, що виражається особливою категорією – органічною будовою капіталу (c/v), котру він визначає як “вартісну будову капіталу, оскільки вона визначається його технічною будовою і відображає в собі зміни цієї будови”.

Теорія доходів. Маркс вважає, що всі доходи, окрім заробітної плати як грошового вираження вартості робочої сили, є перетвореними формами додаткової вартості. Експлуатуючи найману працю, капіталіст отримує прибуток – форму додаткової вартості, яка виступає у трьох функціональних видах: промисловий прибуток; торговий прибуток; позичковий відсоток.

Промисловий прибуток формується у сфері матеріального виробництва як додаткова вартість, яка втілена у формі доданого продукту, тобто, вироблених товарів. Реалізація вартості цього продукту в грошовій формі і перетворює додаткову вартість на прибуток. Фактична величина прибутку – це різниця між ціною продажу товарів і витратами на їх виробництво. Тому, якщо ціна дорівнює вартості, то прибуток за своєю величиною дорівнює додатковій вартості; якщо ціна відхиляється від вартості, то величина прибутку відповідно відхиляється від величини додаткової вартості.

Коли функції обігу виконує сам промисловець, то він повинен займатися побічними справами: організовувати торгівлю товарами, вивчати ринок, знаходити способи стимулювання збуту, що, безумовно, затримує повернення капіта-

лу в грошовій формі для подальшого виробництва. Тому з метою прискорення цього процесу і, відповідно, зростання прибутку промисловці реалізують продукцію за більш низькими оптовими цінами особливій категорії капіталістів – торговим підприємцям, які, в свою чергу, доводять товари до безпосереднього споживача за більш високими роздрібними цінами, що відповідають ринковій ціні. Тому торговий прибуток є різницею між ринковою і роздрібною ціною.

Кредитні капіталісти надають у користування тимчасово вільні кошти за певну плату – позичковий відсоток, який на поверхні економічних відносин є ціною капіталу, що береться у позику. Позичковий відсоток – та частина прибуткової вартості, яку функціонуючі капіталісти змушені віддавати кредитним капіталістам. Прибуток, який утворюється від позичкового капіталу, розпадається на дві частини: 1) відсоток, присвоєний капіталістом-кредитором як простим власником капіталу і 2) підприємницький дохід, що привласнюється функціонуючим капіталістом-позичальником (промисловцем чи торговцем).

Рентою Маркс називає форму додаткової вартості, яка створюється у сільському господарстві і є результатом економічних відносин між землевласниками, фермерами і найманими працівниками. Останню поділяють на такі види:

а) диференційна рента (пов'язана з різною якістю і продуктивністю земельних ділянок);

б) абсолютна рента (пов'язана з наявністю монополії приватної власності на землю).

Обмеженість землі як економічного ресурсу і пов'язана з нею монополія капіталістичного господарства на землі, стверджує К. Маркс, зумовлює той факт, що суспільна ціна виробництва сільськогосподарських продуктів регулюється витратами виробництва на гірших землях. Індивідуальні ж витрати виробництва внаслідок цього на середніх і кращих землях менші, ніж на гірших, і тому індивідуальні ціни виробництва також менші від його суспільної ціни. Унаслідок цього на даних землях, окрім середнього прибутку, буде отриманий додатковий прибуток у розмірі різниці між суспільною та індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарських продуктів. Цей додатковий прибуток фермери передають землевласникам, які й привласнюють його у вигляді диференційної ренти. Остання поділяється К. Марксом на дві основні форми: диференційну ренту першу (різновидами якої є рента за родючістю і рента за місцезнаходженням земельних ділянок) і диференційну ренту другу, що виникає при послідовних вкладеннях капіталу на одній і тій самій землі.

Монополія приватної власності на землю породжує особливий вид ренти, яку К. Маркс називає абсолютною. Механізм її утворення вчений пов'язує з тим, що у сільському господарстві не відбувається переливання капіталу, і землевласник ніколи не погодиться надати можливість фермеру прикласти свій капітал навіть на гірших землях без виплати ренти. А це обмежує і саме виробництво сільськогосподарської продукції. Даний процес за наявності високого попиту на сільськогосподарську продукцію приводить до того, що і її ціни на ринку піднімаються вище рівня суспільної ціни виробництва. У результаті цього різниця між ринковою ціною і витратами виробництва на гірших землях з

додаванням середнього прибутку (суспільної ціни виробництва) формує додатковий прибуток. Останній присвоюється власниками землі незалежно від її якості у формі абсолютної ренти.

Теорія нагромадження капіталу і процес відтворення. Весь обсяг створеної у суспільному матеріальному виробництві продукції К. Маркс називає сукупним суспільним продуктом і вважає, що його формують два підрозділи – виробництво засобів виробництва (I) і виробництво предметів споживання (II). Для безперервного процесу відтворення, вважає вчений повинні дотримуватись такі умови:

а) для простого виробництва:

$$I(v + m) = IIc$$

$$I(v + m) + II(v + m) = II(c + v + m)$$

$$I(c + v + m) = IIc + IIc;$$

б) для розширеного виробництва:

$$I(v + m) > IIc$$

$$I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m)$$

$$I(c + v + m) > IIc + IIc.$$

Але в реальному житті ці пропорції можуть суттєво порушуватись. Бажання підприємців одержувати все більші прибутки приводить до масового оновлення основного капіталу, до розширення виробництва. За рахунок введення в дію нових машин і обладнання (що є запорукою зниження індивідуальної вартості товарів на окремих підприємствах порівняно з їх суспільною вартістю) зростає органічна будова капіталу, тобто співвідношення (c/v).

Даному процесу сприяє і концентрація, оскільки все більша частина капіталізованої доданої вартості вкладається у постійний капітал і все менша – у змінний. Унаслідок перетворення частини капіталізованої доданої вартості у додатковий змінний капітал його абсолютна величина зростає, але при цьому постійний капітал зростає швидше, ніж змінний. Централізація капіталу, в свою чергу, сприяє також зростанню органічної будови капіталу, оскільки на великих підприємствах частка постійного капіталу вища, ніж на дрібних виробництвах. Отже, внаслідок зростання органічної будови капіталу частка змінного капіталу у всьому капіталі зменшується.

Оскільки попит на робочу силу залежить саме від величини змінного капіталу, то його відносне скорочення тягне за собою і відносне скорочення попиту на робочу силу, витіснення із виробництва раніше зайнятих робітників. "...Робітниче населення, – зазначає Маркс, – здійснюючи нагромадження капіталу, тим самим у зростаючих розмірах створює засоби, які роблять його відносно надлишковим", тобто формується резервна армія праці. Такий, на думку К. Маркса, "абсолютний, загальний закон капіталістичного нагромадження".

Теорія криз. В анархії капіталістичного виробництва не існує ніякого механізму, який би забезпечував підтримання необхідної пропорційності між різними сферами і галузями виробництва. Тому реальною можливістю є порушення умов реалізації сукупного суспільного продукту і, як наслідок, криза.

Оскільки рушійним мотивом капіталістичного виробництва є додаткова вартість, то з метою її максимізації підприємці вкладають у виробництво все нові й нові капітали. У зв'язку з тим, що їхнє прагнення до зростання прибутків не має обмежень, то капіталістичному господарству властива тенденція до безмежного розширення виробництва, яке не супроводжується відповідним зростанням споживання. Розміри споживання робітничого класу обмежені сумою отримуваної заробітної плати і хоча з розвитком продуктивних сил зростає і розмір заробітної плати, проте не такими темпами як виробництво.

Механізмом відносного скорочення платоспроможного попиту робітників є підвищення органічної будови капіталу. Таке підвищення супроводжується зростанням резервної армії праці, що, в свою чергу, уповільнює збільшення реальної заробітної плати зайнятих робітників і посилює відставання платоспроможного попиту робітничого класу від зростання виробництва.

Що стосується підприємців, то вони, хоча і збільшують свій попит на предмети споживання, все ж не в змозі поглинути весь приріст продукції другого підрозділу, який в умовах індустріальної економіки складається, в основному, з предметів масового споживання. Назгромаджуючи капітал, підприємці підвищують більшою мірою попит на засоби виробництва, ніж на предмети споживання. У період промислового підйому капіталістичне виробництво швидко розширюється, проте платоспроможний попит відносно скорочується, тобто він зменшується порівняно із все зростаючим обсягом виробництва.

Таким чином, робить висновок К. Маркс, остаточною причиною усіх наявних криз завжди залишаються бідність та обмеженість споживання в масах, що протидіють прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили таким чином, ніби межею їх розвитку могла бути тільки абсолютна споживча здатність суспільства.

Теорія соціально-економічного устрою суспільства. Анатомію суспільства, з точки зору Маркса, складають реальний базис (виробничі відносини, які відображають той чи інший стан продуктивних сил) і надбудова (політика, право, культура, релігія), сукупність яких учений називає суспільно-економічною формацією. Історія розвитку суспільства, на його думку, – це процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій, яка відбувається внаслідок того, що “на певній стадії свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у протиріччя з існуючими виробничими відносинами або – що є лише юридичним вираженням останніх – з відносинами власності, всередині яких вони розвивались. Тоді із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їх пута, внаслідок чого настає епоха соціальної революції.” Таких історичних етапів розвитку К. Маркс виділяє чотири – “азіатський, античний, феодальний і сучасний буржуазний способи виробництва”. Зокрема, вчений доводить, що капіталізм є останнім, оснований на експлуатації способом виробництва.

Низький рівень розвитку продуктивних сил зумовив існування приватної власності, експлуатацію людей, поділ суспільства на ворожі класи, їхню боротьбу між собою. Стрімкий розвиток продуктивних сил капіталізму, що набувають дедалі більшого суспільного характеру, розвиток великої машинної ін-

дустрії усувають ті об'єктивні причини, що породжують приватну власність на засоби виробництва. На цій основі вперше з'являється об'єктивна можливість побудови нового суспільства без приватної власності та експлуатації. Таке суспільство К. Маркс називає комунізмом і вважає, що воно буде розвиватись на основі суспільної власності на засоби виробництва, за якої стає можливою планова організація всього суспільного виробництва в інтересах народу, будуть ліквідовані анархія й економічні кризи, а разом з ними панування стихії економічних відносин над людьми. В таких умовах повністю усувається експлуатація, жебрацтво трудових мас, яким на основі розвитку продуктивних сил і підвищення продуктивності праці буде забезпечено добробут.

7.2. Розвиток ідей марксизму в кінці XIX на початку XX століття

Остання третина XIX століття в економіці відзначається кардинальними зрушеннями в розвитку продуктивних сил. Це, перш за все, стосується економіки розвинутих країн. Прогресивні перетворення у технічному оснащенні й технології виробництва, перш за все, зміна його енергетичної бази, створюють умови для швидкої концентрації та централізації капіталу, виникнення монополістичних об'єднань. Підкорення ринку незначною кількістю монополістів-виробників галузевої продукції, поступове взаємне проникнення промислового і банківського капіталу, перші спроби його втручання в процес нагромадження приватного багатства держави, поглиблення й видозміна циклічних криз, зростаюча міць пролетаріату, об'єднаного у професійні спілки тощо, все більше потребували наукового осмислення. Дослідження нових суспільних явищ у цей період відбувається досить різними шляхами: від модернізації ортодоксальних теорій до створення принципово нових, основаних на іншій методологічній основі вчень. Період, що розглядається нами, є часом народження трьох самостійних складових економічної науки, зокрема, нової історичної школи, маржиналізму в трьох його основних течіях – австрійській, математичній та кембриджській школах, а також соціального напрямку економічної думки. Марксизм як домінуючий серед всіх інших економічних учень 90-х років XIX століття переживає складний процес еволюції, що відбувається, принаймні, за трьома основним напрямками:

1. Поширення ідей марксизму, пропаганда його теоретичних концепцій, донесення найважливіших положень до народних мас, які раніше не були ознайомлені з науковою теорією. Популяризація включала не лише “переказ” теорії, а й застосування її висновків до історичних умов конкретної країни.

2. Теоретичний захист основних положень марксизму як від відкритої критики з боку альтернативних теорій, так і від нових ідей ревізіонізму й реформізму, що виникли у самій марксистській течії. Така ідейна боротьба спонукала вчених до пошуку нових даних, нових аргументів додатково до тих, котрі у свій час були висловлені К. Марксом і Ф. Енгельсом.

3. Творчий розвиток самої теорії, її збагачення новими положеннями, застосування методології марксизму до вирішення якісно нових проблем.

У процесі такої еволюції примхливо переплітаються ідеї та долі видатних учених-марксистів: в одні періоди свого життя і творчості вони відстоюють одні погляди, в інші – дотримуються зовсім іншого напрямку розвитку марксисту або еkleктичного поєднання різних за методологічною основою теорій. Зазвичай, досить складно класифікувати за виділеними напрямами всіх тих, хто відстоював ідеї марксисту. Тому в даній роботі ми подаємо у вигляді пунктів короткі відомості про концепції окремих, найбільш відомих марксистів цього періоду, більш детально зупинимося на розгляді економічної теорії нашого співвітчизника, що здобув світову славу, – М. І. Тугана-Барановського.

**Микола Іванович Зібер
(1844 – 1888)**

Доцент Київського університету.

Основний твір – **“Давид Рікардо та Карл Маркс в їх суспільно-економічних поглядах” (1885).**

1. Аналізує основні проблеми “Капіталу”, доводить зв’язок між англійською класичною політекономією та марксистом, критикує теорії граничної корисності.

2. Здійснює спробу застосування ідей „Капіталу” до аналізу умов російської дійсності, виділяє та аналізує капіталістичні відносини в сільському господарстві Росії.

3. Пропагує основи теоретичної системи марксисту, не визнаючи її революційного аспекту.

**Едуард Бернштейн
(1850 – 1932)**

Видатний діяч Німецької соціал-демократичної партії.

Основний твір – **“Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії” (1889).**

1. Формує свою теорію в умовах становлення і розвитку монополістичних тенденцій, акціонерних товариств і зростання рівня добробуту робочого класу. Вважає, що економічна теорія К. Маркса потребує ревізії, що відповідатиме новим умовам економічного розвитку. Започатковує такий напрям економічної теорії марксисту як ревізіонізм.

2. Вважає, що теорія вартості К. Маркса не завершена, її потрібно поєднати з теорією граничної корисності. На цій основі виводить категорії економічної вартості, яка відображає корисність, і вартості витрат, що відображає витрати праці.

3. Зростання акціонерних товариств розглядає як тенденцію до децентралізації та демократизації капіталу.

4. Намагається довести, що трести й картелі як види виробничих об'єднань при широкому запровадженні кредитної системи здатні забезпечити регулювання стихійного економічного розвитку.

Карл Каутський
(1854 – 1938)

Видатний діяч німецької соціал-демократії, один із керівників II Інтернаціоналу.

Основні твори – “Економічне вчення Карла Маркса” (1886), “Соціальна революція” (1902), “Шлях до влади” (1909).

1. Зосереджує увагу на дослідженні імперіалізму, під яким розуміє колоніальну політику, що виникає внаслідок нерівномірності розвитку промисловості й сільського господарства і викликає необхідність зафарблення нових територій з метою доступу до джерел сировини та продуктів.

2. Формує теорію ультраімперіалізму як об'єднану політику картелів, що поширюється на світове господарство і знищує національні протиріччя.

Рудольф Гільфердинг
(1877 – 1941)

Економіст, видатний політичний діяч, редактор газети німецької соціал-демократичної партії, міністр фінансів Веймарської республіки.

Основний твір – “Фінансовий капітал” (1910).

1. Аналізує процес формування фіктивного капіталу, фондових бірж та роль останніх на ринку фінансового капіталу.

2. Уводить категорію фінансового капіталу, яка відображає процес мобілізації та концентрації банківського капіталу і його зрощення з промисловим.

3. Формує основні риси імперіалізму:

- а) фінансовий капітал;
- б) колоніалізм.

Михайло Іванович Туган-Барановський

(1868 – 1919)

Професор політекономії Київського та Санкт-Петербурзького університетів

Основні твори – “Періодичні промислові кризи” (1894), “Основи політичної економії” (1909), “Соціальні основи кооперації” (1919) .

Методологія досліджень. Учений вважає, що політична економія вивчає сучасний господарський лад у його історичному розвитку і має описати

характерні для нього явища та сформувані на цій основі систему наукових понять, виходячи із інтересів людини взагалі, незалежно від її ставлення до того чи іншого класу.

Окрім розробки системи основних понять, наука повинна пояснювати явища, тобто у кінцевому рахунку зводити їх до причинно-функціональних залежностей і законів. У цій сфері, наголошує вчений, вже не можна здійснювати аналіз на основі теологічних і етичних норм. В ній необхідно спиратися на об'єктивні методи індукції та дедукції.

Виходячи з таких методологічних принципів, учений здійснює свої основні наукові розробки, у яких поєднуються матеріалізм Маркса і суб'єктивізм австрійської школи, теоретичні надбання соціального напрямку історичної школи і філософія кантіанства.

Теорія цінності. У процесі своїх роздумів про цінність економіст робить висновок, що теорія граничної корисності не суперечить теорії вартості. Працюючи над синтезом даних концепцій, М. Туган-Барановський вважає за необхідне розмежувати центральні категорії теорії цінності і подолати один із недоліків трудової теорії цінності Маркса, який переоцінив значення праці у створенні вартості товару і, по суті, створив не трудову теорію вартості, а теорію абсолютної трудової цінності. “Трудова цінність Маркса, – пише вчений, – є не що інше, як трудова вартість. Але помилка Маркса – не термінологічного характеру. Маркс не тільки назвав суспільно необхідну працю цінністю товару, але й постійно намагався звести мінові відносини товарів один до одного... Тільки зовсім розірвавши поняття цінності й вартості, ми можемо побудувати логічно правильну і ту, що погоджується з фактами, теорію цінності й вартості”. Тому М. Туган-Барановський вводить у наукову практику нові терміни:

а) трудова вартість господарських благ, “під якою слід розуміти працю, затрачену на виробництво господарського предмета”;

б) вартість, кваліфіковану як “господарську витрату, здійснену для придбання господарського предмета”.

Цінність же, на думку вченого, “визначається тією користю, яку ми добуваємо з цих речей, точніше кажучи: корисністю останньої одиниці речей цього роду”, тобто граничною корисністю.

Надалі М. Туган-Барановський виділяє фактори, що визначають товарний запас, який, у свою чергу, впливає на значення граничної корисності, і робить висновок, що цей запас залежить від поділу праці між різними галузями виробництва. “Гранична корисність – корисність останніх одиниць кожного роду продуктів – змінюється залежно від обсягів виробництва. Ми можемо знижувати або підвищувати граничну корисність шляхом розширення або скорочення виробництва. Навпаки, трудова вартість одиниці продукту – це щось об'єктивно дане, що не залежить від нашої волі. Звідси випливає, що при складанні господарського плану визначальним моментом має бути трудова вартість, зумовленим – гранична корисність. Говорячи математичною мовою, гранична корисність має бути функцією трудової вартості”.

Залежність між граничною корисністю і трудовою вартістю М. Туган-Барановський виводить на основі сформованої ним теореми, згідно з якою “корисність останніх одиниць вільно відтворюваних продуктів кожного роду – їх гранична корисність – має бути обернено пропорційною відносної кількості цих продуктів, що виробляються в одиницю робочого часу, іншими словами, має бути прямо пропорційною трудовій вартості тих самих продуктів”.

Отже, “...гранична корисність визначає, у першій інстанції, розцінку господарських предметів. Але сама гранична корисність по відношенню до вільно відтворюваних продуктів, визначається у другій інстанції трудовою вартістю останніх”.

Соціальна теорія доходів. Визначаючи доходи суспільства, М. Туган-Барановський наголошує на необхідності їх дослідження з позицій історичного та соціально-класового підходу. Всі існуючі в економічній теорії підходи він вважає недосконалими, оскільки вони спрямовані на формування теорії розподілу залежно від теорії цінності. Здійснюючи акти обміну, індивіди вже соціально нерівні, тому що вони належать до різних класів суспільства. Ця нерівність відображається у доходах, які впливають на обмін безпосередньо.

Різні категорії доходів – це складний результат боротьби соціальних класів за зростання належної їм частки суспільного продукту. Заробітна плата – це дохід, з якого живе працівник і який він отримує в обмін на свою працю, яка продається капіталісту. Об’єктом продажу при найманні працівників є робоча сила. Остання – це специфічний товар, він реалізується за ціною, що дорівнює заробітній платі. Її розмір, вважає вчений, “визначається двома умовами: продуктивністю суспільної праці, яка встановлює те, наскільки великий суспільний продукт, що повинен бути поділений між суспільними класами; соціальною міццю робітничого класу, від якої залежить розмір частки суспільного продукту, що потрапляє до працівника”. Таким чином, встановлення заробітної плати на певному рівні завжди є наслідком боротьби робітників і капіталістів за отримання більшої частини суспільного продукту.

Дохід класу капіталістів – прибуток – ґрунтується не на праці, а на володінні капіталом – продуктом людської праці, який використовується для одержання нетрудового доходу. Це стає можливим завдяки наявності специфічних взаємовідносин робітника і капіталіста, що дають останньому можливість експлуатації найманої праці й вилучення додаткової вартості. Отже, прибуток – це дохід, оснований на експлуатації робітника капіталістом. Фактори, що визначають прибуток, складаються із продуктивності суспільної праці, соціальних відносин між капіталістами і робітниками, а також швидкості обігу суспільного капіталу.

Прибуток і заробітна плата виступають як дві частини суспільного продукту і тому їх величина залежить від сили факторів, якими вони визначаються. Отже, ці два доходи перебувають в оберненій залежності: чим більший прибуток, тим менша заробітна плата і навпаки. Саме тому заробітна плата і прибуток формуються у результаті взаємовідносин праці й капіталу при розподілі суспільного продукту. Однак, разом із технічним прогресом ці два доходи можуть розвиватись паралельно; зростання продуктивності праці збільшує саму масу

суспільного продукту і тоді збільшення прибутку відбувається не за рахунок зменшення заробітної плати, а за рахунок збільшення продуктивності праці.

Земельна рента – це додатковий дохід землевласника, що залишається після покриття із звичайним прибутком на користь капіталістичного підприємця всіх витрат на сільськогосподарське виробництво. У своїх поглядах на ренту М. Туган-Барановський відстоює теорію диференційної ренти, а категорію абсолютної ренти К. Маркса вважає помилковою і надуманою.

Учений розглядає ренту як результат природних стійких відмінностей у продуктивності праці за різними пунктами виробництва і визначає її як нетрудовий дохід, що випливає з користування стійкими корисними властивостями землі. Розрізняє три джерела виникнення земельної ренти: 1) відмінності земельних ділянок за місцем їх розташування, 2) дія закону спадної продуктивності хліборобської праці або спадної продуктивності майбутніх витрат у сільському господарстві, 3) відмінності земельних ділянок за родючістю.

М. Туган-Барановський вважав, що розмір ренти визначається різницею у продуктивності праці, яка має місце на певній земельній ділянці, та тією, що формується на ділянці, яка вважається граничною. Гранична ділянка є, на думку вченого, тим пунктом виробництва, де не створюється ніякого надлишкового доходу, а тільки відновлюється витрачений капітал із звичайним прибутком. Виходячи з такого розуміння ренти, вчений розглядав її зростання як ознаку прогресу в обробітку землі, переходу його до більш інтенсивного та продуктивного господарства, а значить, у кінцевому підсумку, і до зростання народного багатства.

М. Туган-Барановський визнавав ренту особливим, відносно стабільним видом доходу, на який ставлення класів і соціальних груп безпосередньо не впливає. В силу цього вчений у своїй соціальній теорії розподілу ренти не розглядав.

Теорія економічних коливань. Учений всебічно проаналізував умови реалізації суспільного продукту при простому й розширеному відтворенні, побудувавши для цього власні схеми даного процесу. Він показав, що особисте споживання – це не єдиний фактор поглинання виробленого продукту, тому що існує виробниче споживання, яке може бути незалежним від розмірів споживання особистого.

Аналізуючи розвиток країн світу на початку ХХ століття, вчений звернув увагу на досить повільне зростання виробництва предметів споживання і швидке зростання виробництва засобів виробництва, а також збільшення частки населення, зайнятого виробництвом цих засобів. Отже, попит на предмети споживання заміщується попитом на засоби виробництва. Саме тому обмеженість індивідуального споживання в середовищі пролетаріату зовсім не загрожує функціонуванню ринкової економіки. “Взагалі, – стверджує вчений, – попит на товари створюється самим виробництвом і ніяких зовнішніх меж розширеного відтворення, крім браку продуктивних сил, не існує. Якщо тільки запас продуктивних сил досить великий, завжди можна розширити виробництво і знайти вміщення для нового капіталу”. Однак таке розширення відбувається хвилеподібно.

дібно, періоди промислового підйому чергуються із спадом, формуючи в сукупності економічний цикл.

Свою теорію циклу М. Туган-Барановський виклав, порівнюючи цей процес з дією парового двигуна. Нагромадження капіталу, вважає вчений, є ніби парою в циліндрі: коли її тиск досягає певної сили, поршень рухається, випускаючи пару, і знову повертається у вихідне положення. Тобто, позичковий капітал починає рух таким чином, що створює елементи основного капіталу, потім знову необхідний певний час для нагромадження, а ще пізніше – інвестування цього капіталу. Такий процес і визначає циклічні коливання економічної кон'юнктури: “Капіталістичний цикл складається із трьох фаз: промислового піднесення, кризи і промислового застою. Однак криза не є неминучою фазою капіталістичного циклу – піднесення може переходити в застій поступово, без гострої кризи”.

Модель соціалізму. Своє завдання вчений убачає в розробці моделі соціалізму з урахуванням нових тенденцій економічного і суспільного розвитку, що були характерні для початку ХХ століття.

М. Туган-Барановський є свідком бурхливих процесів концентрації і централізації суспільного виробництва, він спостерігає появу соціалістичних елементів і на цій основі висуває тезу про те, що соціалізм народжується в надрах капіталізму, який має значні резерви розвитку і поступово буде трансформуватися у новий лад.

Соціалізм як ідеал майбутнього суспільства має дві моделі – соціалізм у вузькому і соціалізм у широкому значенні слова (комунізм). У системах, які відносяться до соціалізму у вузькому розумінні, розподіл здійснюється за допомогою грошей і цін на предмети споживання. Тут зберігаються особисті грошові доходи, а, отже, й особиста власність на предмети споживання. Пошук найкращих господарських рішень у цій системі здійснюється за допомогою цін, які є головним орієнтиром для економічних суб'єктів.

У соціалістичній системі іншого типу, тобто комуністичній, розподіл продуктів здійснюється без грошей: із громадських магазинів предмети споживання безпосередньо переходять до окремих осіб. На цій підставі М. Туган-Барановський називає комунізм “натуральним господарством”, у якому розподіл ресурсів здійснюється шляхом безпосереднього зіставлення корисності й витрат праці. Тут скасовуються особисті доходи, а, отже, й особиста власність на предмети споживання.

Соціалістичне господарство повинно мати планомірний характер і бути спрямованим на вирішення головної мети – найбільшого задоволення потреб зайнятої в ньому частини суспільства. Складаючи господарчий план, у процесі чого повинні враховуватися, з одного боку, гранична корисність кожного продукту, а з іншого – трудова вартість, соціалістичне суспільство має керуватися тими самими міркуваннями, що і приватний господар, який веде натуральне господарство.

На думку М. Туган-Барановського, цінність того чи іншого продукту, який планується виробляти, визначається його кількістю, що, в свою чергу, залежить головним чином від трудової вартості виробництва цього продукту. Таким чи-

ном, вважає вчений, соціалістичне суспільство буде точно враховувати трудову вартість кожного продукту і, виходячи з цього, а також враховуючи криву корисності продукту, визначати план виробництва суспільного продукту.

М. Туган-Барановський наголошує, що найбільш адекватною перехідною формою ведення господарської діяльності в умовах планомірного господарювання мають стати “трудові кооперативи”.

7. 3. Сучасний марксизм

Після здійсненої в Росії більшовицької революції і побудови першої моделі соціалізму на практиці, яка надалі дістала назву “воєнного комунізму”, стало очевидним, що теоретичного надбання К. Маркса, Ф. Енгельса та їх західних послідовників явно недостатньо для пояснення багатопланової дійсності. Найбільше все це стосувалось практики побудови соціалізму, про що класики марксизму сказали у своїй теорії зовсім небагато. Тому 20 – 30 роки ХХ століття для Радянського Союзу стають періодом творчого піднесення економічної думки марксизму, її виходу на світовий рівень.

Учення К. Маркса доповнюється ідеями раніше протилежних наукових шкіл, починають формуватися нові теоретичні положення економічної науки. Ціла плеяда таких визначних радянських економістів, як О. Чаянов, М. Кондратьєв, О. Богданов, М. Бухарін, С. Струмилін, В. Базаров, Г. Кржижановський та інші розвивали в цей період марксистське вчення. Їхні ідеї охоплювали широке коло питань про сутність перехідного періоду, шляхи розвитку селянських господарств, методи планування і регулювання ринкової кон’юнктури, ціноутворення, кредиту тощо.

Однак на фоні такого теоретичного плюралізму поступово починає формуватися певний синтез економічної науки і партійної ідеології, який потім призвів до переродження політекономії у вчення, основним завданням якого було доведення переваг соціалізму, виправдання економічної політики комуністичної партії, у розробці якої, до речі, самі теоретики жодної участі не брали. Ця теорія була догматичною, вона здебільшого, займалась цитуванням і тлумаченням ідей класиків марксизму, підпорядкуванням їх напрацювань програмним документам партії та уряду.

Лінія творчого розвитку марксизму, характерна для радянської економічної думки 20– 30-х років, була обірвана насильницькими методами партійної ідеології “захисту марксизму від ворожих елементів”. Заклик Сталіна до “викорчовування” теорій Чаянова, Громана, Базарова, що за його словами, “засмічують голови наших практиків”, насправді означав “викорчовування” самих теоретиків. Процеси Трудової селянської партії і Союзного бюро меншовиків прибрали із офіційної науки всіх тих, хто не сприймав догматичне мислення, а “перегляд справи 1937 – 1938 років” обірвав життя багатьох науковців, які творчо розвивали марксистську теорію.

Після подібних репресій над цілими поколіннями політекономів висів дамоклів меч страху перед фізичною розправою за інакодумство. Тому в еконо-

мічній теорії тих часів більше не існує офіційних наукових шкіл, різко знижується інтелектуальний потенціал науки. Таким чином, до середини 50-х років у радянській марксистській економічній думці вже було сформовано догматичний напрям, позбавлений творчого розвитку економічних ідей К. Маркса. Всі більш-менш прогресивні ідеї зосереджуються “тільки в головах” вітчизняних марксистів без всякої надії бути обнародуваними, а також реалізуються на Заході другою хвилею еміграції із країни. І лише у 90-ті роки ХХ ст., в період ринкової перебудови соціалістичного суспільства, відбувається реабілітація економістів, що незаконно підлягли сталінським репресіям, і поворот економічної теорії в бік наукових досліджень, а не панування ідеології.

Проте, незважаючи на всі протидії консервативних сил вітчизняного наукового середовища, у межах економіко-математичних досліджень 50-х років відбуваються суттєві зміни. Економісти-математики, які потім також будуть віднесені ідеологією до “буржуазної” математичної школи, розробляють методи системного аналізу соціально-економічних процесів і обґрунтовують рекомендації щодо удосконалення організаційних структур управління, принципів раціонального ведення господарства на основі нових методів аналізу і принципу оптимальності. Така робота була ідеологічно дозволеною, оскільки не суперечила марксистській ідеї про планову організацію соціалістичного господарства.

У межах дослідження планових процесів соціалістичної економіки російський учений Леонід Віталійович Канторович (1912 – 1986) вводить в економічну науку категорію моделі лінійного програмування. Остання була використана з метою розробки оптимального підходу до процесу використання ресурсів. На цій основі вчений уперше будує статистичну і динамічну моделі поточного та перспективного планування у використанні економічних ресурсів на основі нових математичних підходів у сфері системної побудови економічних показників, які застосовуються при аналізі ціноутворення, ефективності капіталовкладень. За цю роботу Л. Канторович, до речі єдиний із радянських економістів, був удостоєний Нобелівської премії у 1975 р.

На Заході, особливо в період 50 – 60-х років, увагу дослідників починають привертати марксистські концепції. Повернення науки в бік К. Маркса було пов’язане з новими процесами, що відбувалися в економічній дійсності. Науково-технічна революція і поступова зміна індустріальних технологій на постіндустріальні кардинально змінила соціальні відносини в західному суспільстві. Тому економічна наука починає здійснювати перехід від аналізу функціональних залежностей до безпосередніх досліджень усього комплексу соціально-економічних проблем.

Найбільшого поширення у даний період набувають концепції, пов’язані з подальшою розробкою марксистської теорії циклу і, перш за все, теорії М. Кондратьєва про довгохвильові коливання економічної кон’юнктури. Цим займаються П. Боккара, Л. Фонтвей (Франція), Е. Манделл (Бельгія), Е. Альтфатер (Німеччина). Активно ведеться науковий пошук демократичної альтернативи і соціального ідеалу стосовно розвитку західного суспільства, який здійснюють соціал-демократи К. Шумахер, Е. Олленхауер, Ф. Фартманн, Н. Ви-

чорек, В. Майснер, К. Цинн. Дослідженнями трансформацій економічної системи та гуманізації всіх сторін життя людини займається радикальна політекономія П. Барана, П. Суїзі, Ч. Міллса, Г. Макрузе (США), Р. Ебінхаузена, Р. Вінкельмана (Німеччина), А. Раттансі (Великобританія) тощо.

Серед усіх наявних марксистських досліджень саме радикальна політекономія набула найбільшої популярності у США. На фоні піднесення молодіжного політичного руху 50 – 60-х років в американській академічній науці почалося ідейне розмежування традиційно налаштованих економістів та їхніх ліворадикальних колег. Результатом цього процесу стало формування досить серйозних наукових центрів, які поєднували навколо себе всіх не згодних з традиційною лінією політекономів, політологів, істориків, соціологів. Під дахом Массачусетського університету в Амхерсті, Нової школи соціальних досліджень у Нью-Йорку, Американського університету у Вашингтоні та в інших навчальних і наукових закладах ціла плеяда молодих учених піддає критичному аналізу західне суспільство, вивчає перспективи його розвитку на основі методології марксизму, вважаючи К. Маркса першим великим радикальним економістом, а себе – його послідовниками.

Дослідники радикалізму виділяють у ньому дві великі течії: споживчу й гуманістичну. Перша течія розвиває теорію економічної експлуатації робітників та економічної стагнації суспільства, зосереджує увагу на таких соціально-економічних проблемах як взаємовідносини між споживачами і виробниками, наростання між ними протиріч (П. Баран, П. Суїзі, Ш. Беттельхейм, Е. Манделл). Друга течія аналізує соціально-економічні проблеми впливу людини на зовнішнє середовище, відчуження від процесу праці, дегуманізацію суспільства (Ч. Р. Міллс, Г. Макрузе, Е. Фромм). Далі подаємо характеристику одного з найбільш яскравих представників радикальної політекономії.

Поль Баран

(дати життя невідомі)

Професор економіки Стенфордського університету, член редколегії ліворадикального журналу “Monthly Review”.

Основні твори – **“Політекономія зростання” (1956), “Монополістичний капітал” (1966, написана у співавторстві з П. Суїзі).**

Методологія досліджень. П. Баран намагається застосувати марксистський аналіз капіталізму як до імперіалістичних, так і до слаборозвинених країн, і продемонструвати ще раз, що марксистський „метод корисний, більше того, життєво необхідний для будь якого вивчення капіталістичної дійсності”. Методологічну базу традиційного марксизму вчений доповнює новими методами макроекономічного аналізу, статикою і динамікою, типовими мікроекономічними підходами у дослідженні ринкових структур.

У сучасній економічній науці П. Баран виділяє три основні напрями і вважає їх “трьома головними темами нашої епохи”, а саме: важке становище сла-

борозвинених країн під боком у “вільного світу”; зміни в системі монополістичного капіталізму на етапі його занепаду; перспективи розвитку соціалістичних суспільств, що виникають у Європі й Азії. Лейтмотивом усіх наукових праць П. Барана було доведення неминучості революційної заміни “ірраціонального” монополізму економічно найбільш раціональним суспільством – соціалізмом. Останній, з його точки зору, базується на суспільній власності, планомірному управлінні й рівномірному розподілі. Завдяки цьому соціалізм може швидко прискорювати розвиток продуктивних сил в інтересах задоволення спочатку матеріальних, а потім і духовних потреб людини (аж до потреби у свободі й творчій праці). Така ідеальна модель суспільства порівнювалась із реально існуючими економічними системами, саме на цьому формувались основні теоретичні положення автора, що вказує на його прихильність до методологічних засад традиційного позитивізму.

Теорія нагромадження. Дослідник вводить в економічну науку категорії потенційного і фактичного економічного надлишку. Останній розуміється автором як різниця між фактичною поточною продукцією суспільства і його фактичним поточним споживанням. “Фактичний економічний надлишок, – пише учений, – таким чином, ідентичний поточному заощадженню або нагромадженню і знаходить своє втілення у різного роду активах, що додаються до національного багатства протягом досліджуваного періоду, а саме: у виробничому обладнанні, у запасах сировини і готової продукції, в активних сальдо при розрахунках з іноземними державами і в золотому запасі”.

На думку вченого, потенційний економічний надлишок – це різниця між продукцією, яка може бути виробленою у даних природних і технічних умовах за допомогою наявних засобів виробництва, і тим, що може розглядатись як необхідне споживання. Цей надлишок виступає у чотирьох формах. Перша – надмірне споживання суспільства (головним чином з боку груп з найбільшими доходами). Друга – це продукція, що втрачена суспільством внаслідок існування працівників, не зайнятих у виробництві. Третя – продукція, втрачена через ірраціональність організації існуючого виробничого апарату, що призводить до марнотратства. І, нарешті, четверта форма – недовироблена продукція через безробіття, викликане анархією виробництва і браком сукупного попиту.

Безпосередньо економічне зростання визначається вченим як збільшення виробництва матеріальних благ на душу населення протягом певного проміжку часу. “Темпи і напрями економічного розвитку в якій-небудь країні залежать, – вважає автор, – від фактичного економічного надлишку і від способу його використання. У свою чергу, ці фактори визначаються (і самі визначають) ступенем розвитку продуктивних сил, відповідною структурою суспільно-економічних відносин і системою привласнення економічного надлишку, яку ці відносини припускають”. Якщо в суспільстві існує тенденція зростаючого перевищення потенційного економічного надлишку над фактичним, то це говорить про ірраціональність існуючого економічного устрою і про необхідність його заміни більш раціональним ладом. Із таких теоретичних посилок П. Баран починає формувати свою концепцію економічного зростання для монополістичної стадії сучасного капіталізму.

Теорія стагнації монополістичного капіталізму. Детально проаналізувавши ринкову поведінку монополістичних структур з позицій мікроекономічного і каузального аналізу, вчений робить висновок, що за умов наявності у виробника ринкової влади відбувається закономірний процес перевищення можливостей нагромадження над можливостями інвестування. Це відбувається внаслідок того, що на монополістичній стадії розвитку капіталізму механізм вирівнювання норми прибутку діє лише в дуже скороченому конкурентному секторі економічної системи. Там норма прибутку низька, і маса прибутку, яка може бути використана для капіталовкладень, відносно невелика. У секторі, де діють монополії та олігополії, навпаки, норма прибутку висока і маса прибутку, яка може бути використана для капіталовкладень, досягає величезних розмірів. Однак, тут виробники вважають нерентабельними реінвестиції у власні підприємства і натикаються на все більші труднощі при інвестуванні прибутків у інші галузі господарства. Це відбувається внаслідок того, що технічні винаходи, які можуть знизити виробничі витрати і привести до зростання обсягів випуску продукції, не цікавлять монополіста, прибутки якого скоріше впадуть, ніж підвищаться унаслідок насичення ринку даним товаром. Таким чином, монополії та олігополії ведуть відбір технічних новацій, намагаючись уникнути збільшення випуску продукції, проте одночасно бажаючи досягти економії факторів виробництва.

В умовах олігополії технічні можливості зниження виробничих витрат з метою витіснення своїх конкурентів і захоплення всього ринку також не приводять до бажаного результату. Справа у тому, що для завершення “цінової війни” олігополістам необхідно витратити такі величезні суми капіталів і піти на такий величезний ризик, що зазвичай вони воліють обійтись без застосування цінової конкуренції. Олігополії укладають більш-менш явні угоди, або встановлюють систему лідерства в цінах, завдяки якій уникають запеклої конкурентної боротьби. На думку П. Барана, “...фірми з високими витратами не витісняються з ринку, а можуть продовжувати свою діяльність поряд з більш прибутковими підприємствами. Тому надлишкові потужності не ліквідовуються. Вони зберігаються не тільки у формі виробничого потенціалу найбільш продуктивних фірм, що перевищують їх поточне виробництво, але також у формі неефективних підприємств, які захищені від “негоди” парасолькою олігополістичної організації. Надлишок виробничих потужностей у свою чергу перешкоджає новим капіталовкладенням, особливо в тих галузях, де налічується небагато фірм і де про існування такого надлишку добре відомо”. Отже, при монополістичному капіталізмі не існує досить сильної тенденції до автоматичного створення умов, які б забезпечили додаткові стимули для інвестування економічного надлишку.

Як чинники, що протидіють даній тенденції, виступають, вважає вчений, “зовнішні імпульси”, тобто фактори, не пов’язані з безпосередніми ринковими взаємовідносинами монополістичного капіталізму. Найпростішим і найбільш очевидним засобом створення таких зовнішніх імпульсів є збільшення частки споживання в сукупному продукті. З одного боку, це знизило б частку продукції, яка формує фактичний економічний надлишок, а, з іншого – створило б умови для нових капіталовкладень унаслідок розширення сукупного попиту.

“Проте, – стверджує автор, – в економічній системі, за якої розподіл доходів між капіталом і працею базується на прагненні окремих фірм до максимізації прибутку, це неможливо... Ті заходи, які могли б бути цілком розумними для капіталістичної системи в цілому, означали б збитки або навіть банкрутство для окремих капіталістів, які б стали їх застосовувати”. На думку П. Барана, в умовах монополістичного капіталізму можливості зростання сукупного попиту за рахунок підвищення споживання з боку населення і фірм досить обмежені, а, отже, для того, щоб стимулювати прибуткове використання поточного економічного надлишку, будуть потрібними особливі зовнішні імпульси, що приводяться в дію свідомо за допомогою держави.

Теорія державного регулювання. П. Баран виділяє такі можливі напрями державного впливу на економіку:

1. Не протидіяти зростанню безробіття й падінню виробництва до тих пір, поки воно не буде відповідати розміру ефективного попиту. Однак, така політика небезпечна у соціально-економічному відношенні, а тому, на переконання автора, не прийнятна.

2. Скорочення виробництва шляхом загального зменшення тривалості робочого тижня. Цей напрям, вважає П. Баран, зустрине опір з боку бізнесу і робітників, тому що буде приводити до зменшення виробництва, прибутку і реальної заробітної плати.

3. Фінансування за рахунок державних коштів додаткового споживання (індивідуального і суспільного). Перше суперечить духу капіталістичної системи, оскільки дає найманому працівнику мінімум доходів незалежно від наявності роботи. Другий же напрям, натикається на обмежені можливості державного бюджету.

4. Державне інвестування у виробничі потужності. Однак, державні капіталовкладення будуть обмежені тільки тими сферами, які ще далекі від стадії комерційного використання.

5. Можливість великих державних витрат на невиробничі потреби (військові, зростання непродуктивних працівників, накопичення непотрібних запасів).

Таким чином, на думку вченого, “... в умовах монополій та олігополій як споживання, так і приватні капіталовкладення досить суворо визначаються потребами максимізації прибутків. А природа й обсяг державних витрат не менш жорстко визначаються соціальною основою і функцією держави у капіталістичному суспільстві. Отже, при капіталістичній системі не можна чекати ні максимального зростання продукції, що раціонально розподіляється між капіталовкладеннями і споживанням, ні встановлення заздалегідь продуманого обсягу виробництва”.

Єдиним раціональним варіантом вирішення цієї проблеми, робить висновок П. Баран, є соціалістичне економічне планування. Можливість цього типу планування передбачає такі кроки: а) мобілізація потенційних економічних надлишків країни шляхом експропріації зарубіжних і вітчизняних капіталістів, за рахунок чого підвищується фактичний економічний надлишок; б) визначення державою за допомогою планових органів частки споживання і нагромадження

в сукупному продукті; в) розробка напрямів використання економічного надлишку.

ВИСНОВКИ

1. Економічна теорія марксизму виокремилась із класичної політичної економії у 40-х роках XIX століття в умовах загострення соціально-економічних протиріч індустріальної економіки.

2. Поєднання матеріалістичного погляду на історію з діалектикою Гегеля дало можливість К. Марксу розробити власний метод економічних досліджень (діалектичний матеріалізм) і, застосувавши його на практиці, кваліфікувати економічний розвиток як боротьбу протиріч.

3. Найбільш істотними досягненнями К. Маркса, які втілені в “Капіталі”, є теорія вартості і додаткової вартості, дослідження капіталу та процесу його відтворення, визначення причин і матеріальної основи криз надвиробництва, відкриття сутності й форм доходів, теорія соціально-економічного устрою суспільства.

4. Розвиток марксизму наприкінці XIX, на початку XX століття відбувається такими шляхами: по-перше, це поширення ідей марксизму, його пропаганда і популяризація; по-друге, теоретичний захист основних положень марксизму від критики з боку альтернативних теорій, ідей ревізіонізму і реформізму; по-третє, творчий розвиток самої теорії, її збагачення новими положеннями, застосування методології марксизму до вирішення якісно нових проблем.

5. У 20 – 30 роки XX століття в СРСР відбувається творчий розвиток марксизму і вихід теоретичних здобутків вітчизняних мислителів на світовий рівень. Учення Маркса доповнюється ідеями раніше протилежних наукових шкіл, формуються нові теоретичні положення економічної науки, які охоплюють широке коло питань про сутність перехідного періоду, шляхи розвитку селянських господарств, методи планування і регулювання ринкової кон'юнктури, ціноутворення і кредит тощо. Однак у період сталінських репресій відбувається згортання досліджень наукового характеру, формується догматична версія марксизму.

6. Реагуючи на розгортання науково-технічної революції і поступову зміну індустріальних технологій на постіндустріальні, трансформацію соціально-економічних відносин західного суспільства, економічна наука починає здійснювати перехід від аналізу функціональних залежностей до вивчення всього комплексу соціально-економічних проблем. Найбільшого поширення у даний період набувають теорії, пов'язані з подальшою розробкою марксистської теорії циклу, пошуком демократичної альтернативи і соціального ідеалу в розвитку західного суспільства, дослідження трансформацій економічної системи і гуманізації всіх сторін життя людини.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Назвіть об'єктивні причини і теоретико-методологічні джерела виникнення марксизму.
2. У чому полягає новизна методології марксизму?
3. З'ясуйте, як проходив розвиток марксистської теорії у XIX столітті.
4. Визначте історичне місце марксизму, його вплив на розвиток економічної науки XX століття.

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Головною працею К. Маркса вважається:

- а) "Економічна таблиця";
- б) "Капітал";
- в) "Загальна теорія зайнятості, процента й грошей";
- г) "Дослідження про природу та причини багатства народів"

2. До особливостей економічних поглядів марксистів не належить:

- а) матеріалістичне розуміння історії;
- б) дослідження закону додаткової вартості;
- в) дослідження закону спадної граничної корисності;
- г) правильна відповідь не названа.

3. Яке з визначень найбільш точно передає сутність предмета політекономії марксизму?

- а) Це наука про виробничі відносини між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу й споживання різноманітних товарів і послуг;
- б) це наука про відносини в суспільстві з точки зору раціонального використання обмежених ресурсів;
- в) це наука про вибір ефективної державної політики для вирішення актуальних соціальних проблем;
- г) це наука про національне господарство, розвиток якого визначається виключно особливостями природи та характером народу.

4. Яка з поданих теорій не відносяться до головних ідейних джерел марксизму ?

- а) Англійська класична політична економія;
- б) німецька класична філософія;
- в) французький утопічний соціалізм;
- г) економічні ідеї меркантилізму.

5. Виберіть із переліку категорію, яка була запропонована К. Марксом:

- а) цінність;
- б) споживча вартість;
- в) додаткова вартість;
- г) похідні інвестиції.

6. Що називає К. Маркс споживчою вартістю товару “робоча сила”?

- а) Величину заробітної плати працівника;
- б) здатність створювати додаткову вартість;
- в) кількість життєвих засобів, необхідних для підтримання працівника і його сім’ї;
- г) правильна відповідь не названа.

7. *Гроші, за К. Марксом, – це:*

- а) всякий товар, який є загальноприйнятим в розрахунках за всі інші товари;
- б) особливий товар, який стихійно виділився із усіх інших товарів і який виконує роль загального еквівалента;
- в) особливі паперові та металеві товари, що випускаються державою як гроші.
- г) правильна відповідь не названа.

8. *Яка форми вартості була історично першою?*

- а) Проста, одинична або випадкова;
- б) загальна;
- в) повна або розгорнута;
- г) грошова.

9. *Яке з визначень вартості товару належить К. Марксу?*

- а) Вартість визначається суспільно необхідними витратами праці товаровиробника;
- б) вартість визначається працею, витраченою на виробництво благородних металів, а вартість інших товарів визначається лише в результаті їх обміну на золото та срібло;
- в) вартість визначається ступенем корисного ефекту;
- г) вартість визначається суб’єктивними оцінками учасників обміну.

10. *Визначте положення з теорії заробітної плати, що не належать до марксистської економічної теорії:*

- а) заробітна плата – це плата за працю;
- б) заробітна плата утримується в межах прожиткового мінімуму відповідно до природного закону кількості народонаселення;
- в) заробітна плата – це перетворена форма вартості й ціни робочої сили;
- г) заробітна плата – це ціна праці.

11. *Який з нижченазваних доходів, на думку К. Маркса, не є результатом експлуатації найманої праці ?*

- а) Промисловий прибуток;
- б) торговий прибуток;
- в) позичковий відсоток;
- г) заробітна плата .

12. *Яка з наведених причин формують, на думку К. Маркса, тенденцію норми прибутку до зниження?*

- а) Переливання капіталу з однієї галузі в іншу;
- б) зростання загального рівня цін;

- в) зменшення в структурі капіталу частини змінного капіталу;
- г) зменшення в структурі капіталу частини постійного капіталу.

13. Яку функцію грошей не розглядав К. Маркс?

- а) Засіб платежу;
- б) світові гроші;
- в) засіб конвертації;
- г) міра вартості.

14. У якому рядку наведеної таблиці допущено помилку?

Рядок		Значення
а)	c	Постійний капітал
б)	v	Змінний капітал
в)	m	Додатковий капітал
г)	c/v	Органічна будова капіталу
д)	c + v + m	Вартість товару

15. Що, на думку К. Маркса, є умовою виникнення диференційної ренти ?

- а) наявність монополії приватної власності на землю;
- б) наявність монополії на землю як на об'єкт господарювання;
- в) наявність конкурентного середовища;
- г) правильна відповідь не названа.

16. За якої із умов робоча сила перетворюється в товар?

- а) наявність конкуренції, в якій контрагентами виступають працівник і роботодавець;
- б) наявність монополізму і відсутність альтернатив у працевлаштуванні;
- в) відсутність високої кваліфікації у працівника;
- г) відсутність у працівника засобів до існування при наявній юридичній свободі.

17. Конкретна праця – це:

- а) витрати фізіологічної енергії людини;
- б) корисна, якісно визначена форма праці;
- в) праця у конкретний момент часу;
- г) суспільнонеобхідні витрати праці.

18. Різниця між фактичною поточною продукцією суспільства і його фактичним поточним споживанням у теорії П. Барана – це:

- а) потенційний економічний надлишок;
- б) фактичний економічний надлишок;
- в) фактичний суспільний продукт;
- г) національний дохід.

19. Основною роботою К. Каутського є праця:

- а) „Проблеми соціалізму”;
- б) „Соціальна революція”
- в) „Фінансовий капітал”;
- г) „Капітал”.

20. Категорію „фінансовий капітал” у наукову практику ввів:

- а) К. Маркс;
- б) Ф. Енгельс;
- в) Р. Гільфердинг;
- г) Е. Бернштейн.

21. До представників радикальної політекономії не належить:

- а) П. Баран;
- б) П. Суїзі;
- в) Р. Гільфердинг;
- г) Г. Макрузе.

22. Соціальна теорія доходів була розроблена:

- а) К. Марксом;
- б) Ф. Енгельсом;
- в) М. Туган-Барановським;
- г) Л. Канторовичем.

Вправа 1. Для кожного наведених нижче економічних понять знайдіть прізвище автора.

1. Фінансовий капітал.
2. Теорема, згідно з якою гранична корисність має бути прямо пропорційною трудовій вартості вироблених продуктів.
3. Фактичний і потенційний економічний надлишок.
4. Теорія додаткової вартості.
5. Інноваційна теорія циклу.
6. Статистична і динамічна моделі поточного й перспективного планування економічних ресурсів.
7. Теорія ультраімперіалізму.
8. Теорія суспільно-економічних формацій.

Автори:

- а) К. Маркс;
- б) П. Баран;
- в) Р. Гільфердинг;
- г) К. Каутський;
- д) Л. Канторович;
- е) М. Туган-Барановський.

Розділ 4. НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Тема 8. МАРЖИНАЛІСТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ФОРМУВАННЯ НЕОКЛАСИЧНОЇ ДОКТРИНИ

Неокласична теорія як напрям економічної думки виокремлюється із класичної політекономії на основі застосування методологічних підходів до розгляду економічних процесів на рівні поверхових, функціональних зв'язків. Дана тема формує уявлення про специфіку неокласики як теорії, що вивчає ринкову поведінку економічних суб'єктів на рівні локальних економічних зв'язків, визначає основні етапи її еволюції і виділяє як особливу наукову парадигму.

Неокласична економічна теорія сформувалась протягом останньої третини ХІХ і перших десятиріч ХХ століття.

Історичні умови

1. Промисловий переворот і формування засад масового стандартизованого виробництва на базі великої машинної індустрії.
2. Поступовий перехід від системи вільноконкурентного ринку до господарського механізму, ґрунтованого на недосконалих формах конкурентної боротьби.

Особливості економічних поглядів

1. Ідеалізація вільноконкурентного ринкового механізму. Визначення його виключної ролі у вирішенні всіх економічних проблем.
2. Зосередженість на вивченні закономірностей загальноекономічного характеру і визнання предметом економічної науки проблем раціонального використання обмежених ресурсів у виробництві благ для задоволення потреб людини.
3. Акцент на дослідженні проблематики формування попиту і пропозиції та процесів на рівні мікроекономіки, суб'єктивізм.
4. Застосування при дослідженні таких методів:
 - а) граничного аналізу;
 - б) функціонального аналізу;
 - в) рівноважного підходу до аналізу економічних явищ;
 - г) позитивізму;
 - д) моделювання.

Етапи розвитку

1. 70 – 80-ті роки ХІХ століття. Зародження маржиналізму в плані формування основних методологічних підходів, принципів і наукового інструментарію досліджень (представники цього напряму – К. Менгер, Ф. Візер, О. Бем-Баверк, В. Джевонс, Л. Вальрас).

2. 90-ті роки XIX століття. Застосування маржиналістської методології до аналізу поведінки економічних суб'єктів, використання математичних методів у дослідженні економічних явищ, виділення в окрему галузь мікроекономічного аналізу (діяльність Дж. Кларка, А. Маршалла, В. Парето).

8.1. Створення основ неокласичного аналізу.

8.1.1. Австрійська школа

Австрійська наукова школа виникає у 70-ті роки XIX століття під назвою «маржиналізм» (від англ. «marginal» – граничний), оскільки для економічних досліджень пропонує принципово нові методи вивчення, головними із яких є граничний аналіз і суб'єктивізм. Основні положення маржиналізму настільки відрізняються від уявлень класицизму, що ця теорія була сприйнята як переворот у науці, названий потім «маржиналістською революцією». Австрійською школою створюється так звана кардиналістська теорія граничної корисності. Нижче подаємо характеристику найбільш типових представників австрійської школи.

Карл Менгер

(1840 – 1921)

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – „**Основи політичної економії**” (1871).

Методологія досліджень. Основним завданням економічної науки Менгер вважає розгляд процесу виникнення, розвитку і задоволення потреб людини. Оскільки потреби мають суб'єктивну сторону, то для їх вивчення пропонується широко застосовувати психологію, суб'єктивізм, індивідуалізм та емпіризм, побудований на основі власних відчуттів і спостережень автора.

Теорія економічних благ. Блага в уявленнях Менгера – це предмети, що задовольняють потреби індивіда. Вони поділяються на економічні й неекономічні. Економічні (господарські) блага, порівняно з потребами, обмежені в своїй кількості. Тому індивід повинен вирішувати питання про раціональність використання благ, що призводить до виникнення проблем розподілу і власності. Економічні блага поділяються на блага першого порядку (предмети споживання) і блага вищих порядків (засоби виробництва). Некономічні блага, кількість яких у даний момент перевищує існуючі потреби, виходять за межі економічного аналізу.

Теорія цінності. Економічні блага, на думку вченого, мають цінність, яка формується суб'єктивним ставленням до них людини і визначається граничною корисністю, тобто корисністю останньої одиниці блага, яка задовольняє найменш нагальну людську потребу.

Теорія ціни. Ціна блага формується як наслідок конкуренції виробника і споживача. Свої суб'єктивні оцінки покупці й продавці виражають у ціновому товарі, що має вигляд грошей. Чим більше товару купує індивід, тим менша максимальна ціна, яку він згоден заплатити за кожну наступну одиницю товару. Вигідність обміну закінчується тоді, коли максимальна ціна (суб'єктивна оцінка) зрівняється з ринковою ціною.

**Фрідріх Візер
(1851 – 1926)**

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – „Витоки й основні закони господарської цінності” (1884).

Методологія досліджень. Цей учений уперше робить спробу пов'язати між собою теорії витрат виробництва і граничної корисності шляхом застосування останньої до пояснення процесу ціноутворення виробничих факторів.

Теорія цінності. Цінність з позицій Візера, складається із позитивного елемента (насолюди, яку люди отримують від корисності благ) і негативного (байдужості, яку люди з огляду на власну природу відчують до благ разом із зростанням їх запасу). Тому динаміку цінності й корисності можна уявити таким чином: спочатку із зростанням запасу блага цінність і корисність зростають. А потім цінність запасу перестає зростати, а його корисність продовжує своє зростання. Величина корисності може бути обчисленою шляхом множення граничної корисності останньої одиниці блага на число одиниць блага, з якого складається запас.

Теорія похідного («вміненого») попиту й альтернативних витрат. Виробництво благ вимагає спільної участі декількох факторів виробництва. Для того, щоб виділити частку кожного фактора у створенні блага, необхідно із великої кількості споживчих благ, що були вироблені за допомогою даного фактора, виділити благо з найменшою граничною корисністю. Це благо вчений називає граничним продуктом фактора і вважає, що його гранична корисність зумовлює ціну фактора, який використовувався при створенні споживчого блага і відповідну частину витрат виробництва. Отже, цінність факторів, які беруть участь у виробництві має похідний, тобто «вмінений» характер.

Візер вводить поняття „альтернативних витрат виробництва”, під якими розуміє ті витрати, які не могли бути здійснені через те, що дані фактори виробництва були використані для створення інших благ.

**Ойген Бем-Баверк
(1851 – 1919)**

Професор політекономії Віденського університету.

Основний твір – „**Основи теорії цінності господарських благ**” (1884).

Методологія досліджень. Дослідник робить спробу пояснити процес ціноутворення на основі теорії потреб, суб'єктивних оцінок матеріальних благ учасниками обміну. Застосовує для пояснення економічних явищ психологічні аспекти аналізу, крайній суб'єктивізм, дуалізм і раціоналізм.

Теорія цінності. Цінність, на думку Бем-Баверка, – це те значення певного блага, яке йому надає людина своїм суб'єктивним ставленням. Цінність вимірюється граничною корисністю. Загальна корисність виступає сумою індивідуальних оцінок окремих частин блага.

Теорія ціни. Ціни на ринку встановлюються внаслідок взаємодії інтересів продавців і покупців. Споживач оцінює граничну корисність товару і встановлює максимальну межу зміни ціни. Нижня, мінімальна межа ціни зумовлюється суб'єктивною оцінкою корисності даного товару продавцем. Тому ціни коливаються у встановлених межах і визначаються в кінці кінців як рівнодійна величина суб'єктивних оцінок.

Теорія виробничих благ. Виробничі блага своєї цінності не мають, оскільки прямо не задовольняють потреби людини. Тому витрати виробництва не дають цінність своїм продуктам, оскільки мають похідний характер, а, навпаки, отримують цінність від кінцевої продукції.

Теорія процента. Учений формулює таку закономірність: благо, яким індивід користується сьогодні, не рівноцінне тому благу, яким він буде користуватися у майбутньому, тобто цінність теперішніх благ завжди більша від цінності таких благ у майбутньому.

Це пов'язано з такими психологічними ознаками людської натури:

1. Людям властива оптимістична позиція: вони, як правило, мають надію на покращення свого життя у майбутньому і тому майбутні блага оцінюють нижче, ніж блага теперішні.

2. Люди часто недооцінюють свої майбутні потреби, оскільки не відчують так гостро їх невідкладність, порівняно з теперішніми.

3. Люди прагнуть до “обхідного” (основаного на непрямих методах) виробництва в даний момент, ніж до безпосереднього виробництва у майбутньому. Непрямі методи виробництва роблять його більш тривалим, тому що пов'язані із стадіями проміжного характеру, які необхідно пройти до моменту створення готової продукції. І чим більш тривалий період виробництва, тим більше кінцевої продукції виробляється. Саме тому майбутні блага, вироблені більш продуктивними “обхідними” методами, мають більш низьку цінність.

Отже, робить висновок Бем-Баверк, процент виникає унаслідок впливу фактора часу на цінність благ. Люди обмінюють певну суму майбутніх

зобов'язань на меншу суму грошей, оскільки ті споживчі блага, які можна придбати за ці гроші сьогодні, вони цінують так само, як і їх більшу кількість у майбутньому.

8.1.2. Американська школа маржиналізму

Американська школа поширює принцип граничного аналізу на ринки ресурсів і створює теорію граничної продуктивності факторів виробництва. Найбільш видатним представником американського маржиналізму був Дж. Б. Кларк.

Джон Бейтс Кларк
(1847 – 1938)

Професор економіки Колумбійського
університету.

Основний твір – „Розподіл багатства” (1899).

Методологія досліджень. Кларк поділяє теоретичну економіку на три частини – вступну, статичну й динамічну. Перша частина має вивчати найбільш загальні закони господарювання, чинні у сфері взаємодії людини і природи під час виробництва і споживання. Подальший етап економічного аналізу полягає у вивченні соціальної економіки, яка включає в себе взаємовідносини між людьми, що входять до складу суспільства. Дослідження соціальної економіки поділяється, в свою чергу, на два етапи – статичну і динамічну. Статика вивчає економічну систему в стані рівноваги і визначає умови для її збереження. Динаміка досліджує причини, що викликають порушення рівноваги і перехід від одного стану рівноваги до іншого.

Серед методів аналізу цей автор використовує суб'єктивізм, рівноважний підхід, граничний аналіз, моделювання.

Закон зниження граничної продуктивності факторів виробництва. Учений поширює дію закону спадної родючості ґрунту на всі фактори виробництва і на цій основі встановлює два основних закони – закон спадної продуктивності праці й закон спадної продуктивності капіталу. Перший закон формується так: якщо до постійного за своєю величиною капіталу залучати додаткову кількість робітників, то кожен наступний робітник буде виробляти дедалі меншу кількість продукту. Другий закон відображає спадну продуктивність капіталу в міру того, як зростаюча кількість капіталу використовується постійною величиною працівників.

За відсутності змін у техніці й технології завжди існує таке співвідношення факторів виробництва, при якому досягається максимальний обсяг виробництва і мінімальні виробничі затрати на одиницю продукції. Якщо збільшується один фактор виробництва при незмінності інших факторів, то обсяг продукції почне відносно знижуватися за рахунок того, що порушується оптимальне співвідношення факторів виробництва. Отже, збільшення в кількісному відношенні змінного фактора виробництва має свої межі.

Залучення додаткових одиниць цього фактора у виробництво має припинитися, на думку Кларка, тоді, коли граничний продукт, під яким розуміється приріст продукції, одержаний унаслідок збільшення використання даного фактора на одну одиницю і незмінності застосування інших факторів, зрівняється з ціною даного фактора.

Теорія розподілу. Згідно з теорією граничної продуктивності вартість і ціну кожного фактора виробництва визначає його граничний продукт, тобто приріст виробництва, викликаний останньою граничною одиницею при незмінності інших факторів, залучених у виробництво. Величина граничного продукту визначає і розмір винагороди, яку у формі відповідного доходу отримують власники факторів виробництва. Працівник, що вкладає у виробництво свою працю, розраховує на заробітну плату, а власник капіталу розраховує на процент.

Підприємець, який виступає організатором виробництва, отримує в умовах статичності, як і працівник, заробітну плату. В динамічній економічній системі підприємець вже постає у ролі новатора, рушія технічного прогресу, що намагається знизити рівень витрат на своєму підприємстві за межі середніх і, тим самим, отримати додатковий дохід – підприємницький прибуток.

8.2. Кембриджська школа і зародження мікроекономічного аналізу

Теорія кембриджської наукової школи систематизувала та узагальнила ідеї пізньої класики, австрійської та американської шкіл. Свме в межах кембриджської школи формується погляд на ціноутворення як результат взаємодії принципів корисності і витрат виробництва та починає розвиватись неокласичний напрям економічної думки, фундатором якого вважається А. Маршалл.

Альфред Маршалл
(1842 – 1924)

Професор Кембриджського університету.
Основний твір – „**Принципи економіки**” (1890).

Методологія досліджень. А. Маршалл починає застосовувати мікроекономічний аналіз до вивчення діяльності окремої фірми, галузі, ринків окремого товару, який будує на основі методів граничної корисності, функціонального аналізу, моделювання і рівноважного підходу. Вводить у наукову практику термін „економікс”, під яким розуміє науку, що „вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найбільш тісно пов’язана із створенням матеріальних основ добробуту”.

Теорія попиту та його еластичності. Учений поширює принцип граничної корисності на гроші, вважаючи, що чим багатшою стає людина, тим меншою для неї буде гранична корисність грошей. Збільшення грошового доходу підвищує ціну, яку споживач готовий заплатити за благо. І, навпаки, зменшення грошового доходу підвищує граничну корисність грошей і зменшує

ціну покупки. Купуючи на певну суму грошей товар, індивід змушений відмовитись від придбання інших товарів. Акт купівлі відбудеться тільки тоді, коли корисність придбаного товару зрівняється з корисністю грошей, від яких довелося відмовитись заради покупки. Якщо ж припустити незмінність корисності грошей, то очевидним стає зв'язок між кількістю товару, що купується, і ціною, яку споживач готовий заплатити за його одиницю. Оскільки гранична корисність блага буде зменшуватись, то й цінність одиниці блага буде зменшуватись разом із збільшенням обсягу покупки. Цю взаємозалежність для кожного окремого індивіда і кожного окремого товару Маршалл називає законом попиту і формулює його таким чином: “Чим більший запас речей, який має суб'єкт, тим меншою, при рівності інших однакових умов, буде ціна, яку він захоче заплатити за додаткові речі.” Отже, для окремого споживача з фіксованим рівнем доходу гранична корисність може бути виміряною за допомогою ціни.

Досліджуючи різні групи товарів, учений відзначає різну реакцію споживачів у відповідь на зміну ціни і називає її ціновою еластичністю попиту. Встановлює, що характер кривої попиту пов'язаний із його еластичністю: для товарів еластичного попиту крива більш полого, для нееластичного – більш крута.

Аналіз виробничих витрат і пропозиції. Розглядаючи пропозицію товару, учений намагається довести, що ціни визначаються також витратами на виробництво. Точно так, як ціна попиту відображає кількість товару, який за даною ціною знаходить збут, так і ціна пропозиції являє собою ціну, що регулює обсяги виробництва.

Аналізуючи ці явища, Маршалл виділяє три періоди, які впливають на господарську діяльність фірми, а саме: а) короткий (наприклад, тривалістю в один день), у якому рівновага між попитом і пропозицією розглядається як миттєва, а запас наявних товарів має фіксовану величину; б) середній (наприклад, один рік), коли можливе розширення виробництва і часткове пристосування пропозиції до попиту в умовах незмінної кількості зайнятих працівників і величини основного капіталу; в) довгий (наприклад, декілька років), коли стає можливим розширення всіх виробничих ресурсів, що використовуються фірмою. Цим періодам відповідають три типи цін: ринкові ціни, нормальні ціни коротких періодів або субнормальні та нормальні ціни довгих періодів. Ринкові ціни визначаються переважно попитом на товар.

В умовах короткого періоду з фіксованими розмірами виробництва останнє не може значно збільшитися або скоротитися, а, отже, і витрати майже не будуть впливати на ціни. Завдяки цьому виробник має пристосовуватись до тих цін, які визначає існуючий на даний момент попит.

В умовах середнього періоду, якому відповідають субнормальні ціни, може відбуватись часткове розширення виробництва за рахунок збільшення тривалості робочого дня, інтенсифікації праці, залучення менш кваліфікованих робітників і більш інтенсивного використання існуючого основного капіталу. Відповідно, і ціна має бути достатньою для того, щоб стимулювати більш інтенсивне використання виробничих ресурсів. Саме тому нормальні ціни

коротких періодів змінюються разом із попитом в одному напрямі: збільшення попиту підвищує нормальну ціну пропозиції і навпаки. Витрати ж виробництва встановлюють межу зниження цін, їх мінімум.

Так, при зниженні попиту на товар виробники повинні скоротити своє виробництво. Але в межах короткого періоду не можна повністю ліквідувати основний капітал, який розраховано на кілька років. Тому виробники будуть працювати із деяким збитком, отримуючи менший прибуток унаслідок падіння ціни. Однак, занижені ціни обов'язково мають покривати ту частину витрат, яка йде на сировину, оплату праці й амортизацію засобів виробництва. Останні Маршалл називає додатковими витратами (supplementary costs) і саме їх вважає тим обмежувачем, нижче якого ціна вже не буде стимулювати будь-який випуск продукції виробником.

Витрати на машини й обладнання, організацію виробництва та оплату праці адміністрації, а також на отримання спеціальних знань Маршалл називає первинними (prime costs) і стверджує, що протягом тривалих періодів вони, разом із додатковими витратами, можуть змінюватись.

Розглядаючи механізм динаміки виробничих витрат залежно від змін масштабів випуску продукції, Маршалл виводить закони постійної віддачі, зростаючої віддачі й спадної віддачі факторів виробництва.

Ціноутворення. Учений пропонує компромісний варіант визначення ціни і стверджує, що її величина зумовлюється як виробничими витратами, так і граничною корисністю. Зокрема, ціна, яку згоден заплатити споживач, визначається граничною корисністю, а ціна, яку призначає виробник, залежить від величини виробничих витрат. Автор поєднує ці дві ціни, пояснюючи, що ціна рівноваги є одночасно і максимальною ціною споживача, і мінімальною ціною виробника.

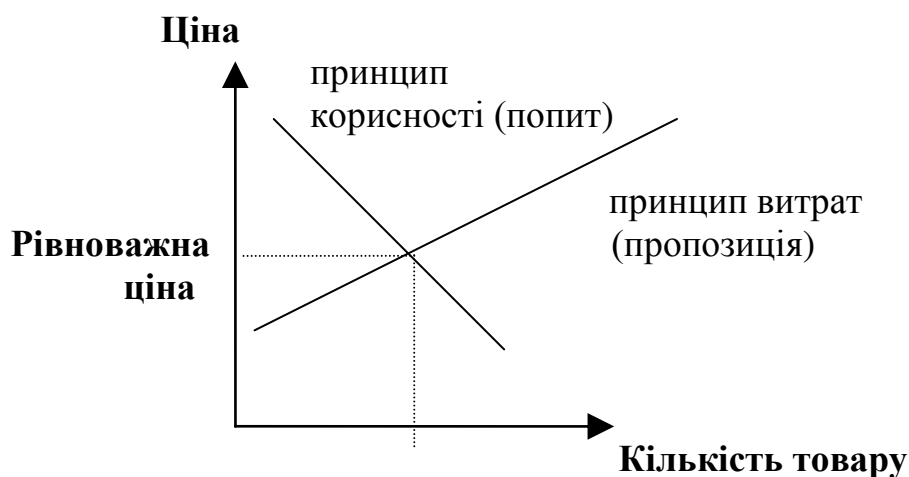

Рис. 8.1. Процес встановлення рівноважної ціни

„Принцип витрат і принцип кінцевої корисності, — зазначає Маршалл, — без сумніву, є складовими частинами одного загального закону попиту і пропозиції, кожна з яких схожа на лезо ножиць”.

Кількісна теорія грошей. Учений висунув один з варіантів кількісної теорії грошей, який у формалізованому вигляді можна записати рівнянням:

$$M = k \cdot p \cdot y, \quad (8.1)$$

де M – грошова маса; p – загальний рівень цін; y – обсяг ВВП; k – коефіцієнт, що відображає частку готівки на руках споживачів, не вкладену в цінні папери і не витрачену на споживання.

8.3. Математична школа

Економісти-математики будують свої теоретичні моделі на основі синтезу уявлень про граничну корисність, граничну продуктивність і теорію попиту й пропозиції. Як інструмент економічних досліджень вони використовують апарат математики і здійснюють першу спробу описати ринок конкуруючих товаровиробників у вигляді замкненої системи кількісних взаємозалежностей. Математична школа створила теорію загальної рівноваги й ординалістський варіант теорії граничної корисності. Нижче подаємо характеристику ідей найбільш типових представників цієї наукової школи.

Вільям Стенлі Джевонс

(1835 – 1882)

Англійський економіст, викладач

Манчестерського і Лондонського університетів.

Основний твір – „Теорія політичної економії” (1871).

Методологія досліджень. В уявленнях Джевонса предмет політичної економії – це пошук шляхів максимізації корисності. „Насолода і страждання, – пише учений, – суть, без сумніву, дві кінцеві основи економічного розрахунку... максимально збільшити насолоду – така проблема політичної економії”. Реалізації окреслених завдань автор намагається досягти шляхом застосування до економічного аналізу математичного методу у формі диференційного обчислення і функціонального аналізу. Теорія граничної корисності.

Визначаючи граничну корисність, учений розмежовує поняття загальної корисності певного запасу благ і рівня корисності кожної його окремої частини. Оскільки, згідно з першим законом Госсена, при наявності певного запасу благ величина кожної окремої одиниці, що приєднується до цього запасу, буде спадати, то корисність можна виразити як функцію від кількості благ. Аналітично це виражається таким чином: $U = f(x)$, де U – корисність, x – кількість благ, що входить у даний запас.

Гранична ж корисність, за Джевонсом, є першою похідною від функції $U = f(x)$, де загальна корисність розглядається як функція від кількості або величини запасу.

Теорія рівноваги споживання й обміну. Джевонс формулює закон байдужості, сутність якого полягає в тому, що “на одному і тому ж самому

вільному ринку в один і той самий момент не може існувати дві різні ціни на один і той самий вид продукції”.

Після розгляду даного закону цей економіст намагається визначити межу найбільш вигідного обміну, тобто стану, коли буде досягнута точка рівноваги і коли в учасників обміну зникнуть усякі стимули продовжувати обмінні операції. Такий стан, на думку автора, настає тоді, коли остання грошова одиниця, витрачена на купівлю різних предметів споживання, дає споживачеві рівновелику корисність. Алгебраїчне вираження умови рівноваги обміну має такий вигляд:

$$\frac{MU_y}{MU_x} = \frac{P_y}{P_x}, \quad (8.2)$$

де P_x, P_y – ціни, відповідно, благ x та y .

Теорія цінності та загальної рівноваги. Встановивши умови рівноваги в обміні, Джевонс переходить до з’ясування факторів, які впливають на цінність, і стверджує, що “виробничі витрати визначають запас. Запас визначає граничну корисність. Гранична корисність визначає цінність.”

Під виробничими витратами розуміються трудові затрати, що зводяться до вираження певної величини страждань, яких необхідно зазнати в процесі виробництва благ і які надалі будуть задовольняти потреби, тобто приносити корисність. Таким чином, виробничі витрати – це “від’ємна корисність”, що зростає разом із збільшенням трудових витрат, в той час як результат останніх (корисність) має тенденцію до зниження. Отже, робітник працює до тих пір, доки зростаюча “від’ємна корисність” (гранична тяжкість) праці не зрівняється із спадною граничною корисністю його результатів. Таким чином, граничні корисності продуктів обернено пропорційні продуктивності праці. Оскільки ж, за теорією Джевонса, існує також обернена залежність між продуктивністю праці і виробничими витратами, то звідси виводиться положення, що гранична корисність продуктів та їх цінність прямо пропорційні виробничим витратам.

Поєднавши пропорції обміну цін, граничної корисності, виробничих витрат і продуктивності, Джевонс формулює свою концепцію загальної рівноваги, у якій остання виражається рядом співвідношень, що пов’язують пропорції обміну, цін, граничної корисності й продуктивності. Умова рівноваги буде відповідати таким співвідношенням:

$$\frac{Q_x}{Q_y} = \frac{W_x}{W_y} = \frac{MU_x}{MU_y} = \frac{C_x}{C_y} = \frac{P_{zx}}{P_{zy}} \quad (8.3)$$

де Q – кількість товару; W – цінність одиниці товару; C – витрати на виробництво одиниці товару; P_z – продуктивність праці у виробництві одиниці товару; x, y – товари.

“Кількість обмінюваних товарів прямо пропорційна продуктивності витраченої праці і обернено пропорційна цінності цих товарів і питомим витратам виробництва так само, як і їхній граничній корисності”.

**Френсіс Еджуорт
(1845 – 1926)**

Професор економіки Оксфордського університету.

Основний твір – „Математична психіка”(1887).

Методологія досліджень. Учений висуває ідею застосування математики до утилітарних етичних концепцій маржиналізму, наголошуючи на її провідній ролі як інструмента строгого визначення економічних взаємозалежностей. Головним завданням економіки визнає побудову логічно строгих теорем, які б могли описати максимізацію задоволення індивіда і рівновагу виробника.

Умова рівноваги виробника. Еджуорт розмежовує поняття граничних змін і пропорційного прирощення дохідності, пропонує різну техніку розрахунків граничних і середніх величин. На основі такого підходу визначає точку, до якої може тривати зростання обсягів виробництва і виводить правило максимізації прибутку фірми. За цим правилом граничний виторг продавця має відповідати граничним витратам на виробництво кожної додаткової одиниці продукції, тобто

$$MR = MC, \quad (8.4)$$

де MR – граничний виторг; MC – граничні витрати.

Гранична норма заміщення (субституції). Еджуорт запроваджує термін граничної норми заміщення благ одне одним (MRS) і доводить, що MRS одного блага іншим відображає відношення граничних корисностей даних благ, тобто

$$MRS_{xy} = \frac{MU_x}{MU_y}. \quad (8.5)$$

Рівновага в обміні. Розглядаючи проблему встановлення рівноваги на товарних ринках, учений доводить, що всі учасники обміну не сприймають ринкову ціну як дану, а здійснюють ряд заходів, намагаючись одержати максимальну вигоду від існування різних цін на одному і тому самому ринку. І чим більше суб'єктів діє в межах ринку, тим імовірніше, що ціна встановиться на єдиному рівні, який виражає єдину ринкову цінність даного блага. Ця закономірність отримала назву “теореми еквівалентності Еджуорта”, у процесі доведення якої було висунуто поняття “контрактної кривої” (лінії, що з'єднує всі точки можливих ефективних варіантів розподілу двох благ між двома споживачами) і “кривої байдужості” (лінії, що з'єднує однакові за корисністю набори благ).

Аналіз рівноваги в умовах недосконалої конкуренції. Прагнення індивіда до максимізації корисності, як вважає учений, реалізується повною мірою лише за умов досконалої конкуренції. Однак, у реальному житті економіка все далі відхиляється від цього ідеалу внаслідок втручання профспілок, які поступово перетворюються на монополію, а також кооперативів. Саме тому, на думку вченого, максимальне задоволення для суспільства не може бути досягненим.

Аналізуючи діяльність двосторонньої монополії на ринку, він робить висновок, що рівновага за таких умов не може бути визначеною у певних ринкових межах, за які суперники не збираються виходити. Такі межі окреслюють певну кількість ринкових обмінів, що являє собою геометричну множину точок, які вказують на угоди, від яких можуть виграти обидві сторони. Оскільки обмінні співвідношення уздовж контрактної кривої не можуть бути визначені, то точка, на якій саме здійсниться угода, буде залежати від співвідношення ринкової сили фірм, які входять у дуополію.

Леон Вальрас
(1834 – 1910)

Професор економіки Лозаннського
університету.

Основний твір – „Елементи чистої
політичної економії” (1874).

Методологія досліджень. У вивченні економічних явищ Вальрас використовує методи абстракції та дедукції, однак, теорія граничної корисності виводиться із теорії попиту й пропозиції, а аналіз починається з розгляду обміну, де вже існують мінові зв'язки, ціни, ринок, товари. Принцип обміну з точки зору вченого виступає основним інструментом формалізації економічних явищ, оскільки дозволяє виразити їх у математичній формі. Там, де є обмін, є і еквівалентність, яку можна записати у вигляді системи рівнянь і невідомих. Таким чином, Вальрас стає першим економістом, хто збагатив інструментарій економічного аналізу застосуванням системи спільних рівнянь. В цілому ж для його методології, як і для всієї математичної школи, є характерним використання методів функціонального аналізу, моделювання і диференційного обчислення.

Теорія обміну. Під попитом цей учений розуміє певну кількість товарів, які можна придбати при даних цінах. Безпосередній розмір величини попиту двох учасників обміну з двома протилежними товарами залежить від відносної мінової цінності. Остання визначається як цінність одного товару, виражена у цінності іншого товару. Криві попиту обох учасників обміну мають тенденцію до зниження, бо якщо відносна мінова цінність зростає, та попит знижується і навпаки. Кожному міновому співвідношенню двох благ відповідає, таким чином, певна величина попиту з обох сторін.

З кривих попиту автор виводить і розмір пропозиції, під якою розуміє певну кількість товару за певною ціною. Обмін здійснюється тільки в тому випадку, коли обидва його учасники можуть запропонувати еквівалент у

вигляді частини товарів, якою вони володіють перед обміном. Це означає, що величина попиту при даному мінновому співвідношенні двох товарів є одночасно і величиною пропозиції, яка в математичній символіці Вальраса становить добуток двох величин, що змінюються у протилежному напрямку, тобто попиту і ціни.

Величини попиту й пропозиції можуть набувати різних значень, проте існує тільки одна ціна, для якої ці величини рівні. Така ціна називається ціною рівноваги.

Із аналізу пропозиції, попиту і ціни рівноваги Вальрас виводить функцію корисності, яка є функцією даної кількості товару. Якщо кількість товару зростає, то його гранична корисність – Вальрас веде мову про рідкісність або інтенсивність останньої задоволеної потреби – повинна знижуватися. Якщо далі припустити, що метою обміну для обох його учасників є максимізація корисності, то стан рівноваги настане тоді, коли міннові співвідношення (ціни) благ пропорційні до співвідношення їх граничної корисності. Математичний доказ того, що в точці рівноваги досягається максимум задоволення, Вальрас бачить у тому, що перша похідна функції дорівнює нулю. Так він робить висновок, що обмін урівноважений, якщо міннові співвідношення відповідають суб'єктивним оцінкам обох учасників, їх граничним корисностям. Обидва споживачі так розподілили між собою запаси своїх товарів, що жодної необхідності продовжувати обмін немає.

Аналіз рівноваги у виробництві. Для здійснення аналізу факторів, що зумовлюють кількість вироблених продуктів, Вальрас попередньо дає визначення капіталу й доходу. Під капіталом він розуміє всякий вид суспільного багатства, що не споживається взагалі або споживається тільки з плином часу, продовжуючи існувати після першого використання і служити багатократно. Доходом учений називає все те, що споживається одноразово, всякий вид суспільного багатства, який зникає після першого ж його використання.

Далі Вальрас здійснює класифікацію різних видів капіталів і виділяє земельний капітал, особистий капітал і капітал у власному розумінні, тобто рухомий капітал. Усі члени суспільства виступають, таким чином, власниками певних капіталів, отримуючи від їхнього використання доходи: заробітну плату, що визначається ціною послуг особистого капіталу, ренту як ціну послуг земельного капіталу і прибуток, що дорівнює ціні послуг рухомого капіталу. Під послугами учений розуміє корисний ефект, пов'язаний з участю кожного капіталу в процесі виробництва.

За характером використання послуги бувають споживчого і виробничого призначення. Кожен власник капіталу вирішує, скільки продуктивних послуг він запропонує і продасть на ринку, а скільки використає сам для того, щоб на основі своєї кривої корисності довести до максимуму суму задоволення. Згідно з відомою умовою максимум корисності досягається власником тоді, коли відношення між граничною корисністю продуктивних послуг дорівнює відношенню їхньої ціни, відповідно до ціни на предмети споживання, які цей власник купує із доходу, отриманого від продажу продуктивних послуг. Звідси

впливає, що в економічній системі існує два ринки: ринок виробничих послуг і ринок продуктів.

На першому з них покупцями виступають підприємці, які організують виробництво. Вони купують різноманітні товари і послуги, зокрема, земельні ресурси і послуги у власників землі, трудові послуги у робітників і капітал (рухомий капітал) у його власників. Акти купівлі-продажу відбуваються відповідно до законів ринкового обміну. На ринку ж продуктів, зазначає Вальрас, ролі змінюються. Продавцями тут вже виступають підприємці, а покупцями – власники і носії окремих капіталів. Очевидно, що механізм цього ринку нічим не відрізняється від механізму ринку послуг, тобто, якщо попит перевищує пропозицію, то ціни підвищуються. У протилежному випадку ціни знижуються.

Таким чином, з точки зору підприємця, який є сполучною ланкою між цими двома ринками, система цін на ринку послуг відображається у виробничих витратах, а на ринку продуктів – у продажних цінах продуктів. Між цими двома системами цін встановлюється повна гармонія. Ця гармонія відображається у законі виробничих витрат, згідно з яким ціни всіх продуктів повинні дорівнювати витратам на їхнє виробництво.

Механізм встановлення цього закону, на думку Вальраса, надзвичайно простий. Регулюючою силою є конкуренція між підприємцями. Якщо продажна ціна вища від виробничих витрат, то підприємці отримують на свою користь цю різницю, тобто мають чистий вигравш. Але така ситуація не може бути незмінною. Чистий вигравш стимулює підприємців до розширення виробництва і спричиняє зниження ціни. У разі ж перевищення виробничих витрат над ціною, підприємці будуть отримувати збиток. Як наслідок цього – скорочення виробництва відповідних товарів і підвищення цін.

Отже, для суспільства, яке перебуває в стані рівноваги, характерно, що підприємці не отримують ні баришів, ні збитків. Стабільність же рівноваги забезпечує механізм цін, який у разі відхилення викликає тенденцію повернення до рівноважного стану. Постійною ж винагородою підприємців може бути тільки винагорода за послуги, які їх власні капітали надають суспільству.

Модель загальної ринкової рівноваги. Загальну ринкову рівновагу Вальрас визначає як “такий стан, коли, по-перше, дійсний попит і пропозиція продуктивних послуг рівні між собою, в силу чого існує незмінна ціна на ринку цих послуг; по-друге, дійсний попит і пропозиція продуктів теж рівні, й при цьому існує незмінна ціна на ринку продуктів і, нарешті, продажна ціна продуктів дорівнює витратам, що відображаються в продуктивних послугах. Дві перші умови відносяться до рівноваги обміну, третя – до рівноваги виробництва”. Будуючи математичну модель загальної ринкової рівноваги, Вальрас вводить такі умови:

- а) існування вільної конкуренції і досконалої інформації;
- б) ціни миттєво пристосовуються до змін у ринковому середовищі;
- в) технологія і технічний зв'язок між витратами на фактори виробництва і випуском продукції фіксовані.

Далі Вальрас встановлює чотири групи рівнянь, що відображають умови рівноваги економічної системи, а саме:

1. Група m -рівнянь, які пояснюють величину попиту на готові продукти як функцію цін, тобто

$$x_i = f(p_1, p_2 \dots p_m; v_1, v_2 \dots v_m); \quad (i = 1 \dots m), \quad (8.6)$$

де x – кількість вироблених благ; $p_1, p_2 \dots p_m$ – ціни вироблених благ; $v_1, v_2 \dots v_m$ – ціни продуктивних послуг.

Ці рівняння означають, що попит на предмети споживання є функцією як цін на всі предмети споживання, так і цін на всі продуктивні послуги. Остання залежність відображає так зване дохідне обмеження споживачів, тому що ціни продуктивних послуг являють собою доходи, з яких споживачі купують предмети споживання. Звідси покупки споживачів залежать не тільки від цін споживчих благ, але й від величини їхніх доходів.

2. Група n -рівнянь, які відображають величину пропозиції продуктивних послуг як функцію цін, тобто

$$y_i = f(v_1, v_2 \dots v_m, p_1, p_2 \dots p_m); \quad (i = 1 \dots n), \quad (8.7)$$

де y – кількість вироблених і проданих продуктивних послуг.

Величина пропозиції продуктивних послуг так само, як і в попередньому випадку, є функцією всіх цін – як на продуктивні послуги, так і на готові товари. Пропозиція продуктивних послуг залежить від їх цін і в тому контексті, що ці ціни є джерелом доходів споживача і дозволяють йому придбати певну кількість предметів споживання.

3. Група m -рівнянь, які на основі виробничих коефіцієнтів відображають ціни готових продуктів у цінах на вироблені продуктивні послуги, тобто

$$\pi_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} v_j; \quad (i = 1 \dots m, j = 1 \dots n), \quad (8.8)$$

де a_{ij} – виробничі коефіцієнти, які показують, скільки окремих продуктивних послуг необхідно витратити при наявному технічному оснащенні на виробництво одиниці предметів споживання.

Ціна кожного продукту в стані рівноваги дорівнює індивідуальним середнім витратам на всіх підприємствах і в галузі в цілому. Передбачається, що ці витрати одночасно є і мінімальними, оскільки фіксовані коефіцієнти відповідають існуючому рівню техніки і технології виробництва.

4. Група n -рівнянь, які відображають такі умови рівноваги виробництва: відповідність між сукупною кількістю продуктивних послуг, проданих на ринку, і кількістю окремих предметів споживання, спожитих ув процесі виробництва, тобто

$$y_j = \sum_{i=1}^m a_{ij} x_i; \quad (i = 1 \dots m), (j = 1 \dots n) \quad (8.9)$$

Кількість проданих і спожитих продуктивних послуг розраховується шляхом множення виробничих коефіцієнтів на вироблену кількість кожного предмета споживання. Ця група рівнянь, як і попередня, відображає лінійні зв'язки між витратами і випуском продукції як результат фіксації виробничих коефіцієнтів.

Взагалі, математична інтерпретація системи загальної економічної рівноваги Вальраса показує, що всі змінні величини системи пов'язані відношеннями функціональної залежності і їх значення повинні встановлюватися одночасно. Іншими словами, одночасно мають бути встановлені всі ціни рівноваги і відповідно їм урівноважені кількості продуктивних послуг та готових продуктів.

Вільфредо Парето (1848 –1923)

Професор економіки Лозаннського університету.

Основний твір – “Курс політичної економії” (1896).

Методологія досліджень. Парето поділяє економічну науку на дві взаємопов'язані частини: “чисту” і прикладну економіку. ”Чиста” економічна наука, в свою чергу, поділяється на статику і два види динаміки – один вид досліджує послідовні стани рівноваги, а інший – рух економічного явища. Головне завдання “чистої” економічної науки – це розробка синтетичної концепції економічної рівноваги, у якій, проте, існують розбіжності між теорією і конкретними явищами. Дослідженням таких відхилень повинна займатись прикладна економічна наука.

Економіка, на думку автора, являє собою настільки складне і багатofакторне явище, що без застосування математичних методів дослідження пізнати її неможливо. Ось чому поряд з аналізом окремих процесів, окремих категорій стоїть проблема об'єднання усіх цих елементів у єдину систему і надання математичної інтерпретації всім основним її кількісним залежностям. Для досягнення даної мети Парето розробляє логіко-експериментальний метод, сутність якого полягає у розкритті внутрішньої логіки моделі загальної рівноваги, що підійшла б до будь-якої суспільно-політичної системи, в поєднанні її результатів з конкретними фактами та з якомога більшою кількістю відхилень від абстрактної теоретичної побудови.

Теорія граничної корисності. Учений вважає, що в реальному житті існує взаємозалежна система споживання, окремі елементи якої впливають на загальну корисність. Людина споживає не один якийсь вид продукту x , а цілий комплекс благ x, y, z, \dots, n , причому одне благо може замінювати інше. Тому відділити функцію корисності одного блага від функції корисності іншого досить складно, адже всі разом вони впливають на загальну корисність. Виходячи з цього, Парето визначає граничну корисність окремого блага як першу похідну від загальної корисності запасу благ, що перебувають у споживанні даного індивіда. Тепер, замість окремих функцій корисності певних благ $MU_x, MU_y, MU_z \dots MU_n$, автор використовує єдину узагальнену функцію

$MU_{x,y,z,\dots,n}$, у якій між благами і їх корисностями існує взаємозалежність субстиціонального або комплементарного характеру.

Подібна інтерпретація цієї функції поставила під сумнів гіпотезу про можливість вимірювання і порівняння споживачем граничної корисності для різних благ. Споживач може тільки визначити, чи принесе йому дана комбінація благ меншу, більшу чи таку саму величину корисності порівняно з іншою комбінацією цих благ. Ось чому, замість безпосереднього розгляду корисностей, Парето збирає емпіричні факти про надання споживачами переваг одним товарам над іншими.

Криві байдужості й теорія попиту. На основі вивчення поведінки споживача дослідник складає таблицю різних оцінок певних товарів і робить висновок, що, змінюючи кількість товарів, можна уявити нескінченну множину їхніх комбінацій. Останні можуть мати різне значення для споживача, хоча деякі для нього будуть рівнозначними. Такі рівнозначні комбінації благ, нанесені на графік, і з'єднані лінією, Парето називає кривою байдужості.

Аналізуючи криві байдужості, Парето доводить, що вони можуть мати різну форму, але відзначаються спільними особливостями: не можуть бути випуклими, кут нахилу прямих чи дотичних до кривих не може бути тупим, тобто більшим від прямого. Система різних кривих байдужості дає уявлення про корисність різних комбінацій двох окремо взятих благ. Якщо економічний суб'єкт володіє певною комбінацією двох благ і якщо у нього з'являється бажання змінити цю комбінацію на іншу, більш корисну, то виникає стимул до обміну. Для вивчення останнього Парето залучає криві переваг, під якими розуміє лінії, що з'єднують точки кривих байдужості, які відображають різні рівні корисності для споживача.

Якщо економічний суб'єкт намагається отримати максимальну корисність шляхом обміну, то він зупиниться на тій кривій байдужості, яка буде посідати найбільш високе місце у рангу його переваг. Тобто, це буде та крива байдужості, по відношенню до якої пряма переваг виявиться дотичною. Кожна крива переваг може мати свою точку обміну або рівноваги. Очевидно, якщо припустити існування цілої системи таких кривих або прямих, то отримаємо певну множину точок обміну, які будуть показувати, скільки товарів обміняв би економічний суб'єкт за наявності різних цін або мінових пропорцій. Якщо з'єднати ці точки, то можна отримати криву обміну, яка буде відображати різні комбінації двох благ, що їх отримає економічний суб'єкт за різних умов обміну, тобто при різних цінах. А це є не що інше, як величина попиту. Отже, крива обміну є одночасно кривою попиту і може бути виведеною із кривих байдужості, що не потребують кількісного виміру значень граничної корисності.

Теорія загальної ринкової рівноваги. Парето намагається знайти такий критерій оптимального стану економічної системи, який би не вимагав порівняння індивідуальних сум задоволення, і буде моделлю рівноваги, базуючись на інформації про безпосередні акти вибору економічних суб'єктів.

В обміні оптимум досягається тоді, коли в межах даних ресурсів, даного розподілу доходу, даних цін і переваг споживачів спостерігається такий стан

розподілу благ, коли ніхто не може покращити своє становище без одночасного погіршення становища іншого учасника обміну. З точки зору споживання цьому критерію відповідає такий стан, коли співвідношення граничних корисностей усіх споживачів дорівнює співвідношенню цін благ.

Виробнича структура при даних ресурсах і технічному рівні є оптимальною тоді, коли збільшення виробництва одного блага не може відбутися без одночасного зниження виробництва іншого. Ця оптимальна ситуація виникає тоді, коли значення граничної продуктивності різних факторів виробництва у всіх варіантах застосування рівні. Таким чином, для досягнення загальної економічної рівноваги необхідно досягти збігу оптимумів споживання і виробництва. Отже, на думку Парето, вибір, який необхідно здійснити суспільству для ефективного розміщення ресурсів, має задовольняти умову ефективності у виробництві благ при фіксованих запасах ресурсів та умову ефективності в обміні для споживачів благ при їх фіксованих запасах.

**Євген Євгенович Слуцький
(1880 – 1948)**

Економіст-статистик, професор Київського комерційного інституту, науковий співробітник Кон'юнктурного інституту в Москві.

Основний твір – “До теорії збалансованого бюджету споживача” (1915).

Методологія досліджень. Є. Слуцький намагається із окремих поглядів, ідей, концепцій створити цілісну теорію граничної корисності. Оскільки кожен автор у дослідженнях останньої використовував власну методологію, то перед ученим постала проблема, як звести в єдину систему різний аналітичний інструментарій, поєднати й систематизувати ідеї різних представників теорії граничної корисності. І методом досягнення цього у теоретичних побудовах ученого стає математика. “Сучасна теорія цінності, – пише вчений, – уявляється, на перший погляд, ніби розділом психології, що ускладнює питання про застосування математичних методів в економіці...Якщо ми хочемо підвести під економіку надійну базу, то повинні зробити її зовсім незалежною від психологічних тверджень, філософських гіпотез.” При цьому автор не відхиляє факту існування певного зв'язку між психологією та економікою, оскільки досліджується індивідуальна реакція споживача на корисність благ.

Керуючись такими принципами, вчений виводить закони попиту в математичному вигляді, виявляє умови максимізації функції корисності, пропонує способи обчислення її параметрів, розробляє математичний апарат дослідження функцій корисності й попиту залежно від руху цін і доходів, чим і закладає основи сучасної математичної теорії попиту.

Теорія корисності. Основою теорії корисності Є. Слуцького стає вчення В. Парето про корисність наборів споживчих благ. Економіст, однак, уточнює та розвиває дану теорію, досліджуючи динаміку цін і доходів.

Корисність будь-якого поєднання благ – це величина, що набуває тим більшого значення, чим кращим подібне поєднання виявляється для індивіда. З метою визначення величини корисності Слуцький рекомендує відмовитись від всіляких спроб знайти абсолютне значення або похідні її функції, а зосередити увагу на аналізі напрямків руху поверхонь рівня функції корисності.

Якщо споживач формує свій попит, максимізуючи функцію корисності, то її можна відновити за результатами його вибору, стверджує вчений. Отже, для кожного окремого споживача або їхніх груп існує своя функція корисності, яка може бути виведеною із статистичних даних бюджетних обстежень. Оскільки максимізація корисності відбувається, на думку автора, при певних бюджетних обмеженнях, то дослідження бюджету споживача є досить важливим завданням і, особливо, при розробці функцій попиту.

Теорія попиту. Здійснюючи побудову функції попиту, вчений розглядає два види благ: такі, для яких гранична корисність знижується разом із зростанням їхньої кількості, і такі, для яких гранична корисність за тих же обставин збільшується. Перші були названі благами, які не насичують, другі – благами, що насичують.

Кількість благ, споживання яких зростає при збільшенні доходу, Слуцький називає відносно необхідними, а ті, запас яких споживач зменшує при зростанні доходу – відносно не необхідними. На основі викладеного і з урахуванням вже відомих умов поведінки споживача, автор виводить закон попиту в новій редакції: “Попит на благо, відносно необхідне, завжди нормальний, тобто зменшується, якщо ціни на нього зростають, і збільшується, коли ціни падають. Попит на благо, відносно не необхідне може в деяких випадках бути аномальним, тобто збільшуватись із зростанням ціни і зменшуватись із її зниженням.”

Ефекти заміщення і доходу. Однак, досить часто в реальному житті трапляються випадки, коли збільшення ціни відбувається разом із зростанням доходу. Таке явище він називає компенсованою зміною ціни і математично доводить існування залежності попиту на одне благо від ціни іншого блага. “Кінцева змінність блага, – говорить Слуцький, – у разі компенсованої зміни ціни P_i дорівнює кінцевій змінності блага, а в разі компенсованої зміни ціни P_j ”. Ввівши параметр компенсованої зміни ціни у функцію корисності, Слуцький отримав таке рівняння:

$$\left[\frac{\Delta X_i}{\Delta P_j}\right]_{Comp} - \left[\frac{\Delta X_i}{\Delta I}\right]X_j, \quad (8.10)$$

де X_i – кількість блага i ; X_j – кількість блага j ; P_j – ціна блага j ; $Comp$ – величина, пов’язана з компенсованою зміною ціни; I – дохід споживача.

Це рівняння показує, як зміна ціни блага j впливає на попит індивіда на благо i і є математичною інтерпретацією одночасної дії відомих ефектів доходу й заміщення.

Слуцький запропонував методу розділення сумарного ефекту, яка базується на елімінаванні дії ефекту доходу шляхом визначення такого його

рівня, який би забезпечив споживачеві можливість придбання після зміни цін того ж самого набору благ, що і до цінових змін. Тобто, мова йде про пошук такого рівня доходу, який би повністю компенсував споживачу падіння його купівельної спроможності.

Такий підхід у визначенні ефектів доходу й заміщення не потребує знання споживацьких переваг, визначення рівнів корисності, і, відповідно, побудови кривих байдужості. Це досить серйозно спрощує проблему, оскільки дослідження ґрунтується на емпіричних фактах ринкової поведінки споживача і дає можливість кількісно вирішити задачу, тільки застосовуючи статистичну інформацію.

ВИСНОВКИ

1. Неокласична теорія – це напрям економічної думки, що сформувався у другій половині XIX ст. як реакція на остаточне оформлення ринкової економіки і виникнення проблем її функціонування.

2. Представників неокласики поєднує уявлення про те, що ринкова економіка буде функціонувати найкращим чином за умови надання господарюючим суб'єктам максимальної економічної свободи. В центрі уваги неокласики перебуває окрема фірма, окремий споживач, проблеми максимізації прибутку і мінімізації витрат, тобто все те, що сьогодні називають мікроекономікою.

3. Неокласична теорія виникає на основі формування особливого методологічного інструментарію, розробленого і вперше застосованого представниками австрійської школи граничної корисності та американського варіанта граничного аналізу стосовно факторів виробництва. Ці дві школи формують так званий маржиналізм (від англійського «marginal» – граничний) – теорію, яка здійснює дослідження економічної поведінки суб'єктів за рахунок використання методів граничного і функціонального аналізу, суб'єктивізму й рівноважного підходу.

4. Маржиналізм у поєднанні з класичною політекономією стає базою для формування власне неокласичної теорії, творцем якої є кембриджська школа в особі А. Маршалла.

5. Математична школа збагатила неокласичний аналіз шляхом застосування математичного апарату як метод економічних досліджень.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Розкрийте сутність маржиналістської революції, охарактеризуйте її етапи.
2. Здійсніть порівняльну характеристику методологічних підходів кардиналізму й ординалізму до визначення граничної корисності та дайте оцінку кожному із підходів.
3. Розкрийте сутність менгерівського поділу економічних благ на блага нижчого й вищого порядку за принципом комплементарності.

4. Проаналізуйте теорію ціноутворення в концепції А. Маршалла і покажіть її відмінність від аналогічних теорій попередників.

5. Дослідіть еволюцію математичного інструментарію економічних досліджень у межах неокласичного аналізу.

6. Що сприяло „маржиналістській революції” в економічній науці?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Неокласична економічна теорія базується на дослідженні:

- а) сумарних економічних величин;
- б) середніх економічних величин;
- в) граничних економічних величин;
- г) правильна відповідь не названа.

2. Згідно з положеннями австрійської школи мірою цінності блага є:

- а) найвища корисність блага для споживача;
- б) середня корисність блага для споживача;
- в) найменша корисність блага для споживача;
- г) витрати праці за середніх умов виробництва.

3. Закон зниження граничної продуктивності капіталу Дж. Б. Кларка демонструє:

- а) зниження продуктивності капіталу при збільшенні доходу виробника;
- б) спадну продуктивність капіталу у зв'язку із залученням додаткових робітників;
- в) спадну продуктивність капіталу в міру того, як зростаюча кількість капіталу використовується постійною величиною робітників;
- г) вироблення дедалі меншої кількості продукту внаслідок залучення додаткової кількості робітників до постійного за своєю величиною капіталу.

4. Чим визначається у концепції Маршалла ціна, яку згоден заплатити споживач за товар?

- а) Виробничими витратами;
- б) граничною корисністю;
- в) законом спадної продуктивності;
- г) міновим співвідношенням двох благ.

5. Мікроекономічний аналіз є характерним для:

- а) меркантилізму;
- б) неокласики;
- в) кейнсіанства;
- г) марксизму.

6. Представники австрійської школи визначають цінність блага на основі:

- а) трудової теорії вартості;
- б) теорії витрат;
- в) теорії граничної корисності;
- г) рівноважної ціни, в якій зіставлено граничну корисність і граничні витрати.

7. Яким з методів дослідження не користувались представники австрійської школи ?

- а) Суб'єктивно-психологічний підхід;
- б) рівноважний підхід;
- в) статика й динаміка;
- г) граничний аналіз.

8. У якому рядку перелічено економістів – творців австрійської версії теорії граничної корисності?

- а) М. Фрідмен, С. Харріс, Д. Хікс;
- б) К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк;
- в) К. Менгер, С. Джевонс, Г. Госсен;
- г) Е. Бем-Баверк, С. Джевонс, Л. Вальрас.

9. Хто з економістів уперше ввів у наукову практику термін “економікс” ?

- а) Дж. Б. Кларк;
- б) А. Сміт;
- в) Г. Госсен;
- г) А. Маршалл.

10. Як, на думку О. Бем-Баверка, визначається загальна корисність блага?

- а) як перша похідна функції граничної корисності;
- б) як сума індивідуальних оцінок окремих частин блага;
- в) як різниця між значеннями граничних корисностей окремих частин блага;
- г) правильна відповідь не названа.

11. Суб'єктивна оцінка цінності товару з боку покупця за теорією О. Бем-Баверка визначає:

- а) мінімальну межу зміни ціни;
- б) максимальну межу зміни ціни;
- в) середню ціну;
- г) правильна відповідь не названа.

12. Згідно з концепцією ціноутворення А. Маршалла, рівноважна ціна визначається на основі:

- а) трудової теорії вартості;
- б) теорії витрат;
- в) теорії граничної корисності;
- г) теорії граничної корисності й теорії витрат.

13. Максимальна ціна споживача і одночасно мінімальна ціна виробника у теорії А. Маршалла – це:

- а) ціна попиту;
- б) ціна пропозиції;

- в) ціна рівноваги;
- г) цінова дискримінація.

14. Хто з економістів вводить поняття альтернативних витрат?

- а) К. Менгер;
- б) Ф. Візер;
- в) О. Беєм-Баверк;
- г) А. Маршалл.

15. Як називають прихильників маржиналізму, що відстоювали тезу про можливість кількісного виміру абсолютного значення граничної корисності?

- а) Кардиналістами;
- б) ординалістами;
- в) абсолютистами;
- г) плюралістами.

16. Хто є автором учення про економічну статику, динаміку й теорію граничної продуктивності?

- а) Е. Беєм-Баверк;
- б) А. Маршалл;
- в) Дж. Б. Кларк;
- г) С. Джевонс.

17. Кому із економістів належить алгебраїчний вираз умови рівноваги обміну $MU_y / MU_x = P_y / P_x$?

- а) А. Маршаллу;
- б) Ф. Еджуорту;
- в) В. Джевонсу;
- г) Л. Вальрасу.

18. Модель загальної ринкової рівноваги була розроблена:

- а) В. Парето;
- б) Ф. Еджуортом;
- в) В. Джевонсом;
- г) Л. Вальрасом.

19. Хто з економістів здійснив розробку правила максимізації прибутку фірми у вигляді формули $MR = MC$?

- а) К. Менгер;
- б) Ф. Еджуорт;
- в) Є. Слуцький;
- г) Л. Вальрас.

20. Прибуток, на думку Дж. Б. Кларка, утворюється лише в умовах:

- а) динамічного стану економіки;

- б) статичного стану економіки;
- в) статично-динамічного стану економіки;
- г) правильна відповідь не названа.

21. Ординалістська теорія граничної корисності була розроблена у межах:

- а) австрійської школи;
- б) американської школи;
- в) кембриджської школи;
- г) математичної школи.

22. Ким із дослідників були вперше визначені ефекти заміни й доходу?

- а) П. Самуельсоном;
- б) Дж. Хіксом;
- в) Є. Слуцьким;
- г) В. Парето.

23. Який із методів економічного аналізу неокласичної теорії вважається пріоритетним?

- а) емпіричний;
- б) каузальний;
- в) функціональний;
- г) правильна відповідь не названа.

Вправа 3. Для кожного з понять, наведених нижче, знайдіть прізвище його автора.

1. Теорія економічних благ
2. Теорія похідного («вміненого») попиту й альтернативних витрат.
4. Еластичність попиту.
5. Правило $MU_y / MU_x = P_y / P_x$.
6. Правило $MR = MC$.
7. Компромісний варіант визначення ціни за виробничими і граничною корисністю.
8. Гранична норма заміщення (субституції).
9. Короткотерміновий та довготерміновий періоди.
10. Модель загальної ринкової рівноваги.
11. Крива байдужості.
12. Ефекти заміни і доходу.

Автори:

а) А. Маршалл;	д) В. Джевонс;
б) К. Менгер;	е) Є. Слуцький;
в) Ф. Візер;	ж) Л. Вальрас;
г) В. Парето;	и) Ф. Еджуорт.

Тема 9. НЕОКЛАСИКА ХХ СТОЛІТТЯ. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

Неокласична теорія у ХХ столітті еволюціонувала в бік посилення макроекономічного характеру досліджень при збереженні основних принципів лібералізму. У даній темі розглядаються основні причини зміни характеру неокласичних досліджень, визначаються теоретико-методологічні підходи до аналізу змішаної економіки, встановлюються специфічні особливості неолиберальних і консервативних шкіл неокласичного напрямку.

З середини ХХ століття у неокласичній теорії відбуваються процеси, пов'язані з модернізацією її теоретичного та аналітичного інструментарію для того, щоб досліджувати нові макроекономічні проблеми.

Історичні умови

1. Новий виток розвитку НТР і необхідність зміни структури суспільного капіталу на користь працезбережних технологій і капіталомісткого виробництва.
2. Поєднання інфляційних процесів з уповільненням темпів економічного зростання і масовим безробіттям (стагфляція).
3. Зростання соціальних витрат держави як основи її регулюючого впливу на сукупний попит, падіння стимулів до нагромадження капіталу, заощаджень і застосування нових технологій.
4. Прискорення процесів інтернаціоналізації, поширення міжнародних монополій і функціонування системи недосконало конкурентних ринків.

Особливості економічних поглядів

1. Ренесанс ліберальних ідей у плані відстоювання концепції природного порядку, підтримання вільної торгівлі й звуження ролі державної влади. Формування неолибералізму.
2. Предметом дослідження здебільшого виступають не кількісні, а якісні, інституціональні проблеми.
3. Поряд з мікроекономічним застосовується макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності.
4. Проголошується ідея індивідуальної свободи на основі приватної власності; а також висловлюється думка про необхідність державного регулювання інституціональних основ формування прибутку і конкуренції.

9.1. Ордолибералізм Фрайбурзької школи

На основі ідей неокласики, молоді історичної школи та ліберальних ідей класичної політекономії у 30 – 40-х роках ХХ ст. в Німеччині зароджується неолиберальна течія, біля витоків якої стояли вчені Фрайбурзького університету В. Ойкен, В. Репке, А. Рюстов, А. Мюллер-Армак, Л. Эрхард. Вони доповню-

ють методологічний арсенал неокласики інституціональним підходом і на цій основі створюють теоретичні моделі економіки, в яких поєднується саморегулюючий механізм вільного ринку з обмеженим державним регулюванням. Нижче подаємо коротку характеристику поглядів одного з представників фрайбурзької школи.

**Вальтер Ойкен
(1891 – 1950)**

Німецький економіст, викладач
Фрайбурзького університету.

Основний твір – „**Основи національної економіки**” (1947).

Методологія досліджень. Ойкен робить спробу створити методологічну основу економічного аналізу, відхиляючи деякі постулати історичної школи, яка відстоювала описовий, індуктивний, міждисциплінарний підхід, а також маржиналістські абстрактні, позаісторичні моделі.

Натомість учений розробляє новий методологічний підхід, у якому поєднує теоретичну однорідність й історичну багатоманітність явищ, наголошуючи на необхідності поєднання в економічних дослідженнях теоретичного й емпіричного аналізу. Економічна теорія, на його думку, повинна займатися дослідженням кількісних взаємозалежностей у повсякденному господарському процесі й пізнанням інституціонального середовища, де відбуваються економічні процеси.

Теорія господарського порядку. Розглядаючи повсякденні проблеми окремої людини та окремого господарства, учений робить висновок, що господарські рішення економічних суб'єктів приймаються під впливом двох груп факторів, а саме:

Перша група (клімат, наявність природно-мінеральних ресурсів, величина працездатного населення тощо) не залежать від людини.

Друга (закони, господарсько-політичні рішення, інститути, що визначають характер економічного управління) – створюються, підтримуються і змінюються тільки під впливом суспільства.

Тому в кожній економічній системі існує господарський порядок – сукупність усіх формальних і неформальних суспільних інститутів, що сприймається окремими господарствами як середовище, незалежне від їхньої волі, але яке необхідно враховувати у прийнятті господарських рішень. Основними складовими господарського порядку Ойкен вважає:

- а) свободу конкуренції, яка забезпечує ефективність ринкової системи;
- б) вільні ціни як регулюючий інструмент в умовах конкуренції являють собою сигнал рівня обмеженості ресурсів і важіль для їх перерозподілу між галузями виробництва;

в) “державні проблеми” – стабільність грошей, вільний доступ до ринків, гарантія недоторканності приватної власності, сталість і послідовність економічної політики.

Господарський порядок може встановлюватись переважно державою або ж виникати спонтанно в ході історичного розвитку. Однак він не існує поза державною політикою. „Держава, по суті, обмежується формуванням економічного устрою, тоді як саме по собі регулювання і рух господарського процесу відбувається спонтанно”, – вважає вчений.

Типологія економічних систем. Економічні системи відрізняються одна від одної принципами і правилами господарювання та управління. Серед усіх господарських систем учений виділяє два “чистих” типи:

1. Централізовано-кероване господарство – система, у якій повсякденне економічне життя суспільства регулюється планами, що виходять з одного центру. У свою чергу таке господарство можна поділити на такі групи:

а) індивідуальне (рабовласницька латифундія, феодальне помістя);

б) централізовано-адміністративне (плановий соціалізм, командна економіка нацизму).

2. Господарство обміну (ринкове) – система, у якій суб’єкти самостійно розробляють плани і вступають в економічні відносини між собою у формах, відповідних формам ринку (конкуренція, часткова олігополія, олігополія, часткова монополія і монополія індивідуального або картельного типу).

У реальному житті ідеальні (“чисті”) типи економічних систем не існують. Той чи інший порядок у конкретній країні і в конкретний час являє собою певне поєднання чистих типів господарства. Найбільш привабливим з економічної точки зору вважається соціально вільне ринкове господарство, основними принципами якого є свобода особистості та підприємництва. Держава повинна створювати умови для його функціонування і запобігати деформаціям, які може спричинити діяльність владних економічних структур.

9.2. Неоавстрійська школа неолібералізму

Неоавстрійська школа (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек) поєднала філософію лібералізму класичної політекономії з методологією суб’єктивізму й індивідуалізму австрійської школи, доповнивши економічний аналіз дослідженням соціальних відносин. У межах цієї школи послідовно відстоюється теза про ефективність ринкового саморегулювання порівняно з будь-якими формами державного втручання в економіку, розробляється підхід до розгляду економічних явищ з точки зору процесу виробництва й поширення інформації. Коротко охарактеризуємо погляди найбільш видатного представника неоавстрійської школи, нобелівського лауреата Ф. фон Хайєка.

Фрідріх фон Хайєк
(1899 – 1992)

Професор економіки Лондонської економічної школи, а потім завідувач кафедри політекономії Чиказького університету, лауреат Нобелівської премії 1974 року. Основні твори – “Дорога до рабства”(1944), “Конституція свободи” (1960).

Методологія досліджень. Ф. Хайєк формулює свої теорії на основі використання соціальної філософії лібералізму, індивідуалізму і суб’єктивізму, характерних для австрійської школи. Разом з цим учений вводить у практику економічного аналізу розгляд сфери соціальних відносин, доповнюючи суто економічні проблеми соціальними, політичними й етичними аспектами життя суспільства.

Він відхиляє неокласичні моделі рівноваги, вважаючи їх малоприматними для дослідження реальної економіки, оскільки вони побудовані на припущенні про наявність досконалої об’єктивної інформації. Насправді, на думку автора, можливості людського розуму обмежені, а тому індивід може володіти тільки частиною знання, розсіяного серед людей. Таке знання, втілене у звичаях, навичках, традиціях, нормах поведінки, моралі, передається від покоління до покоління в процесі виховання і розподілене між людьми нерівномірно.

Кожний індивід будує свою економічну поведінку в межах свого знання, тому виникає необхідність координації дій окремих суб’єктів. Механізмом координації виступає ринок, який передає інформацію і виступає засобом отримання не фрагментарних, а системних знань про економіку. Тому для економічного аналізу макроекономічні методи підходять не завжди. Механізм ринку, конкуренція, ціноутворення повинні досліджуватись за допомогою мікроекономічного аналізу.

Теорія спонтанного порядку. Економічна діяльність, на думку Хайєка, спрямовується і регулюється традиціями, нормами, суспільними інститутами. Їх сукупність формує соціальний порядок, який складається і еволюціонує стихійно внаслідок накопичення людством інформації, знань. Елементами соціального порядку виступають окремі індивідуальні господарства й організації, ринок та інститути, на яких базується приватна власність, одним словом все те, що ми називаємо економічним суспільством. Взаємодія та розвиток соціального порядку формується не як втілення свідомого задуму або намірів людини, а спонтанно, тобто не за наперед визначеними планами, а завдяки несвідомому наслідуванню індивідами існуючих традицій, моралі й права.

Концепція механізмів соціального порядку. Ринок як основний елемент спонтанного порядку розвивається на основі власної внутрішньої логіки. Держава, як вважає вчений, має виконувати лише інституційні функції, спрямовані на забезпечення свободи вибору, свободи конкуренції та монополії, свободи розвитку.

Рівноважний стан у ринковій економіці без державного втручання встановлює конкуренція. Вона є “процедурою відкриття”, процесом, через який суб’єкти отримують і передають знання. У конкурентній боротьбі перемагає той, хто створив новий товар, нову форму організації виробництва або застосував нову технологію, хто зміг досягти й зрозуміти розсіяне в суспільстві знання. Монополія не спотворює економічної інформації, оскільки відображає особливий рівень конкурентної боротьби, навпаки вона стимулює пошук нових форм економічної поведінки і породжує конкурентні інновації. Однак, конкуренція може бути обмеженою загальними правилами поведінки, що спонтанно формуються у ході соціокультурної еволюції суспільства і замикаються на відмові від привласнення чужих цінностей та виконання добровільно взятих на себе обов’язків.

Ціна виступає засобом повідомлення знань та інструментом індивідуальних дій при передачі розсіяного знання. Ціни допомагають людям отримувати інформацію про зміни на ринку і пристосовуватися до нової ситуації. Зміст цінового механізму, на думку вченого, полягає у повідомленні індивідам інформації про підвищення чи зниження попиту на товар, який вони виробляють, а отже, зорієнтувати їх щодо того, скільки і чого необхідно виробляти. Такий підхід сучасною економічною наукою використовується в межах проблематики нового напрямку, який називається “теорія інформації”.

9.3. Монетаризм

Монетаризм як економічна теорія, створена представниками чиказької школи (М. Фрідмен, Ф. Найт, П. Волкер, А. Шварц, Дж. Стіглер, А. Мельцер), це течія неокласики, в якій абсолютизується саморегулюючий механізм ринку і яка виступає за мінімальне втручання держави в економіку. Роль держави у даній концепції обмежується розробкою кредитно-грошової політики, спрямованої на регулювання кількості грошей в обігу. Найбільш яскравим і знаним представником монетаризму вважається М. Фрідмен.

**Мілтон Фрідмен
(1912 – 2007)**

Професор Чиказького університету, лауреат
Нобелівської премії 1976 року.

Основні твори – **“Кількісна теорія
грошей”(1956), „Капіталізм і свобода”(1962).**

Методологія досліджень. Предмет економічної науки, на думку Фрідмена, – це пояснення і прогнозування економічних явищ. Завдяки такій позиції його вважають одним із найбільш видатних представників методології позитивізму. Позитивна економіка як теорія, що забезпечує отримання надійного прогнозу, складається з двох елементів: мови, яка лише визначає метод міркувань, їх логіку, але не має змістового навантаження, і гіпотез. Останні як одна із стадій наукового процесу не повинні підлягати перевірці на

достовірність, оскільки всілякі спроби доведення їх істинності емпіричним шляхом дають досить загальні результати. Саме тому оцінка теорії має формуватися на основі критерію її корисності для побудови прогнозів. Отже, емпіричній перевірці підлягають тільки кінцеві результати наукового аналізу й одержані на їх основі прогнози, а не вихідні гіпотези.

Відстоюючи необхідність розробки позитивної економічної теорії, автор не відхиляє нормативного підходу і вважає позитивну теорію базисом, на якому в подальшому мають формуватися політичні рішення у сфері економіки.

В цілому ж у своїх теоретичних побудовах Фрідмен намагається поєднати традиційний для неокласики формально-логічний метод наукового аналізу з розрахунками, отриманими на основі економетричних моделей, широко використовує і послідовно відстоює принципи вільної конкуренції та економічної свободи.

Теорія перманентного доходу. На основі вивчення даних про сімейні бюджети учений зробив висновок, що домашні господарства завжди намагаються підтримати свій обсяг споживання на незмінному рівні незалежно від коливань поточного доходу. У зв'язку з цим Фрідмен уводить поняття перманентного доходу, під яким розуміється оцінка індивідами величини очікуваних у майбутньому доходів від усіх видів капіталу, якими безпосередньо володіє суб'єкт. Перманентний дохід розраховується як середньозважена величина рівнів теперішніх доходів, і тих, що очікуються у майбутньому, а відтак, частка доходу, яка витрачається на споживання, досить стабільна і не реагує на коливання поточного доходу. При перенесенні даної закономірності на макрорівень Фрідменом було зроблено такі висновки: частка доходів, що йде на споживання, значно нижча в індивідів з високим рівнем доходу, і це в масштабах національної економіки приводить до стабільності частки нагромадження у валовому внутрішньому продукті (ВВП), незважаючи на довготермінове зростання реального доходу.

Кількісна теорія грошей. Учений розробив новий варіант кількісної теорії грошей, який отримав назву чистої теорії попиту на гроші, що формально можна записати в такому вигляді:

$$M_d = Pf(r^b, r^e, P, h, Y, u), \quad (9.1)$$

де M_d – плановий попит на номінальні касові залишки; P – абсолютний рівень цін; r^b – норма відсотків за облігаціями; r^e – ринкова норма доходу від акцій; h – частка “фізичного” компонента національного багатства; Y – національний дохід у постійних цінах; u – інші фактори, що формують попит на гроші.

Зростання рівня цін і перманентного доходу приводять до зростання попиту на гроші. Підвищення дохідності облігацій та акцій, а також прискорення інфляції знижують попит на гроші внаслідок підвищення альтернативних витрат на зберігання грошових активів. Таким чином, попит на гроші – це результат порівняння вигоди, яку отримує економічний суб'єкт від запасу грошей і від доходу, який формують альтернативні активи.

За допомогою теорії перманентного доходу Фрідмен доводить існування стабільної функції попиту на гроші, оскільки грошовий запас, яким бажають володіти економічні суб'єкти, становить стійку частку номінального валового внутрішнього продукту.

Теорія адаптивних очікувань. Фрідмен уводить у практику економічного аналізу фактор очікувань, вважаючи, що люди прагнуть до оптимізації свого добробуту і прогнозують характер змін факторів, від яких і залежить їх реальне багатство. У першу чергу такі очікування стосуються динаміки цін, до яких економічні суб'єкти мають адаптуватися.

Згідно з теорією адаптивних очікувань господарюючі суб'єкти формують свої уявлення про очікувану інфляцію, виходячи із попередніх темпів зростання цін, скоригованих на помилку прогнозу попереднього періоду. У формалізованому вигляді їх можна записати таким чином:

$$P_1^e = P_0^e + a(P_0 - P_0^e), \quad (9.2)$$

де P_1^e – очікування поточного періоду відносно майбутньої інфляції; P_0^e – очікувані темпи зростання цін у поточному періоді; a – коефіцієнт корекції (адаптації), що показує швидкість перегляду очікувань і перебуває в межах $0 < a < 1$; $P_0 - P_0^e$ – помилка прогнозу зростання цін у поточному періоді.

Модель номінального доходу. Рівноважна траєкторія руху економічної системи описується за допомогою виведених Фрідменом рівнянь, що відображають вплив грошей на ставку відсотка, а вже через нього на очікувану зміну номінального доходу, і здатність економіки адаптуватися до відхилення номінального доходу від того рівня, який очікувався.

Якщо очікувані та дійсні значення темпів зростання номінального доходу збігаються, то вони повністю відображають темпи зростання кількості грошей. У даній ситуації економічний розвиток визначається реальними факторами. Якщо ж очікування економічних суб'єктів не збігаються з реальністю, то дійсний та очікуваний темпи зростання номінального доходу різні, і можна припустити, що зміни номінального сукупного попиту будуть впливати на реальний обсяг виробництва і зайнятість.

У короткотерміновому періоді збільшення попиту за умови, що фактичні темпи зростання цін більші за очікувані, приводить до зниження безробіття. Це стає можливим завдяки тому, що заробітна плата встановлюється на очікуваному рівні, а більш високі, ніж передбачались, ціни на товари збільшують прибутки виробників. Реакцією бізнесу буде збільшення випуску продукції та залучення додаткових працівників.

Однак, через певний проміжок часу, працівники почнуть усвідомлювати, що їх реальна заробітна плата знизилася, і стануть вимагати її підвищення. Унаслідок цього номінальна заробітна плата зросте, але прибутки знизяться. Отже, стимули для розширення виробництва зникнуть, реальний його обсяг повернеться до рівня, який відповідає такому стану на ринку праці, який Фрідмен називає природною нормою безробіття. Інфляція, викликана

зростанням попиту, збережеться і її фактичний рівень, а також очікуваний, підвищаться.

При новому зростанні попиту дія описаного вище механізму зберігається і, в кінці кінців, настане час, коли зростання цін буде досягати таких темпів, що утримувати інфляцію на рівні, вищому, ніж очікуваний, стане неможливим. Отже, в довготерміновому періоді немає вибору між інфляцією і безробіттям, крива Філіпса модифікується у вертикальну пряму, що проходить через точку природного рівня безробіття. На довготермінових інтервалах крива сукупної пропозиції є вертикальною лінією природного обсягу виробництва. Абсолютний рівень цін змінюється пропорційно зростанню грошової маси (сукупного попиту). Таким чином, автор ставить під сумнів одне із базових тверджень економічної політики про те, що збільшення маси грошей в обігу може підвищити рівень зайнятості.

Принципи монетарної політики. Фрідмен аналізує зв'язок між збільшенням маси грошей в обігу і динамікою процентної ставки. Стверджує, що збільшення маси грошей в обігу, як правило, відбувається внаслідок операцій на відкритому ринку, коли федеральні резервні банки здійснюють купівлю державних цінних паперів у комерційних банків, збільшуючи тим самим їхні резерви і створюючи можливість розширення масштабів депозитно-чекової емісії. У цьому випадку зниження процентної ставки відбувається паралельно із збільшенням банківських резервів. На цьому, однак, процес не закінчується. Він триває під впливом факторів, пов'язаних із зростанням обсягів витрат і номінальних доходів та з наступним підвищенням цін, що послаблює початкове зниження процента. Більше того, досить тривала політика кредитно-грошової експансії, що сприяє зростанню цін, одночасно сприяє і формуванню інфляційних очікувань. Економічні суб'єкти, плануючи ринкові рішення, виходять із свого останнього інфляційного досвіду і розраховують на чергове збільшення грошової маси і темпу зростання цін. Це стимулює попит на гроші, що через певний проміжок часу приведе до зростання процентних ставок. У кінці кінців встановлюється процентна ставка, що урівноважує грошовий ринок. Унаслідок цього в довготерміновому періоді грошова політика не впливає на ставки відсотка.

М. Фрідмен пропонує відмовитися від усіляких спроб використання кредитно-грошових важелів для впливу на реальні змінні (рівні безробіття і виробництва), а метою економічної політики визначає контроль над номінальними змінними і, перш за все, цінами. Зважаючи на це, досягнення мети контролю над номінальними змінними Фрідмен втілює в так званому “золотому правилі”, практична реалізація якого – це стабільне й помірне зростання грошової маси в межах 3 – 5% на рік відповідно до темпів зростання валового внутрішнього продукту.

9.4. Школи економіки пропозиції та раціональних очікувань

Учені – представники школи економіки пропозиції (А. Лаффер, Г. Стайн, А. Бернс, М. Уейденбаум) роблять акцент у своїх дослідженнях на проблематиці ресурсів і формуванні товарної пропозиції, досліджуючи механізми бюджетно-податкової політики у плані впливу на інвестиційну активність та ефективність господарської діяльності.

Основна ідея школи раціональних очікувань (Р. Лукас, Т. Сарджент, Р. Берроу, Н. Уоллес, Н. Міллер) полягає у тому, що економічні суб'єкти в своїх діях враховують напрями фінансово-кредитної політики і нейтралізують їх, роблячи тим самим монетарну політику держави нейтральною. Представники школи займаються розробкою макроекономічних моделей, що базуються на теорії раціональних очікувань економічних суб'єктів і визначають можливості застосування економічної політики держави. Характеристику деяких представників школи подаємо далі.

Артур Лаффер

(народився 1940 р.)

Американський економіст, професор економіки.

Основний твір – “**Основи економіки пропозиції**” (1983) у співавторстві з У. Канто і Д. Д. Джонісом

Методологія досліджень. У методологічному плані теорія А. Лаффера передбачає повернення до основних неокласичних принципів, таких як раціоналізм, суб'єктивізм і необмежена приватна ініціатива в умовах максимальної свободи дії ринкового механізму. Учений, як і всі прихильники “економіки пропозиції”, відмовляється від аналізу економічних явищ на основі агрегованих, сукупних змінних і наголошує на неможливості їх практичного застосування при побудові економетричних моделей.

Підаючи критиці механістичність і формальність основних макроекономічних методів, вихідними пунктами економічного аналізу вважає суб'єктивні мотиви і стимули, що визначають поведінку окремих суб'єктів у їх економічній діяльності. На відміну теорії ефективного попиту, висувається нова концепція економіки пропозиції, яка зосереджує увагу на факторах, що визначають пропозицію ресурсів, формування заощаджень як основи інвестиційного процесу й активно використовує у дослідженнях функціональний аналіз, математичні та економетричні моделі.

Ефект Лаффера. Вихідною гіпотезою цього поняття є теза про те, що збільшення державних видатків, викликаючи зростання бюджетного дефіциту, призводить до зниження заощаджень і, відповідно, гальмує зростання нагромадження і виробництва в той час, коли зниження податків стимулює зростання заощаджень і випуску продукції. Аналіз довготривалих тенденцій динаміки податків, здійснений Лаффером у ході математичного дослідження функціонального зв'язку податкових надходжень в бюджет і податкових ставок

на прибуток та заробітну плату, виявив існування певного оптимального рівня податкових ставок, при якому значення функції державних доходів досягає максимуму, а також її зменшення, коли податкові ставки відхиляються від оптимального рівня.

Графічною інтерпретацією описаного ефекту є загальновідома “крива Лаффера”, зображена на рис. 9.1.

Оподаткування, %

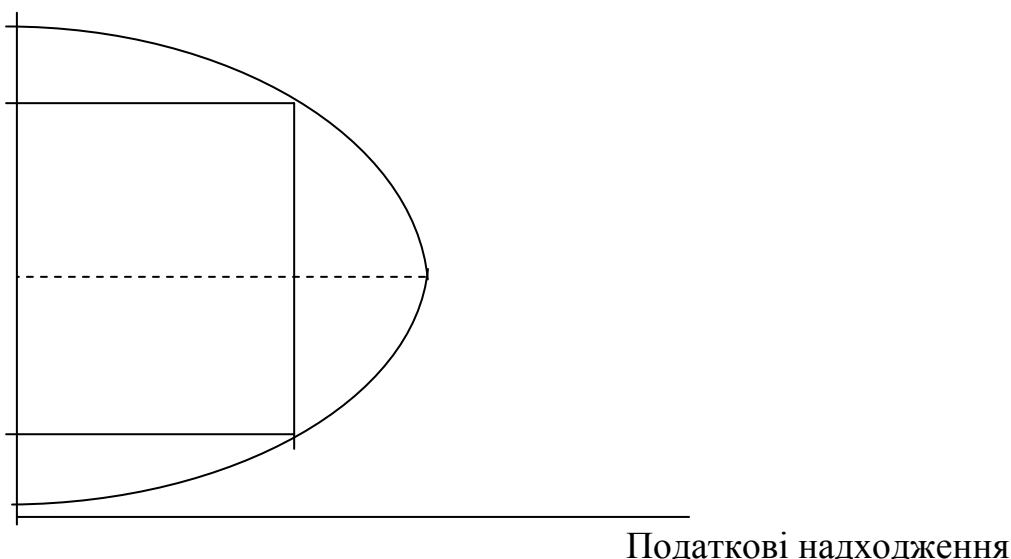

Рис. 9.1. Крива Лаффера

Відповідно до залежності, яку описує дана крива, обсяг податкових надходжень залежить від середньої ставки податку і величини доходу. Якщо ставка оподаткування дорівнює нулеві, то держава не отримує податків. Підвищення ставки податку від 0% до певного рівня $m\%$ супроводжується збільшенням податкових надходжень до бюджету. Але подальше збільшення податкового навантаження шляхом підвищення сумарної ставки податку викликає скорочення сукупних доходів і витрат (податкової бази). Підвищення ставки податку від $m\%$ до 100% супроводжується скороченням податкових надходжень у бюджет. Сумарна ставка оподаткування на рівні 100% означає, що держава намагається вилучити в економічних агентів увесь одержаний ними дохід. За таких умов відкрита приватна економічна діяльність втрачає сенс і припиняється. Отже, "...модель пропозиції, – відзначає Лафер, – не є розпорядженням про елімінування держави. Вона висуває рекомендації для використання державою податків більш сприятливим чином з метою покращення становища всіх нас".

Роберт Лукас
(народився 1937 р.)

Професор Чиказького університету,
лауреат Нобелівської премії 1995 року.

Основні твори – “Дослідження теорії ділового циклу” (1981), “Раціональні очікування й економічна практика” (1981, у співавторстві з Т. Саргентом).

Методологія досліджень. Лукас ставить перед собою завдання переглянути існуючі теорії циклу і державного регулювання економіки відповідно до нових методологічних принципів, розроблених Дж. Мутом стосовно раціональних очікувань суб’єктів на основі використання математичних методів дослідження і психології.

Створення нової теорії починається з критичного аналізу найбільш поширених концепцій економічної динаміки, унаслідок чого робиться висновок, що реакція економічних суб’єктів на аналогічні економічні ситуації є неоднозначною. Зокрема, підлягає критиці монетарна концепція адаптивних очікувань як така, що побудована на характеристиці поведінки економічних суб’єктів у минулому і є малоприсадною для визначення того, якою буде їх реакція на політику уряду в майбутньому. Саме тому побудова макроекономічних моделей має базуватись на економічній інформації про сучасний стан і перспективи розвитку економіки, на основі якої індивіди формують своє бачення економічної ситуації і враховують її вплив у прийнятті рішень про максимізацію свого становища. Модель будується за допомогою використання теорії вірогідності, очікуваних психологічних реакцій і методів стохастичного програмування. При цьому важливою ознакою моделей раціональних очікувань є їх рівноважний характер і включення теорії циклічності у склад теорії загальної ринкової рівноваги.

Теорія рівноважного ділового циклу. Основою теорії рівноважного циклу, на думку вченого, служить гіпотеза про те, що економічні коливання викликані випадковими факторами, до яких відносяться, перш за все, непередбачені зміни державної політики у грошовій сфері і недосконалість інформації. Непередбачені зміни величини грошової маси в обігу P . Лукас розглядає як причини зміни цін. Якщо, наприклад, унаслідок проведення політики збільшення кількості грошей в обігу економічні суб’єкти спочатку підвищували споживчі витрати й інвестиції, що стимулювало економіку, то надалі, впевнившись у помилковості попередніх оцінок стосовно наслідків політики держави, вони починають реагувати інакше. “Якщо до політики збільшення кількості грошей звертаються постійно, – пише Р. Лукас, – то вона перестає відповідати своєму призначенню. Стимул втрачений, і він більше не виявляє впливу на виробництво. Збільшення кількості грошей в обігу, яке очікувалось, виливається в інфляцію, і нічого більше”.

Якщо уряд і центральний банк проводять стимулюючу політику, спрямовану на підвищення зайнятості, то при раціональних очікуваннях усі

економічні агенти заздалегідь знають про майбутнє зростання інфляції і наступне скорочення реальної заробітної плати. Тому працівники заздалегідь включають очікувану інфляцію в свої вимоги про підвищення номінальної заробітної плати. В такому разі у фірм не зростуть прибутки, не відбудеться зростання зайнятості й випуску продукції. Цінова інфляція, повністю врахована у вимогах про підвищення заробітної плати, “зафіксує” безробіття на його природному рівні, а інфляція буде зростати при постійному рівні безробіття.

При довготривалій інфляції економічні агенти перестають помилятися відносно наслідків фіскальної або монетарної експансії. Вони більше цікавляться економічною інформацією, швидко розпізнають цілі і прогнозують результати дій політиків, а при розробці своїх рішень не повторюють минулих помилок. Це означає, що адаптивна, тобто інерційна складова очікуваної інфляції поступово зменшується і згодом зникає зовсім. Одночасно посилюється раціональний компонент очікуваної інфляції, пов'язаний із змінами в макроекономічній політиці. У міру того як економічна інформація про можливі дії уряду стає більш повною і доступною, інфляційні очікування стають дедалі раціональнішими. Раціоналізація економічної поведінки людей посилюється, якщо заробітна плата і ціни стають більш гнучкими, що характерно для довгострокової перспективи. З цього випливає, що в довготерміновому періоді альтернативний зв'язок між рівнями безробіття й інфляції зникає.

Поряд з державною економічною політикою, дестабілізуючим фактором розвитку економіки Лукас називає обмеженість і спотворення інформації. Невиважена економічна політика держави може викликати в економічних агентів необґрунтовані й помилкові рішення, які вони закладуть у модель свого вибору. Ось чому економіка повинна регулюватися не безпосередньою політикою уряду, наслідки якої в силу раціональності очікувань неможливо передбачити, а “... відкрито проголошеними і зрозумілими для всіх нормами”, які неможливо змінити, керуючись короткотерміновими вигодами. Це, в першу чергу, повинно стосуватися мети досягнення стабільності цінової ситуації. Необхідно визначити щорічне збільшення кількості грошей в обігу і дотримуватися його; встановити конкретний розмір податків, який в середньому збалансовував би бюджет, і не змінювати цих величин. “Головне завдання валютної і фінансової політики, – відзначає Лукас, – полягає в тому, щоб забезпечити стабільні, передбачувані умови для діяльності приватного бізнесу”. У цьому випадку раціональна ринкова активність відновлює раніше порушену ринкову рівновагу без зовнішнього втручання.

ВИСНОВКИ

1. Неокласична теорія в ХХ столітті модернізує свій дослідницький інструментарій з метою вивчення нових макроекономічних проблем, які виникають в економічному розвитку під впливом НТР, прискорення процесів інтернаціоналізації і модифікації координуючих механізмів в економічних системах.

2. Незважаючи на запровадження макроекономічного підходу в дослідженні економічної дійсності і виходу на передній план якісного аналізу, неокласика зберегла як домінуючі принципи ідей лібералізму, індивідуалізму і рівноважного підходу.

3. Основними школами неокласичного напрямку в ХХ столітті стали фрайбурзька та неоавстрійська, які відображають континентальну традицію неоліберальної економічної теорії, а також американський варіант неокласичної доктрини у складі монетаризму, економіки пропозиції та теорії раціональних очікувань (консерватизму).

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. Визначте загальне й особливе в основних методологічних принципах різних шкіл неокласики.

2. Порівняйте монетарну теорію адаптивних очікувань з теорією раціональних очікувань і з'ясуйте наслідки економічної політики, побудованої на відповідних теоріях.

3. Проаналізуйте теорії економічних циклів, що були розроблені у межах неолібералізму і зробіть їх порівняльний аналіз.

4. У чому полягають загальні риси й особливості раннього та сучасного монетаризму?

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Які чинники покладено в основу неоліберальної економічної моделі впливу держави на економіку?

- а) Лібералізація економіки;
- б) вільне ціноутворення;
- в) держава в ролі “нічного сторожа”;
- г) збільшення обсягів державних витрат і позик.

2. У якому рядку перелічено економістів – представників неоавстрійської школи?

- а) М. Фрідмен, А. Шварц, Дж. Стіглер;
- б) М. Алле, Б. Ногаро, Л. Столерю;
- в) В. Ойкен, Л. Ерхард, В. Репке;
- г) Л. Мізес, Ф. Хайск.

3. Ким із дослідників було введено в наукову практику поняття природного рівня безробіття?

- а) М. Фрідменом;
- б) Ф. Хайском;
- в) В. Ойкеном;
- г) А. Лаффером.

4. Яке з тверджень відображає “золоте правило” монетаризму М. Фрідмена?

- а) Пропозиція грошей повинна збільшуватися тими самими темпами, що й темп зростання реального ВВП;
- б) пропозиція грошей має збільшуватися тими самими темпами, що й зростання рівня цін;
- в) швидкість обігу грошей обернено пропорційна їх кількості;
- г) кількість грошей в обігу завжди дорівнює попиту на них.

5. Які заходи державного регулювання економіки передбачають практичні рекомендації економічної політики М. Фрідмена?

- а) Жорстке регулювання темпу приросту грошової маси;
- б) відміна мінімальних ставок заробітної плати;
- в) значне збільшення витрат на соціальні програми;
- г) правильні відповіді подано у пунктах а і б.

6. Функціональний взаємозв'язок між якими показниками відображає крива Лаффера?

- а) Рівнем інфляції і рівнем безробіття;
- б) рівнем банківського відсотка і розміром заощаджень;
- в) рівнем податкових ставок і величиною надходжень у державної бюджет;
- г) рівнем цін і кількістю грошей в обігу.

7. Яке із теоретичних положень не можна віднести до теорії раціональних очікувань?

- а) Усі ринки економічної системи перебувають у стані рівноваги;
- б) економічні суб'єкти національної економіки раціональні у своїй поведінці;
- в) в економічній системі відсутнє достовірне передбачення;
- г) суб'єктивні прогнози ґрунтуються на очікуваннях майбутніх періодів.

8. Якою за характером є частка нагромаджень у ВВП згідно з теорією М. Фрідмена?

- а) Зростаючою;
- б) спадною;
- в) стабільною;
- г) нейтральною.

9. Альтернативний зв'язок між рівнями безробіття й інфляції, за концепцією Р. Лукаса, має місце:

- а) у будь-якому періоді;
- б) тільки у короткотерміновому періоді;
- в) у миттєвому періоді;
- г) у довготерміновому періоді.

10. Головні методологічні принципи неолібералізму були сформовані в:

- а) 30-х роках XX століття;
- б) 30-х роках XIX століття;

- в) 70 – 80 рр. XX століття;
- г) 70 – 80 рр. XIX століття.

11. Які “чисті” типи економічних систем виділяє у концепції “ідеальних типів господарства” В. Ойкен?

- а) Централізовано-кероване господарство;
- б) мінове господарство;
- в) раціональна економіка;
- г) правильні відповіді подано в пунктах а, б.

12. Ордолібералізм – це:

- а) західнонімецька доктрина неоліберального економічного вчення;
- б) французька доктрина неоліберального економічного вчення;
- в) збірне поняття, яке включає природний порядок вільного ринкового господарства;
- г) концепція економічного устрою неоавстрійської школи.

13. Як визначають “природний рівень безробіття” представники монетаризму?

- а) Рівень безробіття при повній зайнятості та відсутності циклічного безробіття;
- б) рівень безробіття при повній зайнятості та відсутності структурного безробіття;
- в) рівень безробіття при повній зайнятості та відсутності фрикційного безробіття;
- г) правильну відповідь подано у пунктах б, в.

14. Раціональні очікування базуються на:

- а) інформації минулих періодів і про сучасний стан економіки;
- б) на інформації минулих періодів;
- в) на суб’єктивних оцінках економічних суб’єктів;
- г) на інформації поточного періоду.

15. Розгляд економічних явищ з точки зору процесу виробництва й поширення інформації найбільшою мірою характерний для:

- а) фрайбурзької школи;
- б) неоавстрійської школи;
- в) чиказької школи;
- г) школи економіки пропозиції.

16. Оцінка індивідами величини очікуваних у майбутньому доходів від усіх видів капіталу – це:

- а) поточний дохід;
- б) реальний дохід;
- в) перманентний дохід;
- г) фактичний дохід.

17. Теорія спонтанного порядку була розроблена:

- а) М. Фрідменом;

- б) В. Ойкеном;
- в) Л. Мізесом;
- г) Ф. Хайєком.

18. Макроекономічний аналіз виник завдяки роботам:

- а) М. Фрідмена;
- б) Дж. Робінсон;
- в) П. Самуельсона;
- г) Дж. М. Кейнса.

19. Якій із концепцій притаманне відстоювання доцільності саморегуляції ринку, ставка на свободу приватного підприємництва, вимога різкого скорочення державного патерналізму в економічній і соціальній сферах?

- а) Концепції монетаризму;
- б) теорії раціональних очікувань;
- в) економічній теорії пропозиції;
- г) усьому сучасному неокласичному напрямку.

20. Що обґрунтовує монетаризм як головний принцип макроекономічної політики?

- а) Грошову пропозицію, яка щорічно зростає тими самими темпами, що й реальний ВВП;
- б) політику із збільшення сукупної пропозиції;
- в) активну фіскальну політику.
- г) правильна відповідь не названа.

21. Монетаристи вважають, що швидкість обігу грошей:

- а) нестабільна;
- б) відзначається стабільністю;
- в) у різні періоди може бути різною;
- г) правильна відповідь не названа.

22. Який із факторів, на думку монетаристів, зумовлює неефективність економічної політики?

- а) Достатньо велика поінформованість людей про політичні рішення та їх наслідки;
- б) відсутність достатньої інформації про роботу в основних кредитно-грошових установах, що є причиною помилкових політичних рішень;
- в) вузькі межі можливостей економічної науки;
- г) правильна відповідь не названа.

23. Яку причину нестійкості ринкового господарства називають теоретики раціональних очікувань?

- а) Кількісну нерівність (нетотожність) планових інвестицій і заощаджень та збурення сукупної пропозиції;
- б) зміни сукупної пропозиції;

- в) хибну грошову політику;
- г) непередбачувані збурення сукупної пропозиції і сукупного попиту.

24. Представником чиказької школи не можна вважати:

- а) М. Фрідмена;
- б) Дж. Вайнера;
- в) Дж. Стіглера;
- г) Р. Коуза.

25. До основних елементів стратегії сучасного монетаризму не належать:

- а) перебудова всього бюджетного механізму, радикальна трансформація податкової системи;
- б) розширення функції кредитно-грошового регулювання, насамперед у частині управління "інфляційним зростанням" грошової маси і банківського кредиту;
- в) подальший розвиток соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, допомога на випадок безробіття, пенсії);
- г) правильна відповідь не названа.

26. Для доведення якої теорії використовується крива А. Лаффера?

- а) Теорії економіки пропозиції;
- б) кейнсіанської теорії;
- в) монетаризму;
- г) теорії раціональних очікувань.

27. Концепція перманентного доходу була розроблена в межах:

- а) марксизму;
- б) інституціоналізму;
- в) неолібералізму;
- г) консерватизму.

Вправа 3. Для кожного поняття із наведених нижче знайдіть прізвище його автора.

1. Теорія спонтанного порядку.
2. Правило монетарної політики.
3. Адаптивні очікування.
4. Раціональні очікування.
5. Перманентний дохід.
6. Теорія господарського порядку.
7. Природний рівень безробіття.
8. Теорія рівноважного ділового циклу.
9. Зв'язок між ставками оподаткування і податковими надходженнями.
10. Довготермінова крива Філіпса.

Автори:

- а) Дж. Мут; б) М. Фрідмен; в) А. Лаффер; г) В. Ойкен; д) Ф. Хайєк; е) Р. Лукас.

Розділ 5. КЕЙНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ

Тема 10. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ДЖ. М. КЕЙНСА

Особливості розвитку світового господарства на початку ХХ століття, зокрема, економічний спад, інфляція, масове хронічне безробіття зумовили виникнення нових наукових економічних шкіл, дослідження, яких не втратили актуальності й донині, адже основний їх зміст полягав у державному регулюванні ринкової економіки

Дана тема розкриває історичну зумовленість виникнення кейнсіанства, показує особливості й новизну економічних підходів Дж. М. Кейнса, суть макроекономічної моделі державного регулювання ринкової економіки .

10.1. Історичні умови виникнення та головні методологічні основи кейнсіанства

Історичні умови

1. Ускладнення структури виробництва і модифікація ринкових відносин.
2. Посилення концентрації та централізації виробництва й капіталу.
3. Функціонування недосконалих форм конкурентної боротьби і втрата ринковим механізмом автоматичного саморегулювання.
4. Виникнення і розвиток фінансового капіталу та фінансової олігархії.
5. Світова криза надвиробництва і затяжний характер депресії 1929 – 1933 років.

Особливості економічних поглядів

1. Застосовується макроекономічний підхід до аналізу економічної дійсності.
2. Підлягають корінному перегляду основні постулати неокласицизму, зокрема, віра в ефективність ринкового механізму саморегулювання.
3. Доведення необхідності державного втручання в економіку, розробляються його форми та інструменти.

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр. охопила усі розвинені в промисловому відношенні країни. Глибина економічного спаду була безпрецедентною в економічній історії США, але найбільш парадоксальним було те, що ринковий механізм виявився неідеальним відновити порушену рівновагу. Нічого подібного неокласична теорія не передбачала. Завдяки її основним постулатам автоматична гнучкість цін вирівнює порушену рівновагу. Проте йшли роки, а депресія залишалась сталою ознакою ринкової економіки. Зберігався високий рівень безробіття. Економісти-неокласики не змогли

пояснити, що відбувається і, тим більше, запропонувати глобальні антикризові рішення. Так економічна криза стала кризою неокласичної теорії.

Як відомо, з 70-х років XIX ст. в економічній теорії панував мікроекономічний підхід. У центрі економічного аналізу перебував суб'єкт, який завжди максимізує свою вигоду. Відповідно до цього всі економічні суб'єкти працюють в умовах досконалої конкуренції, де ефективність діяльності домогосподарства ототожнюється з функціонуванням усієї економіки в цілому. Можливість вільного вступу контрагентів в обмінні відносини забезпечує досягнення на ринку стану рівноваги, тобто такої ситуації, коли за існуючих у кожний конкретний момент цін величина попиту на товар дорівнює величині його пропозиції. Головною передумовою такої рівноваги була наявність достовірної (повної) інформації, коли доступ до необхідних відомостей про ринок вважається вільним (безкоштовним) та можливим в однаковій мірі для всіх економічних суб'єктів. Отже, на конкурентному ринку повною мірою реалізується потенціал відносин вільного обміну, а кінцева ринкова рівновага є ефективною. Втручання держави у систему ринкових відносин може призвести до порушення рівноваги, зниження економічної ефективності та нераціонального використання обмежених економічних ресурсів.

Умовою раціонального розподілу ресурсів у ринковій економіці була наявність довгострокової рівноваги, коли сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції, була вільна, необмежена конкуренція суб'єктів господарювання. Але з кінця XIX – початку XX ст. відбуваються глибокі процеси трансформації ринкової економіки часів Дж. Б. Кларка, А. Маршалла, А. Пігу. З розвитком капіталізму руйнуються головні засади класичної моделі ринкової рівноваги. Розвиток протиріч першого етапу загальної кризи надвиробництва різко погіршило економічне становище західноєвропейських країн, що наочно було підтверджено статистичними даними. Постійно повторювані, щоразу сильніші кризи супроводжувалися зниженням рівня виробництва, зайнятості, інвестицій, заробітної плати, проблемами зі збутом товарів та послуг, розладом усього економічного ринкового механізму. Внаслідок трансформації ринкова економіка втрачає гнучкість, руйнуються механізми автоматичного ринкового саморегулювання. Формування ринкових монополій та олігополістичних об'єднань викликало зміни в ринкових відносинах, зокрема, це зумовило появу різних видів недосконалої конкуренції, що вплинуло на характер, форми й методи конкурентної боротьби.

Головні соціально-економічні фактори трансформації неокласичної ринкової моделі досконалої конкуренції в ринкову модель недосконалої конкуренції такі:

- ускладнення структури виробництва і модифікація ринкових відносин;
- посилення концентрації й централізації виробництва й капіталу;
- монополізація та олігополізація ринкових структур;
- виникнення і розвиток фінансового капіталу та фінансової олігархії.

За цих умов економісти все частіше починають звертати свої погляди в бік достатньо сильного фінансового суб'єкта національної економіки – держави.

Світова криза 1929 – 1933 рр. не тільки виявила ілюзорність уявлень про вільну конкуренцію, а й різко змінила погляди вчених-економістів, зумовила виникнення нових наукових економічних шкіл, дослідження, яких не втратили актуальності й донині, адже основний їх зміст полягав у державному регулюванні ринкової економіки. Саме в 30-х роках виникає два основних теоретичних напрями, які підтримували ідею державного регулювання економічної системи: кейнсіанство як теорія активного державного втручання в економіку та в процес суспільного відтворення і неолібералізм як економічна система відносно пасивного державного регулювання. Отже переходимо до характеристики діяльності ученого, що вперше розробив теорію впливу держави на ринкову економіку.

**Джон Мейнард Кейнс
(1883 – 1946)**

Найвидатніший економіст ХХ ст.,
державний і політичний діяч.
Основний твір – "Загальна теорія
зайнятості, процента і грошей" (1936).

Методологія досліджень. Предметом дослідження Дж. М. Кейнса є макроекономіка як цілісна економічна система, що підпорядкована власним законам функціонування і розвитку. Він розглядає кількісні функціональні залежності процесу відтворення, кількісні зв'язки економічних явищ, які формулюються у вигляді узагальнених, агрегованих (сукупних) категорій. Такий метод дав можливість виявити загальні функціональні зв'язки в ринковій економічній системі.

Абстрагування від якісних змін дало змогу вченому, з одного боку, проаналізувати деякі найзагальніші функціональні закономірності економічної системи, а з іншого – уникнути розгляду соціально-економічного аспекту капіталістичних відносин. Дж. М. Кейнс найбільш повно сформулював новий напрям досліджень – державне регулювання ринкової економіки.

Економічні явища, кількісні зв'язки між якими з'ясував Дж. М. Кейнс, поділялись ним на дві групи:

1) незалежні змінні (сукупна пропозиція, графік граничної ефективності капіталу, інвестиції, норма відсотка, гранична схильність до споживання або заощаджень, виробничі технології, ступінь конкуренції, соціальна структура);

2) залежні змінні (обсяги зайнятості й національного доходу, сукупний попит).

Відповідно до предмета дослідження Дж. М. Кейнс розробив основи макроекономічного аналізу. Для цього він використав агреговані величини, які безпосередньо впливають на функціонування всієї економічної системи. До основних макроекономічних категорій Дж. М. Кейнс відносить національний дохід, споживання, заощадження й інвестиції, ефективний попит, рівень економічної активності, рівень зайнятості, повну зайнятість, мультиплікатор тощо.

Основні економічні підходи Дж. М. Кейнса

1. Представники неокласичної теорії вважали, що взагалі ринок складається з трьох ринків: ринку праці, ринку товарів і ринку грошей. Вважалась, що вони достатньо відособлені один від одного автономні; й зміни в одному із них мало (або зовсім) не впливають на функціонування інших. Дж. М. Кейнс не погодився з класичним уявленням про існування трьох окремих ринків – праці, товарів і грошей. Він запропонував ідею єдиного ринку, де все взаємопов'язано, про що свідчить назва його роботи "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей".

2. Дж. М. Кейнс звернув увагу на ту обставину, що заощадження здійснюються однією групою населення (споживачі), а інвестиції – іншими людьми (виробники). Представники неокласичної теорії вважали, що заощадження й інвестиції є рівними величинами (те, що зберігається, те й інвестується). Кейнс відзначав, що ця рівність підтверджується не завжди і що вона не є обов'язковою.

3. На відміну від неокласиків, які вважали що попит і пропозиція на ринку праці регулюються ставкою реальної заробітної плати, Кейнс висунув тезу про те, що грошова заробітна плата не бере участь у регулюванні ринку праці.

Теорія ефективного попиту. Відправним пунктом теоретичної системи Дж. М. Кейнса є ефективний попит. У короткостроковому періоді, якому відповідає цілком певний рівень розвитку засобів виробництва, можна стверджувати, що обсяг продукції прямо пропорційний числу зайнятих. За цих умов, точка перетину кривих ціни попиту та ціни пропозиції визначає величину ефективного попиту в ринковій економіці (див. рис. 10.1).

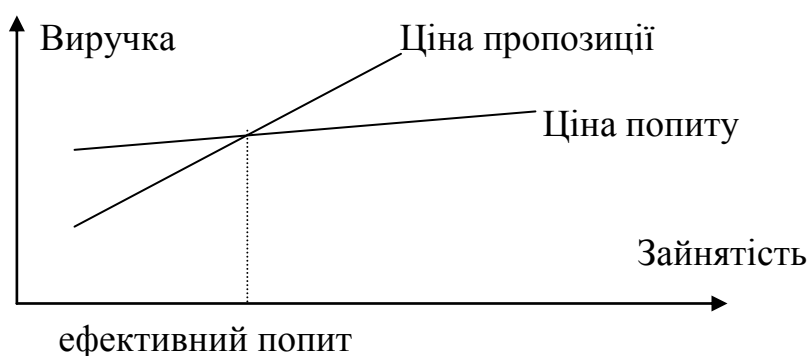

Рис. 10.1. Теорія ефективного попиту

Ціна пропозиції – це очікувана виручка від реалізації продукції, достатня для того, щоб спонукати підприємців пропонувати цей продукт для продажу.

Ціна попиту – це реально очікувана виручка від реалізації товару.

На відміну від неокласиків, Дж. М. Кейнс дійшов висновку, що вирішувати життєво необхідні проблеми високорозвиненого ринкового суспільства потрібно не з пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, ефективності поєднання), а з позиції попиту, що забезпечує реалізацію ресурсів. Виступивши

з критикою закону Ж. Б. Сея, згідно з яким пропозиція автоматично породжує попит, Дж. М. Кейнс першочергову увагу приділив проблемі "ефективного попиту" та його компонентів – споживання й заощадження (нагромадження), а також факторів, які визначають рух цих компонентів. Саме недостатній "ефективний попит", за Дж. М. Кейнсом, лежить в основі кризових явищ – безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низьких темпів розвитку виробництва, економічних криз, тобто є причиною циклічного спаду економіки. Вирішення проблеми зайнятості через визначення закономірностей руху ефективного попиту й приросту національного доходу – центральна ідея кейнсіанства.

Повна зайнятість і ефективний попит, який її зумовлює, можливі лише тоді, коли два компоненти попиту – споживання й капіталовкладення (інвестиції) – перебувають у певному співвідношенні й досягають необхідного рівня. Частина національного доходу, що йде на особисте споживання, зменшується відповідно до *основного психологічного закону*, який полягає в тому, що люди схильні, як правило, збільшувати своє споживання із зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід. Унаслідок цього збільшується частина національного доходу, що йде на заощадження, і це спричинює зменшення попиту на споживчі товари.

Недостатнє зростання особистого споживання слід компенсувати за рахунок збільшення інвестицій, тобто виробничого споживання. Розширення попиту на ринку засобів виробництва визначається динамікою двох факторів: граничної ефективності капіталу (норми прибутку) і норми позичкового відсотка. Зменшення позичкового відсотка й підвищення граничної ефективності капіталу збільшують національний дохід, а отже, й зайнятість. Дж. М. Кейнс не приховував, що таких результатів можна досягти шляхом зниження заробітної плати. Він обґрунтував позитивний вплив такого зниження на активізацію економіки (номінальна заробітна плата може зростати, тоді як реальна залишається сталою або зменшується).

Державне регулювання, за Дж. М. Кейнсом, має проявлятися в заморожуванні заробітної плати, оскільки її зростання лише збільшує заощадження, не сприяючи зростанню споживання.

Саме ефективний попит визначає рівень зайнятості і національного доходу. Спроба визначити закономірності руху ефективного попиту і приросту національного доходу і становить центральну ідею кейнсіанства.

Теорія зайнятості. У неокласичній теорії зайнятість залежить від граничної продуктивності праці (визначає попит на працю) і граничної важкості праці (визначає пропозицію праці). Стан ринку праці визначався співвідношенням попиту й пропозиції на працю. Точка перетину граничної продуктивності праці і важкості праці при граничній зайнятості визначала рівень зайнятості. Чим нижча величина реальної заробітної плати, на яку погоджуються наймані працівники, тим вищий рівень зайнятості й навпаки. Якщо пропозиція праці перевищує попит, то надлишок робочої сили поглинається самим ринком, але при цьому ціна праці знижується.

Неокласичну рівновагу повної зайнятості й одночасно рівновагу часткової зайнятості, яка на думку Дж. М. Кейнса, визначає попит на працю при існуючій реальній заробітній платі, графічно зображено на рис. 10.2.

Надлишок пропозиції праці над попитом – відрізок $N_1 - N_2$ – визначає, на думку Дж. М. Кейнса величину "недобровільного" безробіття при існуючій величині реальної заробітної плати. Проблема безробіття у неокласиків розглядалася переважно як соціальна, а не макроекономічна проблема. Неокласична теорія виділяла лише два види безробіття – фрикційне й добровільне. Зміни в технології, у галузевій і територіальній структурах виробництва спричинюють фрикційне безробіття, пов'язане з відсутністю інформації про нові робочі місця, недостатньою мобільністю робочої сили, з не-

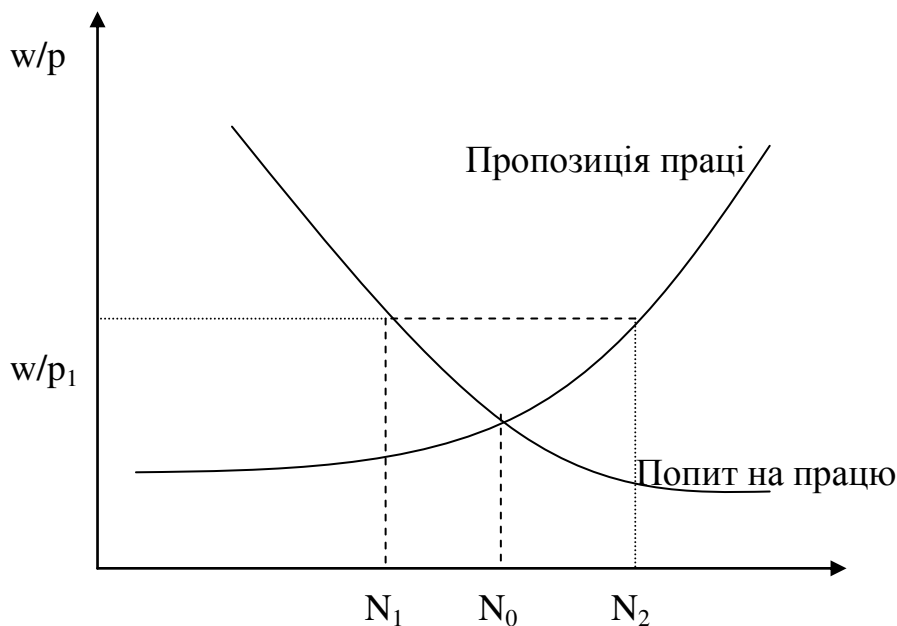

Рис. 10.2. Класична модель рівноваги на ринку праці:

w/p – реальна заробітна плата; N – кількість праці

бажанням працівників змінювати свій фах чи місце проживання, а також з тим, що для перекваліфікації потрібен певний час. Небажання працювати при діючих ставках заробітної плати – причина добровільного безробіття. Поряд з добровільним і фрикційним, Кейнс довів існування вимушеного безробіття, тобто такого, що зумовлене циклічним спадом економіки.

Таким чином, неокласики вважали, що рівень зайнятості перебуває в руках самих працівників, і їхня згода працювати за нижчу заробітну плату збільшує рівень зайнятості.

Дж. М. Кейнс виступив проти такого постулату, заявивши, що розмір і зміна зайнятості не залежать від поведінки працівників. Іншими словами, "готовність працівників трудитись за низьку заробітну плату не є ліками від безробіття".

Рівень зайнятості, за Дж. М. Кейнсом, визначається динамікою ефективного попиту, тобто очікуваних витрат на споживання і капітальні вкладення.

Саме це, а не пропозиція ресурсів і зміна їхніх відносних цін, зумовлює рівень зайнятості та національного доходу.

У масштабі народного господарства зниження заробітної плати призведе до зменшення розміру споживчого попиту, що потягне за собою скорочення виробництва й інвестицій (оскільки неможливо продати навіть наявну продукцію), зумовить подальше зменшення сукупного попиту внаслідок зменшення заробітної плати і зростання безробіття. Таким чином настає рівновага на ринку між сукупним попитом і сукупною пропозицією, але при неповній зайнятості.

Модель мультиплікатора Кейнса. Відповідно до кейнсіанських положень частина інвестиційного попиту похідна від динаміки доходу. Збільшення заощаджень означає скорочення споживання й обсягу реалізації товару та призводить до скорочення сукупного доходу. Зменшення доходу, яке може відбуватися через незбіг запланованих заощаджень та інвестицій, може стати досить відчутним унаслідок того, що відбувається зниження доходу на величину, яка пропорційна мультиплікатору.

Збільшення або зменшення витрат, які утворюють сукупний попит, – споживацьких, інвестиційних, державних приводить в дію так званий мультиплікаційний процес. Причому, величина подібних змін буде супроводжуватись далеко не пропорційним зростанням рівноважного доходу, що пов'язано з дією *ефекту мультиплікатора*. Даний ефект являє собою ланцюгову реакцію підприємницького сектора на зміну макроекономічних умов, за яких здійснюється інвестиційний процес.

Наприклад, державні інвестиції в будівництво соціального житла на практиці будуть означати залучення робітників, які безпосередньо будуть цим займатись, а також закупівлю сировини, матеріалів і засобів виробництва. Власники факторів виробництва, реалізуючи їх державі, отримають відповідні доходи, які витратять, у першу чергу, на споживчі товари.

Виробники, які постачають товари на споживчий ринок, відчують підвищення попиту на свою продукцію, і це створить стимули до розширення випуску та додаткового інвестування. Унаслідок названих чинників з'являться додаткові доходи у власників факторів виробництва, що приведе до збільшення попиту, подальшого зростання цін і нових інвестицій у споживчому секторі. Останні також будуть сприяти зростанню доходів з усіма наступними змінами вже в галузях, що виробляють матеріальні блага, адже для розширення виробництва продукції споживчого характеру стануть необхідними додаткові виробничі засоби.

Із затуханням мультиплікаційного ефекту ми можемо констатувати той факт, що національний дохід в економіці зростає на величину, значно більшу порівняно з розміром додатково залучених інвестицій. Отже, держава, вклавши певний обсяг інвестицій у будівництво соціального житла, викликала пожвавлення інвестиційної активності у приватному секторі економіки і багатократне зростання доходів.

Найпростіша модель мультиплікатора формально може бути записана таким чином:

$$\Delta Y = M \cdot \Delta I, \quad (10.1)$$

де ΔY – приріст національного доходу; M – мультиплікатор інвестицій; ΔI – приріст інвестицій.

Мультиплікатор можна визначити як коефіцієнт, що відображає залежність між приростом інвестицій з одного боку та приростом зайнятості й національного доходу з іншого.

Таким чином, можна говорити про те, що Дж. М. Кейнс розробив практичну програму впливу держави на ринкову економіку. Макроекономічні рекомендації щодо державного регулювання на основі концепції Кейнса такі: об'єктом регулювання повинен стати ефективний попит і, в першу чергу, найбільш важливий його компонент – інвестиції (стимулювати споживання має сенс тільки після того, коли досягається стадія інвестиційного насичення); методами державного регулювання ефективного попиту мають стати кредитно-грошова та податково-бюджетна політика.

10.2. Неокейнсіанство

Формування та розвиток неокейнсіанства як провідного напрямку світової економічної науки й теоретичної основи державного регулювання ринкової економіки припадає на 50 – 70 рр. ХХ століття.

Історичні умови

1. Для післявоєнного періоду розвитку ринкової економіки західних держав, особливо США, характерним є економічне піднесення, яке часто мало нерівномірний характер та супроводжувалося високою інфляцією.

2. Початок змагання з країнами соціалістичного табору, для яких характерними були високі темпи зростання макроекономічних показників.

Економічні проблеми

1. Стійкі темпи економічного зростання.

2. Нагромадження ресурсів.

3. Інфляційні буми.

Головні представники неокейнсіанства: **Джон Хікс (1904 – 1989)**, основна робота – «Цінність і капітал» (1939); **Елвін Хансен (1888 – 1975)**, основна робота – «Економічні цикли та національний дохід» (1958); **Рой Форбс Харрод (1900 – 1978)**, основна робота – «До теорії економічної динаміки» (1948); **Овсій Дейвід Домар (нар. 1914)**, основна робота – «Нарис до теорії економічного зростання» (1957).

Найважливішою особливістю повоєнного розвитку кейнсіанства стало пристосування теорії Дж. М. Кейнса до нових економічних умов.

У повоєнний період ринкова економіка, особливо в країнах, що постраждали від воєнних дій, переживала піднесення, що супроводжувалося зростанням цін. Це піднесення мало вкрай нестійкий характер і часто супроводжувалося кризовими спадами. Головною проблемою в таких умовах був не стільки ефективний попит, скільки нагромадження ресурсів для капітальних вкладень (заощадження).

Ці особливості зумовили створення послідовниками Дж. М. Кейнса більш загальної теорії, покликаної обґрунтувати форми економічного регулювання економіки в різноманітних кон'юнктурних умовах – як в умовах спаду, так і в умовах зростання. Теорія Дж. М. Кейнса стала переростати в неокейнсіанську теорію економічної динаміки і в теорію економічного зростання.

Основні економічні положення неокейнсіанців:

1. Використовуючи теорію Дж. М. Кейнса як методологічну основу економічного аналізу, вони змінили ідею повної зайнятості на ідею вибору між рівнем зайнятості і темпом інфляції; створили теорію економічного циклу і економічного зростання.

2. Характеризуючи ефективний попит, виділяють чотири його компоненти: споживання домогосподарств; виробниче споживання; державні витрати; чистий експорт.

3. Розглядають державний бюджет як головний механізм регулювання економіки. Неокейнсіанці доповнили концепцію мультиплікатора принципом акселерації, який характеризує зворотний зв'язок між національним доходом та інвестиціями. Акселератор – це числовий множник, який показує, у скільки разів мають збільшуватися інвестиції при зростанні національного доходу, тобто

$$A = \frac{\Delta I}{\Delta Y}, \quad (10.2)$$

де A – акселератор; ΔI – приріст стимульованих інвестицій; ΔY – приріст національного доходу.

Акселератор також вказує на те, у скільки разів приріст капіталу буде перевищувати приріст доходу. Якщо теорія мультиплікатора Дж. М. Кейнса стверджувала, що зростання доходів супроводжується за рахунок зростання інвестицій, то принцип акселерації доводить, що зростання доходів в конкретних випадках може збільшувати інвестиції. Через те, що на виготовлення засобів праці потрібен тривалий час, в економіці накопичується незадоволений попит на машини й устаткування, що й стимулює розширення виробництва даних галузей. У періоди економічного буму акселератор розширює сукупний дохід за рамки його рівноважного рівня. Під час депресій скорочується дохід, який зменшує зростання до рівня, нижчого, ніж потенційно можливий.

4. На основі концепції інвестиційного попиту, основаної на принципі акселератора, представники неокейнсіанства виділили два види інвестицій: похідні (стимульовані) та автономні.

Зміна похідних (стимульованих) інвестицій зумовлена внутрішніми (ендогенними) чинниками: приріст (або зниження) обсягу національного доходу; зміни споживчого попиту. Динаміку автономних інвестицій визначають зовнішні (екзогенні) чинники: технічний прогрес; збільшення населення; політика держави.

5. Серед методів впливу держави на ринкову економіку неокейнсіанці виділяють: державний бюджет як "вбудований стабілізатор" ринкової економіки, покликаний автоматично реагувати на циклічні коливання (до

вбудованих стабілізаторів відносяться: податок з доходів фізичних осіб, виплати на соціальне страхування, допомога у випадку безробіття) та "метод компенсуючих контрзаходів", мета якого зводиться до регулювання приватних інвестицій і маневрування державними витратами. Так, на фазі піднесення економіки податкові ставки підвищуються, а державні витрати зменшуються. На фазі спаду – податкові ставки знижуються, а державні витрати збільшуються.

10.3. Посткейнсіанство

Посткейнсіанство як напрям економічного аналізу сформувався в кінці 60-х на початку 70-х років ХХ століття.

Історичні умови

1. Погіршення умов суспільного відтворення (брак ресурсів, забруднення довкілля, енергетичні проблеми), які змістили акцент економічних протиріч з реалізації (попиту) на виробництво (пропозицію).

2. Інтернаціоналізація виробництва, посилення економічних міжнародних зв'язків та «відкритості економіки».

3. Світові економічні кризи 1974 – 1975 та 1980 – 1982 рр., які супроводжувалися неконтрольованою хронічною інфляцією, зростанням цін на нафту, посиленням монополістичних тенденцій.

4. Активізація державного регулювання економіки в США (практика дефіцитного бюджетного фінансування за часів правління Дж. Кеннеді та Л. Джонсона).

5. Перша поява економічного феномена стагфляції.

6. Поєднання циклічних спадів економіки з низкою структурних криз.

7. Зниження норми особистих заощаджень і виробничого нагромадження внаслідок збільшення витрат на соціальні програми.

Економічні проблеми

1. Пошук стимулів розвитку виробництва.

2. Боротьба з інфляцією.

У структурі посткейнсіанства розрізняють дві основні течії (англійська й американська). До англійської належать перелічені нижче економісти: **Джоан Вайолет Робінсон (1903 – 1983)**, основна робота – «Економічна теорія недосконалої конкуренції» (1933); **П'єр Сраффа (1898 – 1983)**, основна робота – «Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960); **Ніколас Калдор (1908 – 1986)**, основна робота – «Альтернативні теорії розподілу» (1956); **Міхал Калецький (1899 – 1970)**, основна робота – «Теорія економічної динаміки. Нарис про циклічні й довгострокові зміни в капіталістичній економіці» (1956).

Представники американської течії – **С. Вайнтрауб, А. Ейхнер, Х. Мінскі, П. Девідсон.**

Посткейнсіанська економічна теорія зароджується в епоху кризи державного регулювання економіки, яке не відповідало новим умовам функціонування економічних систем у 70-ті роки ХХ століття. Становлення і розвиток автоматизованого технологічного способу виробництва і структурна

криза, поєднання високої інфляції, безробіття із спадом виробництва продукції, розширення процесів усупільнення, зростання інтернаціоналізації господарських зв'язків і панування транснаціональних корпорацій потребують розробки нових форм державного втручання в економіку. Адаптація кейнсіанської теорії до нових умов розвитку – основне завдання посткейнсіанства.

Криза неокейнсіанства у 70 – 80 рр. ХХ ст. зумовила необхідність перегляду основних методологічних підходів неокейнсіанців. Саме прагнення повернутися до методології самого Дж. М. Кейнса і стало головним імпульсом виникнення та розвитку посткейнсіанства.

Основні економічні ідеї посткейнсіанства можна сформулювати таким чином:

- гостра критика і заперечення основних положень неокласичної школи, насамперед теорії граничної продуктивності й теорії граничної корисності;
- відродження традицій класичної школи політичної економії;
- розширення поля економічного аналізу за рахунок уведення в нього соціально-економічних інститутів.

Центральне місце в посткейнсіанських теоріях посідає проблема зростання й розподілу національного доходу.

Посткейнсіанці стверджують, що темпи зростання виробництва залежать від розподілу національного доходу, а розмір прибутку і його приріст – від заощаджень, у той час як загальний розмір заощаджень формується із суми заощаджень від заробітної плати і прибутку. Оскільки, "схильність до заощаджень" в одержувачів заробітної плати і прибутку різна, то зміни в розподілі будуть впливати на загальну суму заощаджень.

Звідси вони роблять висновок, що розподіл національного доходу буде впливати на його приріст. Це головне положення посткейнсіанців, за допомогою якого вони планували пристосувати теорію Дж. М. Кейнса до нових умов розвитку ринкової економіки.

У свою чергу, розподіл національного доходу є функцією нагромадження капіталу. Темп нагромадження капіталу визначає норму прибутку, і, як наслідок, встановлює частку прибутку в національному доході.

Крім того, треба відзначити, що теорія Дж. М. Кейнса обома течіями посткейнсіанства (як англійського, так і американського крила) розглядається як відповідна методологічна основа для власних досліджень.

Вагомий внесок у формування методологічних засад англійського посткейнсіанства зробив П. Сраффа.

П'єр Сраффа (1898 – 1983)

Італійський економіст, професор економіки.

Основний твір – **«Виробництво товарів за допомогою товарів» (1960).**

Методологія досліджень. При визначенні цінності блага Сраффа використовує своєрідний варіант рикардіанської теорії цінності, ціноутворення

й розподілу, відмовляючись при цьому від класичної трудової теорії вартості товару на користь натурально-речових взаємозв'язків, тобто споживних вартостей.

Основні економічні засади теорії П. Сраффа:

1. Встановлення формальних доказів логічної непослідовності й суперечливості неокласичної теорії граничної корисності й граничної продуктивності факторів виробництва.

Неокласики вважали, що доходи від факторів виробництва та їх розподіл можна виводити із умов їх пропозиції і продуктивності.

Як представник посткейнсіанства, учений вважає, що сама пропозиція факторів виробництва та їх зміни перебувають під впливом відносин розподілу, а не навпаки. Так, граничний продукт капіталу за неокласичною теорією визначає величину прибутку. Співвідношення прибутку і заробітної плати змінює ціни виробництва, і це веде до зміни величини вартості капіталу, яка визначається на основі цих цін та виробництва.

2. Розробка нового методу визначення ціни виробництва особливого товару, яка в силу своєї стійкості могла стати загальною мірою вартості (цінності) інших товарів.

Класики намагались довести, що ціни визначаються вартістю товарів. Суспільні ціни виробництва регулюються ціною виробництва товарів, які виготовляються в умовах середнього показника органічної будови капіталу, унаслідок чого, відхилення вартості від цін виробництва в галузях з більш високим чи більш низьким вмістом капіталу взаємно погашаються, тобто сума цін товарів буде дорівнювати сумі вартостей товарів.

На думку П. Сраффа, висловлені положення класиків не підтверджуються економічною практикою, натомість він пропонує теоретичну модель ціноутворення. Намагається теоретично сконструювати галузь, де відношення чистого продукту до вартості матеріальних витрат не змінювалось би під впливом змін у відносинах розподілу і цінах. В основу такої галузі, яку П. Сраффа називає стандартною, входять базові товари, тобто ті, які прямо чи опосередковано пов'язані з виробництвом усіх інших товарів. Головна особливість стандартної галузі пов'язана з тим, що натуральна структура витрат у ній однакова. Отже, одиницю продукту стандартної галузі можна вважати мірою вартості інших товарів.

10.4. Некейнсіанські теорії економічного зростання

Теорія економічного зростання Домара – це концепція, у якій досліджується двоїста роль інвестицій в розширенні сукупного попиту і в збільшенні виробничих потужностей (сукупної пропозиції). Вона була розроблена в передвоєнний період американським економістом польського походження Овсієм Домаром для визначення умов макроекономічної рівноваги в динамічній економіці. Іноді цю модель називають моделлю урівноважуючого зростання доходу, оскільки вона визначає норму збільшення інвестицій, а це забезпечує необхідне для встановлення рівноваги зростання доходу.

У системі Дж. М. Кейнса, яка була побудована для депресивної економіки (горизонтальний відрізок кривої AS), передбачалася наявність вільних виробничих потужностей, а в таких умовах інвестиції виконували тільки функцію утворення доходів, що через ефект мультиплікатора служили поштовхом для збільшення сукупного попиту, зайнятості, доходу і поступового виходу економіки на фазу піднесення. Нова стадія розвитку економіки (проміжний відрізок кривої AS) потребувала для зростання доходу вже додаткових вкладень у виробничі потужності. Тому в моделі О. Домара інвестиції виступають не тільки чинником утворення доходів, вони сприяють розширенню виробничих потужностей економіки.

Звертаючись до умови макроекономічної рівноваги, коли $AD = AS$, зауважимо, що для зберігання рівноваги в динамічній економіці необхідно, щоб обидві частини даного рівняння зростали в однаковій пропорції. Але оскільки інвестиції одночасно створюють як нові доходи, так і нові виробничі потужності, то необхідно розрахувати обсяг інвестицій і темп їхнього зростання, щоб зростання доходу точно відповідало зростанню виробничих потужностей, які зумовлюють величину сукупної пропозиції. Для цього вводиться система трьох рівнянь:

1. Рівняння пропозиції.
2. Рівняння попиту.
3. Рівняння рівноваги попиту й пропозиції.

Розв'язавши ці рівняння, можна визначити обсяг інвестицій і темп їхнього зростання, щоб зростання доходу точно відповідало зростанню виробничих потужностей.

Рівняння пропозиції показує величину приросту виробничих потужностей за рахунок додаткового інвестування, а саме:

$$\Delta AS = I\delta, \quad (10.3)$$

де ΔAS – приріст виробництва; I – загальні інвестиції; δ – гранична продуктивність інвестицій, яка показує величину нового продукту, створеного одною додатковою одиницею інвестицій. Гранична продуктивність відповідає такому співвідношенню:

$$\delta = \frac{I}{AS}. \quad (10.4)$$

Рівняння попиту виражає величину приросту прибутку, викликаного мультиплікаційним впливом додаткових інвестицій і має такий вигляд:

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{MPS}, \quad (10.5)$$

де ΔY – приріст прибутку; ΔI – приріст інвестицій; MPS – гранична схильність до заощаджень, обернена величина якої показує значення мультиплікатора автономних витрат M , що в свою чергу відповідає співвідношенню:

$$M = \frac{I}{MPS}. \quad (10.6)$$

Рівняння рівноваги попиту і пропозиції демонструє основну умову динамічної рівноваги – рівність між приростом доходів і приростом виробництва, а саме:

$$\Delta I \frac{I}{MPS} = I \delta. \quad (10.7)$$

Розв'язавши дане рівняння, одержуємо норму зростання інвестицій, що забезпечить повне використання виробничих потужностей при повній зайнятості, тобто

$$\frac{\Delta I}{I} = MPS. \quad (10.8)$$

Таким чином, врівноважуючий темп зростання інвестицій – це добуток граничної схильності до заощаджень (частки нагромадження в доході) і граничної продуктивності інвестицій. Якщо інвестиції зростають у такому темпі, то і дохід буде зростати в тому самому темпі, забезпечуючи повне використання виробничих потужностей при повній зайнятості.

Теорія економічного зростання Харрода – це концепція, що визначає темп збалансованого підвищення доходу, викликаного стимульованими інвестиціями. Модель розроблялася англійським економістом Роєм Харродом практично одночасно з моделлю О. Домара і була покликана описати лінію розвитку економіки, коли зберігається рівність між сукупним попитом і сукупною пропозицією.

Для кращого розуміння моделі варто чітко усвідомити різницю між автономними і стимульованими інвестиціями.

Автономні інвестиції – це та частина чистих капіталовкладень, що здійснюється незалежно від рівня національного доходу. Динаміку автономних інвестицій визначають зовнішні (екзогенні) чинники: поява технічних нововведень, демографічні зрушення, відкриття нових родовищ корисних копалин, зміна споживчих смаків тощо. Названі чинники дають можливість підприємцям почати виробництво нових видів продукції або продовжувати виробництво старих новим, більш ефективним способом.

Стимульовані інвестиції – це та частина чистих капіталовкладень, що здійснюється під безпосереднім впливом національного доходу. Зміни стимульованих інвестицій зумовлені внутрішніми (ендогенними) факторами: збільшенням (зменшенням) обсягу національного доходу, змінами споживчого попиту.

Дійсно, із зростанням національного доходу зростає і споживчий попит, а це у свою чергу, вимагає від підприємців не тільки інвестування у відновлення й модернізацію існуючих виробничих потужностей, але й капітальних вкладень у розширення виробництва. Враховуючи той факт, що засоби виробництва переносять свою цінність на створюваний продукт частинами, інвестиції в нові промислові підприємства й устаткування повинні збільшуватись швидше, ніж

сам попит, оскільки вартість основного капіталу звичайно перевищує ту її частину, що вже перенесена на готовий кінцевий продукт. Отже, чисті інвестиції є функцією приросту доходу, а зростання попиту й доходу впливає як прискорювач (акселератор) інвестиційного процесу, насамперед, у сфері основного капіталу.

Безпосередній приріст чистих інвестицій визначається як приріст доходу, помножений на коефіцієнт акселерації, тобто

$$\Delta I = \Delta Y c, \quad (10.9)$$

де ΔI – приріст інвестицій; ΔY – приріст доходу; c – коефіцієнт акселерації (коефіцієнт капіталомісткості); він показує кількість стимульованих інвестицій, необхідних для збільшення доходу на одну одиницю, тобто

$$c = \frac{I}{\Delta Y}. \quad (10.10)$$

Таким чином, модель економічного зростання Р. Харрода будується не для автономних (не пов'язаних із доходом, як це було в моделях Дж. М. Кейнса і О. Домара) інвестицій, а використовує стимульовані (похідні) інвестиції, викликані безпосереднім зростанням доходу. Економічне зростання, що забезпечують стимульовані (похідні) інвестиції, може, на думку Р. Харрода, відбуватися у різному темпі: гарантованому, природному і фактичному.

Гарантований темп зростання (G_w) – це темп, зумовлений наявними в економіці заощадженнями та коефіцієнтом капіталомісткості, який підприємці вважають нормальним і тому прагнуть утримувати його на тому самому рівні. Величина коефіцієнта капіталомісткості визначається попереднім досвідом: якщо минулі прогнози підприємців стосовно попиту виявилися правильними і при цьому досягалася рівновага між попитом і пропозицією, то і в поточному періоді підприємці будуть прагнути так само збільшувати виробництво й відповідні йому інвестиції. Гарантований темп зростання можна виразити такою формулою:

$$G_w = \frac{S}{C_r}, \quad (10.11)$$

де G_w – гарантований темп зростання доходу; S – частка заощаджень у національному доході (схильність до заощаджень); C_r – коефіцієнт капіталомісткості, який показує потребу в новому капіталі, поділену на приріст продукції, для забезпечення якого потрібен цей капітал, тобто

$$C_r = \frac{I}{\Delta Y}, \quad (10.12)$$

Гарантований темп зростання означає лінію підприємницької рівноваги при повному завантаженні виробничих потужностей і запровадженні технічних удосконалень, але припускає наявність вимушеного безробіття. Якщо для економіки, що розвивається, характерним є гарантований темп зростання, то інвестиції поглинають усі заощадження, при цьому економічні інтереси

підприємців задоволені, оскільки вироблений ними продукт реалізується і приносить відповідні прибутки.

Природний темп зростання (G_n) – це темп, викликаний збільшенням кількості економічно активного населення і технічним прогресом, що, власне, і визначає продуктивність трудових ресурсів. Це, по суті, той максимально можливий темп зростання за умови використання технічних знань і повного залучення у виробництво наявних в економіці ресурсів праці. Для підтримки природного темпу необхідно, щоб капітал зростав такими самими темпами, як і продуктивність праці та самі трудові ресурси. Тільки в цьому випадку обсяг капіталу буде достатнім для того, щоб забезпечити роботою всі наявні трудові ресурси. Природний темп зростання економіки можна записати таким чином:

$$G_n = n + g, \quad (10.13)$$

Де n – темп зростання пропозиції праці; g – темп зростання продуктивності праці.

Варто зауважити, що для підтримки природного темпу наявної в економіці величини заощаджень може бути недостатньо. Тому в рівнянні природного темпу зростання передбачається відсутність обов'язкової рівності між лівою і правою частинами, тобто

$$G_n \cdot C_r = \text{або} \neq s, \quad (10.14)$$

Фактичний темп зростання G – це темп, що визначається часткою заощаджень у національному доході, що необхідна для здійснення інвестування, яке забезпечить приріст випуску продукції, яка йде на виробничі потреби. Ця величина визначається за такою формулою:

$$G = \frac{S}{c}, \quad (10.15)$$

де G – фактичний темп зростання доходу; s – частка заощаджень у доході; c – коефіцієнт капіталомісткості.

Аналіз співвідношень різноманітних темпів зростання свідчить про відсутність безперервного стійкого розвитку економіки. На практиці завжди спостерігається перевищення або недостатність фактичного темпу зростання над гарантованим.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від фактичного (тобто, $G_w < G$), то заощадження в силу своєї відносної сталості не збільшаться негайно тою самою мірою, тому виявляться нижчим від інвестицій. У таких умовах фактичний коефіцієнт капіталомісткості знизиться і стане меншим за необхідний (прогнозний) коефіцієнт ($c < c_r$), на який сподівались підприємці. В економіці виникає недовиробництво, і частина попиту починає задовольнятися за рахунок товарно-матеріальних запасів. Оскільки коефіцієнт капіталомісткості, бажаний для підприємців, падає, то вони активно збільшують інвестиції в товарно-матеріальні запаси і нове обладнання, тим самим сприяючи тривалому буму в економіці.

Якщо гарантований темп зростання вищий від фактичного ($G_w > G$), то, з огляду на розглянуті вище міркування, фактичний коефіцієнт капіталомісткості буде більшим від необхідного ($c > c_r$), а заощадження перевищать інвестиції. В економіці виникає надвиробництво як наслідок недостатності сукупного попиту, що викличе безробіття й недовикористання виробничих потужностей. Підприємці в таких умовах будуть вважати товарно-матеріальні запаси надмірними і скоротять їхню закупівлю. Коефіцієнт капіталомісткості буде більш високим, ніж цього бажали б підприємці, тому вони й далі знижують інвестиції, штовхаючи економіку в тривалу депресію.

Таким чином, відхилення фактичного темпу зростання від гарантованого викликають короткострокові циклічні коливання.

Якщо гарантований темп зростання вищий від природного ($G_w > G_n$), то заощадження, створені в економіці, не можуть цілком перетворитися в інвестиції через відсутність можливостей економічного зростання системи, яка перебуває на межі виробничих можливостей. Унаслідок браку виробничих ресурсів гарантований темп стає навіть вищим від фактичного: виробники розчаровуються у своїх очікуваннях, знижують обсяги випуску продукції та інвестицій, а економіка переходить у стадію депресії.

Якщо гарантований темп зростання нижчий від природного ($G_w < G_n$), то інвестиційні сподівання підприємців не можуть бути забезпечені наявними заощадженнями, тобто інвестиції вищі від заощаджень. У таких умовах гарантований темп може виявитися і нижчим від фактичного, тому що надлишок економічних ресурсів може дати поштовх для розширення виробництва і переходу економіки в стадію піднесення. Отже, невідповідність гарантованого і природного темпів зростання економіки викликають коливання довгострокового характеру.

Таким чином, для стійкої рівноваги в економіці необхідно досягти рівності гарантованого і природного темпів зростання, тобто

$$G_w = G_n. \quad (10.16)$$

Оскільки інвестиції пов'язані з невизначеністю, не завжди дорівнюють заощадженням і не відповідають вимогам природного темпу зростання, то динамічна рівновага в моделі Харрода дуже хитка і потребує державного регулювання, спрямованого на зниження процентних ставок. Модель, що визначає темп збалансованого підвищення доходу, викликаного стимульованими інвестиціями, можна записати таким чином:

$$G_w \cdot C_r = s - d = G_n \cdot C_r, \quad (10.17)$$

де d – величина розширення попиту на заощадження внаслідок зниження норми відсотка.

Таким чином, еволюція кейнсіанства як одного із провідних напрямів економічної теорії сьогодні відбувається у формі наближення до основних

методологічних підходів інституціоналістів, монетаристів та інших економічних шкіл, оскільки в умовах сучасної ринкової економіки віднайти дієвий механізм ринкового регулювання досить складно.

ВИСНОВКИ

1. У 30-і роки ХХ ст. виникає два основних теоретичних напрями, які орієнтуються на теорію державного регулювання економічної системи: кейнсіанство як теорія активного державного втручання в економіку та процесу суспільного відтворення і неолібералізм як економічна система відносно пасивного державного регулювання ринкової економіки.

2. Предметом дослідження Дж. М. Кейнса є макроекономіка як цілісна економічна система. В основі макроекономічного аналізу лежать агреговані величини, що безпосередньо впливають на функціонування усієї економічної системи.

3. Дж. М. Кейнс встановив економічну залежність між капіталовкладеннями, споживанням і національним доходом. Цю залежність він показує на основі концепції мультиплікатора. Чим більша частина отриманого доходу споживається, тим більшою буде сама величина мультиплікатора.

4. Мультиплікатор – це числовий показник, що характеризує співвідношення між зростанням інвестицій з одного боку і зростанням зайнятості й доходу з іншого.

5. Макроекономічні рекомендації щодо державного регулювання на основі концепції Дж. М. Кейнса зводяться до таких положень: об'єктом регулювання повинен стати ефективний попит і в першу чергу, найбільш важливий його компонент – інвестиції (стимулювати споживання має сенс тільки після того, коли досягається стадія інвестиційного насичення). Методами державного регулювання ефективного попиту повинні стати кредитно-грошова й податково-бюджетна політики.

6. Формування та розвиток некейнсіанства як провідного напрямку світової економічної науки та теоретичної основи державного регулювання ринкової економіки припадає на 50 – 70 рр. ХХ століття.

7. Представники некейнсіанства розробили теорію економічної динаміки і теорію економічного зростання.

8. Криза некейнсіанства у 70 – 80 рр. ХХ ст. зумовила необхідність перегляду його основних методологічних підходів.

Основні економічні ідеї посткейнсіанства зводяться до таких позицій:

- гостра критика і заперечення основних положень неокласичної школи, насамперед теорії граничної продуктивності і теорії граничної корисності;
- відродження традицій класичної школи політичної економії;
- розширення поля економічного аналізу за рахунок введення в нього соціально-економічних інститутів.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. У чому полягає сутність теорії ефективного попиту Дж. М. Кейнса?
2. Яку роль відведено державі у працях представників кейнсіанства?
3. Розкрийте сутність основного психологічного закону Дж. М. Кейнса.
4. Які заходи державного регулювання економіки запропонував використовувати Дж. М. Кейнс?
5. Які причини зумовили виникнення неокейнсіанства?
6. У чому полягає сутність неокейнсіанської теорії економічного зростання О. Домара та Р. Харрода?
7. Яку роль відіграє мультиплікатор у теорії Дж. М. Кейнса? Розкрийте взаємодію мультиплікатора й акселератора.
8. Розкрийте причини кризи неокейнсіанства.
9. У чому полягає сутність методологічних основ посткейнсіанства?
10. Дайте порівняльну характеристику методологічних підходів до аналізу економіки неокейнсіанців і посткейнсіанців.

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. З точки зору неокейнсіанців похідні (стимульовані) інвестиції – це:

- а) інвестиції, які можуть здійснюватися залежно від величини національного доходу;
- б) інвестиції, які не пов'язані з величиною національного доходу;
- в) інвестиції, які можуть здійснюватися за рахунок винаходів, відкриттів і т. д.;
- г) правильними є відповіді в пунктах а, в.

2. Як розраховується акселератор у неокейнсіанських моделях економічного зростання?

- а) відношення приросту доходу до приросту інвестицій;
- б) відношення приросту виробничих потужностей до приросту інвестицій;
- в) відношення приросту інвестицій до приросту доходу;
- г) відношення приросту виробничих потужностей до приросту доходу.

3. Гранична ефективність капіталу – це:

- а) відношення додаткового прибутку до додаткових вкладень капіталу;
- б) відношення прибутку до інвестицій;
- в) відношення приросту інвестицій до приросту прибутку;
- г) відношення приросту споживання до приросту доходу.

4. Поняття мультиплікатора Дж. М. Кейнс вводить з метою показати, що:

- а) споживання зростає повільніше, ніж дохід;
- б) приріст інвестицій і приріст доходу прямо пропорційні;
- в) початкові інвестиції зумовлюють приріст зайнятості й доходу;
- г) правильна відповідь не названа.

5. Згідно з кейнсіанською теорією, збільшення зайнятості, яке зумовлене новими інвестиціями, призводить до:

- а) зменшення доходу;
- б) збільшення доходу;
- в) зменшення інвестицій;
- г) зменшення споживання;
- д) правильними є відповіді в пунктах б, в.

6. Мультиплікатор у теорії Дж. М. Кейнса розраховується як:

- а) відношення приросту доходу до приросту інвестицій;
- б) відношення приросту інвестицій до приросту доходу;
- в) відношення приросту доходу до приросту споживання;
- г) відношення приросту споживання до приросту доходу.

7. Хто з перелічених груп економістів є прихильниками посткейнсіанської економічної теорії?

- а) М. Фрідмен, С. Харріс, Д. Хікс;
- б) Д. Хікс, А. Хансен, С. Харріс;
- в) Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа.
- г) М. Фрідмен, П. Самуельсон, Ф. Хайєк?

8. Головна відмінність кейнсіанської економічної теорії від класичних економічних положень полягає:

- а) у поглядах на процес регулювання ринку праці;
- б) у визначенні економічної ролі держави в ринковій системі;
- в) у підходах до розуміння суті загальної економічної рівноваги;
- г) правильними є відповіді в пунктах а, б.

9. Гранична схильність до споживання являє собою:

- а) відношення споживання до суми доходів;
- б) відношення приросту споживання до приросту доходу;
- в) відношення приросту доходу до приросту інвестицій;
- г) правильна відповідь не названа.

10. Гранична схильність до заощаджень являє собою:

- а) відношення приросту споживання до приросту заощаджень;
- б) відношення приросту заощаджень до приросту доходу;
- в) відношення приросту заощаджень до приросту інвестицій;
- г) правильна відповідь не названа.

11. Згідно з кейнсіанською теорією, приватні інвестиції можна стимулювати шляхом:

- а) збільшення податків з населення;
- б) зниження банківського процента;

- в) підвищення відсоткових ставок закладами до банків;
- г) правильна відповідь не названа.

12. Підприємець здійснює капітальні вкладення в економіку до того часу, поки гранична ефективність капіталу не буде:

- а) вищою від банківського процента;
- б) нижчою від банківського процента;
- в) дорівнювати банківському проценту;
- г) правильна відповідь не названа.

13. Виділіть головне вихідне положення кейнсіанської економічної теорії:

- а) попит на товари створює відповідний йому рівень пропозиції;
- б) пропозиція товару створює власний попит;
- в) у ринковій економіці пропозиція має стійку тенденцію до зростання під впливом технічного прогресу;
- г) правильна відповідь не названа.

14. Дж. М. Кейнс вводить в економічну теорію поняття:

- а) мультиплікатор;
- б) акселератор;
- в) вбудований стабілізатор;
- г) автономні інвестиції.

15. Головною працею Дж. М. Кейнса вважається:

- а) “Економічна таблиця”;
- б) “Капітал”;
- в) “Загальна теорія зайнятості, процента й грошей”;
- г) “Дослідження про природу та причини багатства народів”

16. Хто з перелічених економістів належить до представників некейнсіанства?

- а) Д. Хікс;
- б) Дж. Робінсон;
- в) А. Хансен;
- г) Р. Харрод;
- д) П. Сраффа.
- е) Н. Калдор.

17. Основний психологічний закон Дж. М. Кейнса зводиться до твердження:

- а) прагнення людей до зберігання капіталу в грошовій, тобто ліквідній, формі;
- б) із збільшенням зайнятості й сукупного доходу суспільства зростає й особисте споживання, але меншою мірою, ніж зростає дохід;
- в) існує обернена залежність між зростанням податків і схильністю підприємців до інвестування;
- г) із збільшенням обсягів споживання товару ступінь задоволення потреб споживача зростає і кожна додаткова одиниця товару буде приносити менше задоволення, ніж попередня.

18. Яке з наведених положень не відповідає поглядам економістів кейнсіанського напрямку?

- а) Повна зайнятість швидше випадкова, ніж закономірна;
- б) рівновага сукупного попиту й сукупної пропозиції може досягатися тільки при повній зайнятості;
- в) ринок не здатний забезпечити автоматичне саморегулювання економіки;
- г) рівень виробництва або національного доходу залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима;
- д) правильна відповідь не названа.

19. Хто з перелічених економістів належить до представників посткейнсіанства?

- а) Д. Хікс;
- б) Дж. Робінсон;
- в) А. Хансен;
- г) С. Вайнтрауб;
- д) П. Сраффа.
- е) Н. Калдор.

20. Виділіть ті положення, які поєднують погляди прихильників кейнсіанської школи і меркантилізму:

- а) збільшення маси грошей в обігу з метою зниження кредитних ставок та заохочення інвестицій у виробництво;
- б) брак грошей в економіці є причиною безробіття;
- в) до моменту досягнення повної зайнятості пропозиція робочої сили залежить від номінальної заробітної плати, а потім – від реальної;
- г) помірна інфляція – це засіб стимулювання торгівлі та виробництва;
- д) правильними є відповіді в пунктах а, б, г;
- е) правильними є відповіді в пунктах а, б, в, г.

21. Серед факторів, які можуть впливати на похідні (стимульовані) інвестиції, представники некейнсіанської теорії циклу виділяють:

- а) науково-технічна революція;
- б) збільшення (зменшення) обсягів національного доходу;
- в) зовнішньоекономічна політика держави;
- г) зміни у попиті споживачів;
- д) правильними є відповіді в пунктах б, г;
- е) правильними є відповіді в пунктах а, в.

22. Серед факторів, які можуть впливати на автономні інвестиції, представники некейнсіанської теорії циклу виділяють:

- а) технічний прогрес;
- б) збільшення (зменшення) обсягів національного доходу;
- в) зростання народонаселення;
- г) зміни у попиті споживачів;
- д) правильними є відповіді в пунктах а, в;
- е) правильними є відповіді в пунктах б, г.

23. Яке твердження не належить до основних економічних засад Дж. М. Кейнса:

- а) перехід від мікроекономічного до макроекономічного аналізу;

- б) рівність між величиною заощаджень та інвестицій не завжди виконується, і вона не обов'язкова;
- в) попит і пропозиція на ринку праці регулюються ставками реальної заробітної плати;
- г) ринки праці, товарів і грошей є достатньо відокремленими, так що зміни на одному із них мало або навіть зовсім не впливають на функціонування інших;
- д) правильними є відповіді в пунктах *в, з*;
- е) правильними є відповіді в пунктах *а, б*.

Вправа 3. Для кожного поняття або концепції з наведених нижче знайдіть прізвище автора.

1. Теорія ефективного попиту.
2. Автономні інвестиції.
3. Коефіцієнт акселерації.
4. Модель урівноважуючого зростання доходу.
5. Мультиплікатор.
6. Основний психологічний закон.
7. Похідні інвестиції.
8. Теорія недосконалої конкуренції.

Автори:

- а) Дж. М. Кейнс;
- б) О. Домар;
- в) Р. Харрод;
- г) Е. Хансен;
- д) Дж. Робінзон;
- е) П. Сраффа.

Розділ 6. ІСТОРИЧНА ШКОЛА Й ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Тема 11. ІСТОРИЧНА ШКОЛА ТА ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

Особливості розвитку капіталізму в Німеччині знайшли своє відображення в роботах представників історичної школи. Крім того, методологічні підходи, висунуті історичною школою, з часом еволюціонували і стали основою інституціоналізму. В даній темі розкриваються особливості економічних поглядів представників історичної школи, раннього та пізнього інституціоналізму, розглядаються основні концепції цього напрямку.

Історична школа виникла в Німеччині в 40-х роках XIX століття як альтернативний класичній школі напрям.

11.1. Історична школа в Німеччині

Історичні умови

1. Аграрно-промисловий характер розвитку німецької економіки.
2. Політична роздробленість держави.
3. Відсутність єдиного внутрішнього ринку та існування митних бар'єрів.
4. Поширення демократичного і соціалістичного руху в Німеччині.

Особливості економічних поглядів

1. Предметом дослідження виступає національне господарство, закономірності економічного розвитку нації, роль різних суспільних інститутів в економічному житті.

2. Представники історичної школи декларують відмову від досліджень, які є предметом економічної теорії, і наголошують на їх заміні економічною історією. Остання має зосередитись на вивченні історичних фактів розвитку національного виробництва.

3. Вважають, що рушійний мотив економічного розвитку визначається чинниками психологічного, етичного й правового порядку.

4. Критикують класичну політичну економію за абстрактність теорій і надання їм універсального характеру.

5. Заперечують діалектичний характер суспільного розвитку, притаманний класичній політичній теорії, і визнають еволюційну форму розвитку.

6. Визначають політичну економію як національну науку, покликану вивчати національне господарство, розвиток якого залежить винятково від природних умов, характеру народу й державних установ.

7. Вважають за доцільне впровадження політики "виховного протекціонізму" через систему митних тарифів для захисту молоді національної індустрії від міжнародної конкуренції.

8. Застосовують методи дослідження економічних явищ:

- а) емпіричний;
- б) історичний;
- в) описово-статистичний;
- г) міждисциплінарний.

Нижче подаємо характеристику найбільш знаних представників німецької історичної школи.

Фрідріх Ліст (1789 – 1846)

Економіст, талановитий публіцист, видатний політик і державний діяч, активний поборник національної єдності Німеччини.

Основний твір – "**Національна система політичної економії**"(1841).

Методологія досліджень. Ф. Ліст використовує історико-генетичний метод для формування системи національної політичної економії та визначення найбільш сприятливих умов для розвитку продуктивних сил нації. Вважає, що політична (національна) економія – це наука, яка насамперед повинна діяти в ім'я інтересів нації. Економічне співробітництво з іншими націями, на думку вченого, можливий тільки за умови, коли враховано інтереси та особливі умови розвитку націй і коли вони мають відповідний високий рівень економічного розвитку. Політична економія базується на філософії, політиці й історії. Філософія вимагає об'єднання всіх народів під верховенством права або універсального союзу і це, як вважає Ліст, досить віддалена мрія. Політика ж вимагає створення гармонійно розвинутого, досконалого й політично незалежного економічного організму. Навпаки, історія підказує способи взаємного узгодження вимог як філософії так і політики.

Теорія цінностей і продуктивних сил. Ф. Ліст стверджував, що кожна нація має свій шлях економічного розвитку, економіка окремих країн підпорядковується власним законам. Політична економія завжди займалася дослідженням багатства та визначенням його причини. Представники класичної школи вважали, що причина багатства полягає у праці. Ф. Ліст не відкидає цієї причини, але при цьому її розширює та стверджує, що багатство нації залежить від маси різноманітних причин і не тільки матеріального, але й духовного характеру. Добробут нації визначається ступенем розвитку продуктивних сил. Здатність створювати багатство, з позиції вченого, у багато разів важливіша за саме багатство. Він вважав, що продуктивні сили народів залежать не тільки від праці, заощаджень, моральності та здібностей людей чи від володіння

природними фондами і матеріальними капіталами; вони залежать також і від соціальних, політичних та громадських закладів, а також від законів, і насамперед, від гарантії їх незалежного існування та національної могутності. Закони не можуть створювати багатство, але вони створюють продуктивні сили, які більш важливі від багатства чи володіння міновими цінностями.

Таким чином, Ф. Ліст включав до складу продуктивних сил нації моральні та фізичні сили людей, громадські й політичні заклади, природні ресурси країни, матеріальний капітал.

Теорія стадійного економічного розвитку. Історичний підхід у дослідженні національної економіки та оцінка рівня розвитку продуктивних сил дали змогу Ф. Лісту виділити п'ять стадій економічного розвитку націй: дикість; пастуша стадія; хліборобська; хліборобсько-мануфактурна; хліборобсько-мануфактурно-комерційна.

Досягнення останньої, вищої стадії є метою розвитку всіх народів. Історичний досвід підтверджує, що послідовний перехід до цієї стадії найкраще відбувається за допомогою вільної торгівлі з більш культурними народами і неможливий без підтримки держави. Для економічної могутності країни необхідна національна єдність і добре організована митна система як умови розвитку продуктивних сил.

Теорія “виховного протекціонізму”. Економічна політика держави повинна враховувати особливості кожного етапу розвитку нації з метою створення умов для розквіту продуктивних сил. Ф. Ліст протиставив принципу порівняльної переваги А. Сміта концепцію національної асоціації продуктивних сил, підкреслюючи при цьому пріоритет внутрішнього ринку над зовнішнім та переваги поєднання фабрично-заводської промисловості й сільського господарства.

Державне втручання передбачає створення протекціоністської системи економічного захисту від придушення національного господарства більш розвинутими та більш могутніми продуктивними силами інших держав. Політика протекціонізму повинна мати силу закону для промисловості, але не повинна поширюватись на сільське господарство, бо продукти рільництва самі по собі конкурентноспроможні на зовнішньому ринку, в іншому випадку це зашкодило б розвитку вітчизняної промисловості.

У майбутньому, на думку вченого, коли всі держави досягнуть однакової стадії розвитку, вільна торгівля (фритредерство) стане загальним правилом і дозволить повною мірою реалізувати національні інтереси.

Місія політичної економії полягає якраз в економічному вихованні націй з метою підготовки їх до майбутнього вступу в економічний союз промислово розвинених країн.

**Вільгельм Георг Фрідріх Рошер
(1817 – 1894)**

Економіст, професор Лейпцизького університету.

Основний твір – **"Історія національної політичної економії в Німеччині"(1874).**

Методологія досліджень. Підтримуючи методологічні принципи Ф. Ліста, Рошер відкидав ідею про існування незмінних, постійних, "природних" законів господарства. Стверджував, що природні відмінності країн, які виявляються в здібностях, звичках громадян, ступені розвитку і сформованих політичних інститутах, виключають можливість існування однотипних господарських систем у різних народів.

Учений підміняв предмет економічної теорії економічною історією, яка повинна займатися збором та описом економічних факторів.

Основні положення теорії В. Рошера можна сформулювати таким чином:

1. *Політична економія* – це наука про соціальне господарство. Тому економічні дослідження мають враховувати сім основних показників: мову, віру, мистецтво, науку, право, державність і господарство. Звідси робиться висновок, що не існує автономності економіки. Навпаки, вона функціонує у нерозривній єдності з державою та правом, звичаями і релігією.

2. В основі мотивів дії економічного суб'єкта лежить не тільки економічний егоїзм, на чому наголошував А. Сміт, а й прагнення до справедливості, орієнтація на звичаї та традиції суспільства.

3. Застосовуючи історичний підхід до теорії трьох факторів виробництва, виділяє в історії людства три великих періоди:

а) найдавніший – де головним фактором виступає земля;

б) середньовічний – де значну роль відіграє праця;

в) новий – де головну роль відіграє капітал, і за рахунок якого відбувається зростання цінності землі, витіснення ручної праці машиною та загострення протиріччя між розкішшю і злиднями.

**Бруно Гільдебранд
(1812 – 1878)**

Економіст, професор Марбурзького, Цюрихського та Бернського університетів.

Основний твір – **"Політична економія сучасного і майбутнього"(1848).**

Методологія досліджень. Б. Гільдебранд критично оцінює головні постулати класичної школи, не визнає чинності об'єктивних економічних законів. Він протиставляє абстрактному методу емпіричні дослідження, збирання статистичної та історичної інформації, вважаючи, що "політична економія – це наука про закони економічного розвитку націй". Вона, на відміну

від досліджень смітівської школи, є наукою моральною, і не повина займатися дослідженнями людського егоїзму.

Теорія періодизації історії господарського розвитку. Узагальнюючи фактичний матеріал як результат дії законів еволюції, Б. Гільдебранд виділяє три фази економічного розвитку націй:

- а) фаза натурального господарства;
- б) фаза грошового господарства;
- в) фаза кредитного господарства.

В основу періодизації економічної історії людства у Б. Гільдебранда покладено спосіб організації обміну продуктами між економічними суб'єктами.

Теорія власності. Еволюційний підхід та історичні факти дали змогу Б. Гільдебранду аргументовано розкрити природу приватної власності, яка, на думку вченого, є "наймогутнішим двигуном розвитку духу" і яка пробудила у людині особисту енергію, з якою вона зможе досягти найвищого духовного розвитку. Інститут приватної власності створює умови для підвищення добробуту нації, тому виступає як основа зростання продуктивності праці.

Карл Густав Адольф Кніс (1821 – 1898)

Економіст, професор Марбурзького, Фрайбурзького та Гейдельберзького університетів.

Основний твір – "Політична економія з погляду історичного методу"(1853).

Методологія досліджень. К. Кніс відкидає саму ідею існування об'єктивної закономірності економічного розвитку суспільства. Вважає, що природні закони можуть діяти лише у сфері природи, суспільство завжди вільне від дії яких-небудь законів. Оскільки класична політична економія дотримується доктрин, які з часом залишаються незмінними, вона просто не може бути наукою. Наука існує тільки там, де є повторюваність досліджуваних явищ. Економічні ж явища в принципі не доступні для пізнання. В економічній еволюції різних народів не можна знайти загальних законів, можна говорити лише про існування аналогій, а не про конкретні закономірності.

Емпіричний метод зводиться до заперечення дедуктивного методу класиків. Історичний метод полягає у вивченні історії економічних поглядів на різних ступенях розвитку націй.

11.2. Нова історична школа в економічній теорії

Так звана нова історична школа була сформована в 70-х роках XIX ст. і діяла переважно в Німеччині. Вона відобразила особливості розвитку німецького капіталізму, спробувала застосувати для його характеристики методи і традиції старої історичної школи.

Історичні умови

1. Завершення об'єднання німецьких земель. Формування внутрішнього ринку країни, становлення єдиної грошової системи та єдиного торговельного законодавства.

2. Швидкі темпи зростання промисловості, сільського господарства, торгівлі на основі досягнень науки і техніки другого етапу промислового перевороту.

3. Перехід до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних і мілітаристських тенденцій.

4. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві (“пруський шлях”).

5. Загострення соціально-економічних суперечностей, поширення робітничого руху і впливу соціально-демократичних партій.

Особливості економічних поглядів

1. Продовження наукових традицій старої історичної школи Німеччини в трактуванні предмета і методів дослідження.

2. Особливості методології полягали в запереченні ролі наукових абстракцій, перевазі описового, поверхнево-емпіричного підходу до економічних процесів, у схильності до простого збирання фактичного матеріалу.

3. Проведення тільки нормативних досліджень для обґрунтування політичних реформ.

4. Постановка проблеми про регулюючу та керівну роль держави у господарському житті суспільства.

5. Пояснення господарського життя через взаємозв'язок економіки, етики й психології.

6. Чітко виражений антимарксистський характер.

Далі подаємо основні теоретичні засади представників нової історичної школи.

Густав фон Шмоллер

(1838 – 1917)

Економіст, професор Галльського, Страсбурзького та Берлінського університетів

Основний твір – **“Народне господарство, наука про народне господарство та її методи” (1897).**

Методологія досліджень. Шмоллер не погоджується з концепцією “людини економічної” в класичній політичній економії. Вважає, що в своїй поведінці людина керується не міркуваннями раціональності, а вчинками, традиціями та моральними нормами.

Політична економія, на думку вченого, – це не тільки економічна наука, а й збірне поняття, яке відображає сукупність суспільних наук, у тому числі тих, що вивчають політику, право, етику й релігію.

Г. Шмоллер, відстоюючи історичний метод аналізу, відійшов від тези про існування універсальних економічних законів. Головні регулятори економічного розвитку виводились ним із звичаїв, права і моральних норм. Звідси – підвищена увага до етичних аспектів ринкової економіки, а саме: утвердження підприємництва, з одного боку, і реалізація ідеї справедливості – з іншого. Для досягнення як першої, так і другої мети, Шмоллер вважав необхідним державне втручання в господарські процеси з метою погодження форм господарства з етичними нормами.

Ідея “етичного принципу”. Один із перших в історії економічної науки запровадив цей принцип. Його суть полягає в тому, що господарське життя нації визначається не тільки природними й технічними, а й моральними факторами: без твердої моральності немає ринку, грошового обігу, поділу праці, держави.

Учений стверджував, що найбільшого економічного успіху досягають в суспільстві люди, для яких чесність, гідність і порядність не викликають сумніву і відповідають загальноприйнятим нормам.

Виступав проти регламентації робочого дня та широкого профспілкового руху. Вважав, що запобігти поширенню революційного руху можна шляхом проведення своєчасних соціальних реформ.

**Карл Бюхер
(1847 – 1930)**

Німецький історик, статистик.

Основний твір – **“Виникнення
народного господарства” (1893).**

Методологія досліджень. Учений широко використовує історичний метод економічного аналізу. На основі мінової концепції К. Бюхер здійснює поділ історії розвитку народного господарства на три етапи, закладаючи в основу класифікації ступінь віддаленості споживача від виробника продукції, а саме:

– Період домашнього, або замкнутого, господарства, члени якого працюють винятково на свої потреби. Це період чистого натурального господарства, у якому продукти виступають тільки у вигляді споживчих вартостей.

– Період міського господарства, коли виробник безпосередньо контактує зі споживачем. На цій стадії переважає ремесло, що працює на замовлення. Частина продуктів виступають тепер як мінова вартість.

– Період народного господарства, коли виробник працює на невідомий ринок. На цій стадії більшість продуктів є міновими вартостями.

Таким чином, періодизація К. Бюхера була витримана в дусі мінової концепції, яка абсолютизувала сферу обміну та ігнорувала сферу виробництва.

Людвіг Луї Brentано
(1844 – 1931)

Професор Берлінського та Мюнхенського університетів.

Основний твір – “Класична політична економія” (1888).

Методологія досліджень. Л. Brentано заперечував існування універсальних законів економічного розвитку. Економічні процеси та явища, як стверджує вчений, завжди регулюються звичками й правовою основою нації та пов'язані з ними. Він визнає провідну роль етичних і правових чинників розвитку господарського життя. На відміну від класиків, які вважали, що дотримання справедливості можливе тільки в умовах конкуренції, Л. Brentано підкреслює, що справедливість полягає в праві та звичках.

Основні положення теорії Л. Brentано можна сформулювати таким чином:

1. Головним фактором “класового миру” вважає активну економічну діяльність профспілок, які цілком захищають інтереси робітничого класу й здатні знищити експлуатацію та поліпшити економічне становище трудящих.

2. Закладає основи теорії “організованого капіталізму”, стверджуючи, що картелі виступають дієвим інструментом запобігання кризам надвиробництва, оскільки намагаються пристосувати за допомогою планування виробництво до потреб споживачів і виступають як засіб покращення становища найманих робітників.

3. Brentано доводить, що сільське господарство регулюється законами, відмінними від промисловості. Для успішної роботи цієї галузі вважав за необхідне розукрупнювати господарства і визнавав останнє законом розвитку даної сфери виробництва.

Був прихильником теорії спадної родючості ґрунту і стійкості дрібних селянських господарств.

Вернер Зомбарт
(1863 – 1941)

Німецький соціолог, філософ, економіст, професор Бреславського та Берлінського університетів.

Основний твір – “Сучасний капіталізм” (1902).

Методологія досліджень. Учений зводить мету економічного аналізу до пошуку “духу” господарської епохи, того, що присутнє в соціальних підвалинах, поведінці, моралі та звичках народу. Розглядаючи історію виникнення капіталізму (до речі, завдяки В. Зомбарту термін “капіталізм” став загальноновживаним), він доводить, що цей суспільний лад своєю появою зобов'язаний найліпшим рисам людського характеру. Капіталістичний

господарський уклад, вважає вчений, виник в надрах західноєвропейської душі – “із духу турботи й підприємництва, поєданого з жадобою до наживи”.

Теорія “капіталістичного духу”. На думку В. Зомбарта, людина економічна людина епохи капіталізму несе в собі дух підприємництва та дух міщанства.

Підприємницький дух – це синтез жадоби до грошей, жаги пригод, новаторського пошуку, винахідництва, ініціативи та багатьох інших рис. Міщанський дух базується на бережливості, скромності, ощадливості, працьовитості, хазяйновитості.

Зомбарт визначив підприємництво як прагнення до влади та матеріального достатку, які завжди переходять одне в одне.

Учений вводить у наукову практику поняття “господарська система” та “господарська епоха”. Господарська система – це абстрактно-теоретична конструкція, позбавлена історичної специфіки і призначена для систематизації емпіричних фактів. Господарська епоха – це реально існуюча господарська система.

Концепція "соціального плюралізму". Зомбарт висунув та обґрунтував учення про так званий соціальний плюралізм (суть його в тому, що поряд із новими організаційно-господарськими формами існують і старі).

В. Зомбарт вважає, що в суспільстві майбутнього будуть співіснувати такі господарські форми:

а) капіталізм;

б) кооперативне господарство;

в) суспільне господарство (підприємства, що належать державі або іншим громадським організаціям);

г) натуральне господарство;

д) ремесло;

е) селянське господарство.

Концепція "соціального плюралізму" лягла в основу теорії "змішаної економіки" (поєднання приватного і державного секторів національної економіки).

Макс Вебер

(1864 – 1920)

Німецький соціолог, історик, економіст, професор Берлінського, Фрайбурзького, Гейдельберзького та Мюнхенського університетів.

Основний твір – **“Протестантська етика і дух капіталізму” (1904).**

Методологія досліджень. М. Вебер серед усіх представників історичної школи найбільшою мірою був вільний від упередженості націоналізму та односторонності історичного методу. У методології повернувся до традицій

абстрактно-логічного аналізу, із заперечення якого почала розвиток німецька історична школа. Вважав, що розвиток економічного життя народів та їх культури визначаються деякими загальними законами, які неминуче знаходять собі дорогу скрізь усі особливості національних традицій, конкретних історичних обставин та національного характеру.

Теорія ідеальних типів господарства. Його концепція ідеальних типів господарства використовується для зіставлення ідеальної конструкції з реальністю. Це інструмент аналізу минулого, який дозволяє розібратися з набором фактичного матеріалу, встановлювати закономірності економічного розвитку і робити узагальнення, відстежуючи ступінь відхилення загальнотеоретичної моделі від національної практики.

Теорія капіталістичного господарського духу. Капіталізм, на думку М. Вебера, – це не просто прагнення до наживи, багатства, а раціональне приборкання цього прагнення, це кваліфікована праця для отримання прибутку на засадах мирного обміну, це господарський облік при зіставленні витрат і результатів господарської діяльності.

Дух капіталізму передбачає спосіб мислення та поведінки, для якого характерне раціональне й систематичне прагнення отримувати прибуток на законних підставах у рамках свого фаху, своєї господарської діяльності.

Формування такої господарської системи М. Вебер пов'язує з існуванням протестантської етики. Протестантська релігія сприяла розвитку ділової хватки, підприємницької активності. Вона допомагала формуванню ощадливості, заповзятливості, спритності, здатності до ризику. Сама система господарювання вибирає тих, хто задовольняє умови її існування. Саме із числа власників та організаторів виробництва перш за все формується клас підприємців.

11.3. Соціальний напрям в економічній теорії

Історичні умови

1. Перехід німецького суспільства до монополістичної стадії економічного розвитку та поширення акціонерної форми власності.
2. Посилення ролі держави, корпорацій та інших суспільних інститутів в управлінні економікою.
3. Посилення диференціації доходів населення європейських країн.

Особливості економічних поглядів

1. Предмет дослідження – правові та етичні норми, що встановлюють зв'язок між людьми.
2. Методи дослідження:
 - аналіз;
 - міждисциплінарний підхід;
 - індукція.
3. Характеристика категорій політичної економії з позицій суб'єктивної теорії цінності.

4. Визнання важливості й бажаності активної політики держави в соціально-економічній сфері.

5. Аналіз соціальних протиріч і розробка методів їх усунення шляхом державно-монополістичного регулювання.

Відомими представниками соціального напрямку в економічній теорії були **Рудольф Штаммлер (1856 – 1938)**, основна робота – *“Господарство і право”* (1896); **Рудольф Штольцман (1852 – 1930)**, основні роботи – *“Соціальні категорії”* (1896); *“Мета в народному господарстві”* (1907), **Отмар Шпанн (1858 – 1950)**, основна робота – *“Фундамент народного господарства”* (1918), **Франц Оппенгеймер (1864 – 1943)**, основна робота – *“Теорія чистої політичної економії”* (1909).

У характеристиці цих учених можна зазначити, що Р. Штаммлер і Р. Штольцман формують соціально-правовий аспект соціального напрямку в економічній теорії, досліджуючи правові норми поведінки суб'єктів, на яких базується ринковий обмін.

Вони висунули дві основні ідеї:

- ідею загального застосування соціологічного методу;
- ідею залежності форми економічних явищ від існуючого соціально-правового устрою.

Стверджують, що суспільне життя регулюється правовими й етичними нормами. Останнім відводиться особлива роль. Адже саме етичні норми встановлюють певні зв'язки між людьми й тільки вони мають стати предметом економічної науки.

Соціальний підхід у розумінні Ф. Оппенгеймера означав аналіз соціальних умов, що привели до виникнення монополій, усвідомлення відходу суспільства від природного стану, який ототожнювався з простим товарним виробництвом.

Оппенгеймер формує теорію “ліберального соціалізму”. Природним станом суспільства, на його думку, є просте товарне виробництво. Капіталізм – це відхилення від такого стану, викликане соціальними причинами. Тому мета розвитку суспільства – повернення до простого товарного господарства, “ліберального соціалізму”.

Соціальний підхід для О. Шпанна означав обґрунтування переваги цілого над частиною, держави – над великими корпораціями, останніх – над дрібними об'єднаннями та окремими капіталістами, капіталістичних підприємств – над робітниками.

Такий підхід був покладений в основу концепції “універсалізму”. Учений вважає, що суто ринкового господарства ніколи не існувало; завжди поряд з регулюванням через обмін існувало державне регулювання. “Універсалізм”, який прийде на зміну капіталізму, буде відновленням середньовічних відносин на новій технічній основі, а втручання держави буде стосуватись не тільки загальних умов виробництва, а й самого виробництва.

11.4. Ранній інституціоналізм

Методологія і традиції соціальної школи вплинули на подальший розвиток економічної теорії і дали початок інституціональному напрямку в економіці.

Інституціоналізм (від лат. *institutio* – "звичай, настанова") – це напрям економічної думки, що сформувався в 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя для дослідження сукупності соціально-економічних чинників (інститутів) у часі, а також для вивчення соціального контролю суспільства над ринковою економікою. Терміном "інституціоналізм" економічна теорія завдячує американському економісту Уолтону Гамільтону, який у 1918 р. вперше запровадив цей напрям у дослідженні економіки.

Прихильники інституціоналізму, на протигагу методологічним підходам представників класичної та неокласичної шкіл, які в основі економічної моделі розглядали людину економічну, пропонують людину соціологічну, що завжди перебуває в центрі суспільних відносин, має певні звички, спосіб мислення.

Історичні умови

1. Інтенсивний характер процесів концентрації та централізації капіталу в США, й виникнення на цій основі монополістичних угруповань у промисловості й банківській сфері.

2. Перехід капіталізму вільної конкуренції у фінансову стадію. Посилення ролі фінансового капіталу.

3. Втрата системою ринкових відносин своєї досконалості й автоматичного саморегулювання.

4. Зміна соціальної структури суспільства, наслідком якої було формування й зростання середнього класу; розорення дрібних і середніх господарств.

5. Загострення соціальних протиріч капіталізму.

Особливості економічних поглядів

1. Незадоволення "нежиттєздатністю" висновків класичної і неокласичної теорії, особливо статичним характером ортодоксальної теорії цін.

2. Прагнення до створення інтегральної економічної теорії, що поєднує економіку, психологію, юриспруденцію, антропологію. Міждисциплінарний підхід до вивчення економічних явищ.

3. Відмова від емпіризму в економічній науці. Потяг до детальних кількісних досліджень.

4. Предметом вивчення виступає роль суспільних інститутів в економічному житті держави, а також мегатенденції розвитку людства.

5. Методи дослідження:

– історико-генетичний;

– психологічний;

– описово-статистичний;

– правового трактування економічних процесів;

– математичний;

– макроекономічний аналіз.

Етапи розвитку інституціоналізму

Ранній інституціоналізм – 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя – характеризується формуванням основних положень інституціоналізму.

Представники цього напрямку: Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Мітчелл.

Пізній (повоєнний) інституціоналізм – середина ХХ сторіччя – коли досліджуються демографічні проблеми, соціально-економічні суперечності капіталізму та розробляється теорія профспілкового руху.

Представники: Дж. М. Кларк, А. Берлі, Г. Мінз.

Неоінституціоналізм – 60 – 70-ті роки ХХ сторіччя – на цьому етапі економічні процеси ставляться в залежність від технократії, а також пояснюється значення економічних процесів у соціальному житті суспільства.

Представники: Н. Ноув, Дж. Гелбрейт, Р. Хейлбронер, Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Г. Беккер.

Методологія досліджень

- Еволюційний характер теорії;
- технократичний детермінізм;
- використання описово-статистичного методу;
- трактування соціально-економічних явищ із погляду суспільної психології;
- спроби інтегрувати економічні науки до суспільних;
- запровадження в ролі вихідної категорії інституту (сукупність правових норм, звичаїв, навичок).

Ранній інституціоналізм виник у США в 20 – 30-х роках ХХ сторіччя. Виділяють такі його види: соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена; соціально-правовий інституціоналізм Дж. Коммонса; кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм У. Мітчелла.

Торстейн Веблен (1857 – 1929)

Американський економіст, соціолог.

Основні твори – "Теорія бездіяльного класу" (1899); "Теорія ділового підприємництва" (1904).

Методологія досліджень. Основою розвитку суспільства Т. Веблен вважає *психологію колективу*. Базуючись на цьому положенні, він формулює *психологічну теорію економічного розвитку*. Вважає, що трактувати економічні явища потрібно із соціологічної та історичної позицій. Виходить із принципу взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх суспільних відносин, у тому числі економічних і соціально-психологічних. Т. Веблена з повною упевненістю можна віднести до фундаторів *економічної соціології*.

Модель економічної людини А. Сміта, на думку Т. Веблена, безнадійно застаріла. Людину не можна вважати машиною для підрахування почуттів, а тому не можна уявити її поведінку у вигляді математичних рівнянь.

Економічна поведінка людини залежить від норм, традицій, батьківських почуттів, духу суперництва, підсвідомих мотивів і т. д.

Учений ототожнює закономірності розвитку суспільства з біологічними закономірностями і стоїть на позиціях еволюційного розвитку суспільства. В основу методології Т. Веблена покладено соціальний дарвінізм.

Теорія престижного споживання. Т. Веблен увів поняття *престижного споживання*, що одержало назву "*ефект Веблена*". Це явище характерне для багатих власників. Товари для цього класу цінуються за тим, наскільки володіння ними (товарами) відрізняє людину від інших споживачів. Таке демонстративне споживання вважається підтвердженням успіху й змушує середні прошарки населення імітувати поведінку багатих. Звідси Т. Веблен робить висновок про те, що ринкову економіку характеризують марнотратство, заздрісне порівняння, заниження продуктивності.

Теорія технократичного детермінізму. Основним протиріччям капіталізму, на думку Т. Веблена, є *протиріччя між індустрією і бізнесом*. До індустріалів відносяться інженери та інші учасники виробничого процесу. Їхня мета – підвищення ефективності виробництва і збільшення багатства суспільства.

До бізнесменів він відносить фінансистів і підприємців. Їхнє завдання – одержати максимальний прибуток. Бізнес підпорядкував собі промисловість. Антагонізм бізнесу й індустрії може бути розв'язаний шляхом переходу влади до інженерно-технічного персоналу. Т. Веблен був прихильником технічних працівників і супротивником бізнесменів, тобто технократом. Він вважав, що майбутнє належить суспільству, звільненому від бізнесу, яке функціонує в інтересах усього соціуму.

Джон Роджерс Коммонс (1862 – 1945)

Американський економіст, психолог.
Основний твір – "**Інституціональна економіка**" (1934); "**Економіка колективних дій**" (1940).

Методологія досліджень. На відміну від Т. Веблена, Коммонс приділив основну увагу не технологічним факторам виробництва і їх носіям – інженерно-технічним працівникам, а соціально-правовим інститутам.

Учений вважає, що предметом економічного аналізу повинні стати такі колективні інститути як сім'я, профспілки, торговельні об'єднання, виробничі корпорації, держава, правові відносини. Головна мета його дослідження – на основі верховенства права зробити все можливе для збереження й модифікації капіталізму. Тільки юридичні процедури Дж. Коммонс вважав ефективними для налагодження соціального миру і погашення конфліктів у суспільстві, бо суспільство – це система юридичних норм і правових інститутів. Він заперечує класову структуру суспільства, підміняє її поділом на професійні групи, які можуть співпрацювати між собою шляхом здійснення державою реформ у

галузі законодавства і створення уряду із представників “колективних інститутів” (профспілок, корпорацій, політичних партій тощо).

Теорія “колективних дій”. Ідея класового миру дістала продовження в теорії “колективних дій”, що відображає діяльність колективних інститутів, корпорацій, профспілок і політичних партій, які досягають примирення шляхом укладання добровільних юридичних угод. Вихідною економічною категорією проголошується “угода”. Вона означає прийняття обома сторонами конкретного зобов'язання. Всі угоди в суспільстві Коммонс поділяє на такі види: ринкові, адміністративні й розподільчі.

Учасниками ринкових угод вважає продавців і покупців, потенційних продавців і покупців, суд, який визначає правила економічного гри і налаштований на примирення сторін.

Адміністративні – це угоди, які віддзеркалюють відносини, що складаються між керівниками та підлеглими.

Розподільчі угоди – це рішення правлінь корпорацій про ціни та їх регулювання з боку держави.

Сама угода включає в себе три складових: конфлікт, взаємодію сторін, вирішення конфлікту. Дж. Коммонс допускає, що всі суспільні конфлікти можна розв'язати за допомогою угоди.

Теорія вартості. Поняття вартості в економічній системі Дж. Коммонса має відбиток правового детермінізму, воно визначається як згода в майбутньому виконати попередньо взяте зобов'язання. Саме судові рішення встановлюють “розумну вартість”. Він заявляє, що політична економія – це наука про процеси, які ведуть до встановлення “розумної вартості”. Таким чином, вартість Дж. Коммонс визначав як результат правової угоди “колективних інститутів” (спілок, корпорацій, політичних партій тощо).

Уся економічна діяльність людини наповнена прагненням поліпшити своє життя, спрямована на досягнення певного багатства. Тому належить встановити такі правила й порядок, які забезпечили би стали основу, гарантії очікувань домогосподарств. “Без цієї гарантії очікувань, – писав Дж. Коммонс, – не може бути вартості, підприємництва, угод і зайнятості тепер, інакше всього цього буде менше. Вартість є сучасною оцінкою майбутнього блага”.

Уеслі Клер Мітчелл (1874 – 1948)

Американський економіст, професор
Колумбійського університету.

Основні твори – “Ділові цикли” (1913),
“Лекції про типи економічної теорії”
(1935), “Вимірювання економічних
циклів” (1946).

Методологія досліджень. Поділяючи погляди Т. Веблена, У. Мітчелл розглядає економічні проблеми у взаємозв'язку з психологічними,

соціологічними та іншими проблемами, які зумовлюють поведінку й мотиви діяльності людей. Його кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм полягав у збиранні статистичних даних, які надалі стали б підґрунтям для пояснення гіпотез. Критикує Т. Веблена за ігнорування статистики для доказу своїх ідей. Під час дослідження економічних явищ У. Мітчелл уникає міждисциплінарного підходу, використовуючи описово-статистичний метод, який дозволив започаткувати економетрику як нову галузь економічної науки, що базується на використанні математичних і статистичних підходів.

Продовжує критикувати класичну модель людини економічної (раціонального гедоніста) та ставить за мету, використовуючи статистичний аналіз, показати відмінність реальної поведінки людини в економіці від гедоністичного нормотипу. При цьому реальний економічний суб'єкт – це середньостатистична людина з її ставленням до грошових інститутів. Мітчелл вважає, що грошовий фактор має найбільш серйозний вплив на господарську поведінку людей. Головним завданням економічної теорії має бути дослідження зв'язків між грошовим обігом і поведінкою людей.

Теорія економічних циклів. Суттєвий внесок У. Мітчелл зробив у дослідження економічних циклів, уперше висунувши ідею безкризового циклу, що складається з чотирьох фаз: депресії, пожвавлення, піднесення й рецесії (кризи). Проте, незважаючи на відсутність кризової фази (оскільки не вбачав різниці між періодичними спадами виробництва і кризою), У. Мітчелл визнавав постійний характер циклічних коливань в економіці й обстоював активне державне втручання в ці процеси шляхом антикризових заходів. Для пом'якшення циклічних коливань і досягнення сприятливої кон'юнктури пропонував створити спеціальний державний орган планування, під яким розумів постійне державне регулювання економічних процесів, що має індикативний, рекомендаційний характер.

Піднесення й спади ділової активності У. Мітчелл пов'язує із прагненням підприємців одержати максимальний прибуток. Прибутковість залежить від низки факторів: цін і витрат, обсягів продажу, розмірів кредиту, руху грошової маси тощо. Певну роль у взаємодії окремих елементів, що зумовлюють стан і динаміку господарського життя, відіграє асинхронність (“випередження” і “запізнювання”). На стадії пожвавлення витрати виробництва починають зростати швидше, ніж ціни. Це знижує норму прибутку та зумовлює скорочення обсягу продажів, виробництва й зайнятості. На стадії спаду витрати, як і ціни, збільшуються повільніше, але процес скорочення витрат виробництва незабаром починає випереджати зниження цін, поліпшуючи перспективи отримання прибутку.

Циклічність не є обов'язковою рисою процесу товарного виробництва. “Цикли, – писав У. Мітчелл, – це специфічне явище, притаманне лише сфері інститутів підприємництва”. Єдиним механізмом вирішення суспільних протиріч, на думку вченого, є державне регулювання у сфері грошових, фінансових, кредитних чинників з вирішенням соціально-культурних проблем.

11.5. Пізній інституціоналізм

Головною особливістю еволюції інституціоналізму в післявоєнні роки стало поширення серед його представників концепцій трансформації капіталізму. Це супроводжувалося явним послабленням притаманні ранньому інституціоналізму гострої соціальної критики економічних явищ. Представники пізнього інституціоналізму вважають, що економічні та соціальні негаразди характерні були лише для “старого капіталізму”. Післявоєнний капіталізм подається як носій “класового миру”, “соціальної справедливості”, “достатку”. Цей етап суспільного розвитку визнається якісно новим, йому не притаманні недоліки та протиріччя.

Представники цього напрямку скептично поставилися до кейнсіанських спроб знайти закономірність розвитку співвідношення доходів, заощаджень і споживання, піддали сумніву універсальний характер “вічних” законів неокласиків, висуваючи на перший план суспільні відносини людей, сферу обігу, споживання, форми організації ринку, моральні принципи, надавали вирішального значення в економіці інститутам (державі, великим корпораціям, профспілкам).

Історичні умови

1. Зміни у відносинах власності й управління, які супроводжувались такими явищами:

- формування колективних форм власності, за яких акціонерами стають особи найманої праці;
- зосередження функцій управління в руках виробничої інтелігенції;
- зростання частки робітників у національному доході розвинених країн.

2. Перехід від суспільства, де основною метою вважається максимізація прибутку, до суспільства задоволення потреб широких мас населення як єдиного можливого шляху одержання прибутку взагалі.

3. Зростання соціалізації суспільства.

Нижче подається коротка характеристика поглядів деяких найбільш відомих представників цього напрямку.

Гардинер Мінз

(1896 – 1982)

Американський економіст.

Основні твори – “Корпоративна революція в Америці” (1962); “Влада над цінами і суспільний інтерес” (1962).

Концепція “колективного капіталізму”. Мінз вважає, що сучасне суспільство за своєю сутністю є колективним з таких причин:

- корпорації об’єднують сотні тисяч акціонерів і наймають сотні тисяч працівників;
- корпорації створюють і використовують високотехнологічне обладнання і забезпечують потреби мільйонів споживачів у товарах;

– має місце “дифузія капіталу” – відокремлення сфери управління і контролю над виробництвом від власності на капітал.

“Приватний капіталізм, – вважає Г. Мінз, – став фундаментом економічної моделі Маркса, яка віддзеркалює особливості капіталізму ХІХ століття. З тих пір відбулася корпоративна революція, яка фундаментально підірвала базис комунізму – марксистську теорію”. Г. Мінз наголошує, що капіталізм змінив свою природу, став “колективним капіталізмом”.

Концепцію “колективного капіталізму” вчений висуває як альтернативу марксизму. Він розглядає чотири типи економічних систем: натуральне господарство; атомістичну економіку; приватний капіталізм; колективний капіталізм.

Великі акціонерні підприємства, вважає Г. Мінз – це елементи, перш за все, “колективного виробничого механізму”. Капіталістичні корпорації, за оцінкою економіста, являють собою великі підприємницькі колективи, і система, яка складається з них або перебуває під їхнім пануванням, цілком може бути названа “колективним капіталізмом”.

Адольф Огастес Берлі (1895 – 1971)

Американський економіст.

Основні твори – “Влада без власності” (1959);
“Американська економічна республіка”
(1963).

Теорія “народного капіталізму”. Берлі виступає як захисник великих корпорацій, оскільки вони мають необмежені можливості для удосконалення виробництва та здійснення технічного прогресу. Вважає їх революційними елементами сучасного суспільства. За оцінкою Берлі, американська економічна система успішно поєднує великі корпорації, які працюють на добробут суспільства, з “демократичним процесом” та “етичним фактором”. Останні матеріалізуються у формі соціального забезпечення, приватних пенсійних і благодійних фондів.

Учений вважає, що сучасний американський капіталізм став народним в силу таких обставин:

- зміна приватної власності на колективну у формі акціонерної;
- перехід функцій контролю над власністю до представників народу – найманих менеджерів;
- наявність розвиненої демократії;
- можливість використання передових досягнень НТП;
- державне регулювання монополізму, циклічного характеру розвитку, розподілу доходів.

Держава, на думку Берлі, є надкласовою силою, яка виражає інтереси усіх верств населення, а корпорації перебувають під пильним наглядом “громадської думки й держави”, а менеджери корпорацій, які мають владу без

власності, повинні всебічно враховувати інтереси всього суспільства й виробляти “кодекс честі корпорації”.

**Джон Морріс Кларк
(1884 – 1963)**

Американський економіст, історик.

Основні твори: **“Конкуренція як динамічний процес” (1961).**

Кларк першим в американській економічній науці звернув увагу на розрізнення приватних і суспільних витрат виробництва, проаналізував фактори, що впливають на зведення їх до єдиної основи, сформулювавши це таким чином:

– заходи, спрямовані на вирівнювання кон’юнктурних коливань ділової активності;

– зменшення негативних “зовнішніх ефектів” у соціальному й природному середовищі.

Учений довів, що взаємодія монополізму і конкуренції провокує фрикційний характер розвитку економіки.

Розрізняє комерційну й соціальну ефективність, розуміючи під першою показник результативності приватного підприємства у створенні прибутку, а під другою – ефективність економічної системи у створенні “соціальних цінностей”.

Кларк виступає за проведення державою антикризових заходів, зокрема за збільшення державних витрат, які йдуть на формування ефективного стабільного попиту з метою підвищення завантаженості підприємств і зайнятості населення.

Економіст закликав знайти розумний компроміс між свободою і контролем, для того щоб можна було б звести найгірші вади суспільства до більш толерантних меж шляхом процесу поступових змін та повного використання усіх можливостей, передбачених добровільними методами.

Основним засобом підтримання стійкості й ефективності функціонування економічного механізму вважає систему соціально-ліберального планування.

ВИСНОВКИ

1. Історична школа виникла в Німеччині (40–ві роки XIX століття) як альтернативний класичній школі напрям. Історична школа заперечує діалектичний характер суспільного розвитку і визнає лише еволюційну форму розвитку суспільства, відмовляється від якісних зрушень і революційних переворотів в економіці.

2. Політична економія, на думку Ф. Ліста, – це наука, яка вивчає національну економіку в цілому, і повинна діяти в ім'я інтересів нації. Економічне співробітництво з іншими націями можливий тільки за умови, коли

враховані інтереси та специфіка розвитку кожної нації і коли вони мають відповідний високий рівень економічного розвитку.

3. Основні положення Ф. Ліста можна звести до трьох взаємопов'язаних теорій: теорія цінностей та продуктивних сил; концепція стадійного економічного розвитку; теорія «виховного протекціонізму», яка передбачає активну економічну роль держави.

4. Інституціоналізм (від лат. institutio – "звичай, настанова") – це напрям економічної думки, що сформувався в 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя для дослідження сукупності соціально-економічних чинників (інститутів) у часі, а також для вивчення соціального контролю суспільства над ринковою економікою. Напрямок економічної думки, який не зупиняється на дослідженні чисто економічних відносин, а запроваджує для їхнього аналізу цілий комплекс умов і факторів, що впливають на економічне життя. Розглядається роль таких суспільних інститутів як форми господарської організації, норми поведінки соціальних груп, юридичні закони, стереотипи мислення і масової суспільної свідомості, звичаї і традиції.

5. Інституціоналісти, на противагу методологічним підходам представників класичної та неокласичної шкіл, які в основі економічної моделі розглядали людину економічну, пропонують вивчати людину соціологічну, що завжди перебуває в центрі суспільних відносин, має певні звички, спосіб мислення.

6. Ранній інституціоналізм виник у США в 20 – 30-х роках ХХ сторіччя. Виділяють такі його види: соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена, соціально-правовий інституціоналізм Дж. Коммонса; кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм У. Мітчелла.

7. Інституціоналісти прагнуть створити інтегральну економічну теорію, що поєднує економіку, психологію, юриспруденцію, антропологію, тобто міждисциплінарний підхід до вивчення економічних явищ.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. У чому полягає сутність теорії «виховного протекціонізму» Ф. Ліста?
2. Який принцип лежить в основі періодизації економічної теорії людства К. Бюхера?
3. Яку роль відведено державі у працях представників нової історичної школи?
4. Розкрийте ідейно-теоретичні основи й етапи розвитку інституціоналізму.
5. Розкрийте сутність теорії престижного споживання Т. Веблена.
6. Відомо, що вихідною економічною категорією у Дж. Коммонса проголошується «угода». Які види угод розглядає Дж. Коммонс?
7. Дайте характеристику повоєнному інституціоналізму.

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. До методологічних основ інституціоналізму не відноситься:

- а) використання описово-статистичного методу дослідження;
- б) використання історико-генетичного методу дослідження;
- в) використання абстрактного методу дослідження;
- г) використання вихідного поняття – інститут.

2. До методологічних принципів історичної школи не належить:

- а) заперечення діалектичного характеру суспільного розвитку;
- б) визнання еволюційної форми суспільного розвитку;
- в) використання методу логічної абстракції;
- г) правильна відповідь не названа.

3. Термін “інституціоналізм” означає:

- а) звичай, заведений порядок;
- б) порядок, який закріплений у формі закону;
- в) сукупність суспільних традицій, звичаїв, які відображають загальноприйнятий спосіб мислення групи людей або народу;
- г) моральні й правові норми.

4. Які з перелічених відносин, на думку інституціоналістів, не впливають на економічну діяльність:

- а) сімейні;
- б) правові;
- в) технологічні;
- г) правильна відповідь не названа.

5. В основі ефекту Т. Веблена лежать:

- а) звички представників великого бізнесу;
- б) закони ринкової економіки;
- в) природні інстинкти;
- г) правильна відповідь не названа.

6. Хто з економістів історичної школи виступав проти поширення профспілкового руху?

- а) Л. Brentano;
- б) Г. Schmoller;
- в) К. Bücher;
- г) В. Zombart.

7. Відповідно до теорії Дж. Коммонса, яке явище лежить в основі вартості товару?

- а) Витрати праці;
- б) співвідношення попиту й пропозиції;

- в) корисність;
- г) юридична угода “колективних інститутів”.

8. Який принцип лежить в основі періодизації народного господарства К. Бюхера?

- а) Ступінь розвитку технологічного способу виробництва;
- б) ступінь віддаленості споживача від виробника продукції;
- в) ступінь впливу соціальних інститутів на економічний розвиток;
- г) правильна відповідь не названа.

9. Учення В. Зомбарта про так званий “соціальний плюралізм” передбачає співіснування в суспільстві майбутнього таких організаційно-господарчих форм:

- а) капіталізм;
- б) кооперативне господарство;
- в) натуральне господарство;
- г) міське господарство;
- д) суспільне господарство;
- е) ремесло;
- ж) селянське господарство;
- з) правильні відповіді в пунктах а, б, в, д, е, ж;
- и) правильні відповіді в пунктах а, б, ж.

10. Термін “ефект Веблена” характеризує ситуацію впливу споживацької поведінки на попит, коли:

- а) споживання товару збільшується внаслідок зростання цін на товари;
- б) споживання товару збільшується внаслідок зниження цін на товари;
- в) споживання товару не залежить від цін на товари;
- г) споживання товару збільшується внаслідок зростання доходу.

11. Представниками соціально-органічної школи Німеччини вважаються:

- а) Г. Шмоллер, Р. Штольцман, Р. Штаммлер;
- б) Л. Brentano, Р. Штольцман, Р. Штаммлер;
- в) В. Зомбарт, Р. Штольцман, Р. Штаммлер;
- г) Р. Oppenheimer, Р. Штольцман, Р. Штаммлер.

12. У своїй концепції “колективного капіталізму” Г. Мінз розглядає чотири типи економічних систем. Який етап є зайвим в наведеному переліку?

- а) Натуральне господарство;
- б) атомістична економіка;
- в) соціалізм;
- г) приватний капіталізм;
- д) колективний капіталізм.

13. Економічні розробки У. Мітчелла лягли в основу:

- а) теорії граничної корисності;
- б) теорії постіндустріального суспільства;

- в) концепції безкризового циклу;
- г) правильна відповідь не названа.

14. З якою економічною школою має найбільше спільних рис методологія інституціоналістів?

- а) Чиказькою;
- б) неокласичною;
- в) історичною;
- г) кембриджською.

Вправа 3. Для кожної з концепцій, наведених нижче, знайдіть прізвище автора.

1. Теорія «виховного протекціонізму».
2. Теорія «організованого капіталізму».
3. Концепція «соціального плюралізму».
4. Теорія капіталістичного господарського духу.
5. Теорія престижного споживання.
6. Теорія технократичного детермінізму.
7. Теорія колективних дій.
8. Теорія економічних циклів.

Автори:

- а) Ф. Ліст;
- б) В. Зомбарт;
- в) Т. Верлен;
- г) М. Вебер;
- д) Л. Brentano;
- е) У. Мітчелл;
- ж) Дж. Коммонс.

Тема 12. НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

Теоретичні витоки неоінституціоналізму беруть початок від двох достатньо відомих та несхожих напрямів економічної думки: традиційного (раннього, старого) інституціоналізму та ортодоксальної неокласики.

Дана тема розкриває історичні умови виникнення неоінституціональної економічної теорії, показує особливості економічних поглядів і методології неоінституціоналізму.

Історичні умови

1. Процеси концентрації капіталу та зростання суспільного характеру виробництва.
2. Новий виток розвитку НТР, де наука й техніка – автономні сили, що визначають характер економічного і соціального прогресу.
3. Розвиток акціонерної форми власності, процеси відокремлення функцій управління в структурі відносин власності, демократизація структури менеджменту.

Особливості економічних поглядів

1. Поєднання інституціональних і неокласичних методологічних підходів, зокрема, активно використовуються такі елементи неокласичної моделі ринкової поведінки: раціональний вибір і прагматизм; методологічний індивідуалізм; модель “людини економічної”.
2. Широке використання інструментів сучасної мікроекономіки й теорії ігор для вивчення позаринкових явищ.
3. Використання дедуктивного методу для аналізу інституцій на основі єдиної теорії та всередині неї.
4. З позиції технократизму розглядаються економічні кризи, безробіття, заробітна плата і зрушення у соціальній структурі суспільства.

12.1. Індустріально-технологічний інституціоналізм

Формування соціально-інституціональних технократичних теорій відбулося у 60 – 80-ті роки ХХ ст. Цей напрям еволюції інституціоналізму розвиває методологію технократичного детермінізму. Далі охарактеризуємо погляди одного з найбільш яскравих представників напрямку – Дж. К. Гелбрейта.

Джон Кеннет Гелбрейт
(народився у 1908 р.)

Американський економіст, соціолог,
радник президента США Дж. Ф. Кеннеді.
Основні твори – “**Нове індустріальне
суспільство**” (1969); “**Теорії та цілі
суспільства**” (1973).

Методологія досліджень. Дж. К. Гелбрейт вважає, що економічна теорія повина розглядати соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на різних фазах його розвитку. Науково-технічна революція вважається головним фактором еволюційного оновлення суспільства. Економічне зростання ототожнюється з економічним прогресом, а останній – з суспільним прогресом у цілому.

Об'єктами дослідження у нього стають не окремі представники, носії економічних можливостей, а групи людей, об'єднаних спільними специфічними економічними інтересами. Цими об'єктами дослідження виступають: держава, яка впливає на господарство і соціальну сферу; корпорації як елемент планової економіки; профспілки як фактор, що протидіє корпораціям; банки, інвестиційні компанії, страхові компанії як інституціональні інвестори; ринок вільної конкуренції.

Учений не застосовує якісного аналізу до характеристики економічних систем. Дж. К. Гелбрейт концентрує увагу на широкому спектрі соціально-економічних змін, які відбуваються в суспільстві унаслідок його еволюційного оновлення. Питання трансформації висувуються на перший план і посідають чільне місце в теоретичних концепціях. У своїх теоріях учений намагається спиратися на реальні процеси, пов'язані із швидким зростанням промислового виробництва, основу якого становлять великі корпорації. Корпорація розглядається як основа, організаційна структура індустріальної системи сучасного суспільства.

Теорія нового індустріального суспільства. Техніка й технологія, на думку Дж. К. Гелбрейта, породжують нові економічні ознаки, що стали характерними для сучасного капіталізму (найважливіша з них – планування). Науково-технічні досягнення спричинили утворення найбільших корпорацій – основи індустріальної системи, а також зумовили поєднання корпорацій з державою. Так виникає “нове індустріальне суспільство” – підсумок і прояв науково-технічного прогресу. Реальну владу в керівництві корпораціями мають уже не власники капіталу, а “техноструктура”, що складається з інженерів, учених та адміністраторів, і діє в інтересах суспільства. Метою “техноструктури” є не максимізація прибутку, а зміцнення ринкових позицій корпорацій.

Планування в межах корпорації потребує стабільності внутрішніх та зовнішніх умов функціонування, що робить ринок передбачуваним і ліквідує вільну конкуренцію. Техноструктура змушена планувати роботу корпорації на майбутнє. Тільки за цієї умови можливе попереднє укладання угод на

конструкторські та наукові розробки, постачання сировини тощо. Техноструктура формує безперервну та всеохопну мережу договорів, яка, переплітаючись з подібними мережами інших корпорацій, робить ринок більш керованим, стабільним і передбачуваним.

Прибуток техноструктури, на відміну від приватного підприємця (фізичної особи), не є головною метою виробництва, оскільки техноструктуру цікавить не він, а зростання посадових окладів і стабільність. Мета техноструктури зводиться до того, щоб мати сталі й міцні позиції на ринку товарів і послуг.

Теорія урівноважуючих сил. Теорія урівноважуючих сил логічно продовжила теорії монополістичної конкуренції та олігополії. В умовах олігополії, твердив Дж. К. Гелбрейт, саморушійна сила конкуренції стає химерою; реальність полягає в урівноваженні сил монополій-продавців і монополій-покупців. Вони протистоять одна одній, їхні інтереси протилежні: монополія-продавець намагається збути товар якомога дорожче, а монополія-покупець – купити якомога дешевше. Сила сторін урівноважується шляхом правових угод, що стає регулятором ринкової економіки.

Зростання урівноважуючих сил посилює здатність економіки до саморегулювання, але в більшій частині випадків вони не діють, і тому на допомогу приходять втручання держави, яка також є однією із урівноважуючих сил. Профспілки, на думку Дж. К. Гелбрейта, як монополії з продажу робочої сили, є третьою головною урівноважуючою силою, порівняно з великим бізнесом та урядом. Урівноважуючі сили існують не у всіх секторах економіки, але їх поширення сприяло б економічному прогресу.

Так, в агробізнесі, де численним фермерам протистоять організовані в національному масштабі монополії-продавці сільськогосподарських машин і монополії-покупці сільськогосподарської сировини, урівноважуючу силу створити не вдалося через те, що фермери не змогли об'єднатися у збутову кооперацію.

Концепція реформування економічної системи. Усі міркування Дж. К. Гелбрейта спрямовані на розробку системи реформ, які в змозі забезпечити розв'язання гострих соціально-економічних проблем, істотно поліпшити становище суспільства. Він переконаний у необхідності трансформації капіталізму, в його оновленні. Для цього, на думку вченого, слід забезпечити гарантійний прибуток усім членам суспільства, значно розширити соціальні програми.

Дж. К. Гелбрейт виділяє такі головні наслідки панування техноструктури:

- неефективне використання економічних ресурсів;
- інфляція та милітаризація економіки;
- зниження ролі ринку;
- планування економіки як необхідний елемент системи.

Дж. К. Гелбрейт констатує зрощення техноструктури з державною бюрократією ("бюрократичний симбіоз") і стверджує, що сучасна держава вже виступає виконавчим комітетом техноструктури. Доводить, що інтереси суспільства і планової системи зазвичай не збігаються, а планова система

використовує державні витрати для власних потреб, за їхній рахунок нарощує гонку озброєнь і тим самим завдає шкоди суспільним інтересам.

Здійснення реформ Дж. К. Гелбрейт пов'язує з посиленням регулюючої ролі держави. Категорично виступає проти економічних програм монетаристів і прихильників "економіки пропозиції". Вважає за доцільне більше покладатися на фінансово-бюджетну, ніж на кредитно-грошову політику, поєднуючи її з підвищенням податків, скороченням федерального дефіциту і значним зниженням процентних ставок.

Програма Дж. К. Гелбрейта передбачає:

- всебічну підтримку "ринкової системи";
- націоналізацію окремих корпорацій і розширення державного сектора економіки;
- створення системи національного планування ;
- соціалізацію дрібного бізнесу.

12.2. Теорія транзакційних витрат

Реального розвитку теорія транзакційних витрат отримала в кінці 70-х років ХХ ст., яка потім стала теоретичною основою усіх подальших економічних досліджень інституціоналізму. Найбільш характерним носієм цієї теорії вважається Р.Г. Коуз.

Рональд Гаррі Коуз

(народився у 1910 р.)

Американський економіст.

Основні твори – “Природа фірми” (1937);
“Проблеми соціальних витрат” (1960).

Методологія досліджень. Р. Коуз визначив і запровадив новий інституціональний підхід до природи ринку та фірми, теорію транзакційних витрат (витрат на пошук інформації про ціни, попит, пошук партнерів, укладення контрактів), яка дала змогу пояснити структуру й еволюцію соціальних інструментів. Вважав, що соціальні та культурні фактори мають велике значення для економічної системи, а тому становлять предмет економічної теорії. У рамках цих відносин людина економічна також раціонально дбає про свої інтереси.

Р. Коуз широко використовував міждисциплінарний підхід, активно поєднуючи в ході дослідження теорію права, соціології, економічної теорії та організації. Ідеї Р. Коуза заклали основи неоінституціоналізму, які надалі стали базою для теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена, а також були досить вагомим імпульсом для розвитку теорії організації, економічної історії, юриспруденції, стимулювали виникнення нової міждисциплінарної науки.

Теорія транзакційних витрат. У мікроекономіці розглядаються тільки виробничі витрати, однак, на думку вченого, у реальному житті існують ще й витрати, пов'язані із утриманням організацій, укладанням та виконанням

контрактів. Витрати, пов'язані із здійсненням контрактів (ринкових транзакцій) між суб'єктами господарювання називає транзакційними. У свою чергу вони складаються із витрат на:

- збір й обробку інформації (витрати часу і ресурсів на отримання інформації, а також втрати від її недосконалості);
- ведення переговорів і прийняття рішень;
- контроль та юридичний захист виконання контракту;
- кількісну оцінку об'єктів обміну (витрати на промірювання, вимірвальну техніку);
- специфікацію (точне визначення) і захист прав власності (витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління).

Ці витрати у ринковому середовищі вимагають оплати. Щоб уникнути цього, створюється фірма, у якій алокація (розподіл) ресурсів здійснюється адміністративним шляхом, тобто за допомогою наказів, а не на основі цінового механізму. Використання усередині підприємства ієрархічних способів організації виробництва істотно знижує транзакційні витрати.

У ринкових умовах вибір конкретного способу економічної організації визначається величиною транзакційних витрат, що відповідають кожному з них. Фірми (ієрархічний шлях) виживають у тих випадках, коли транзакційні витрати усередині кожної виявляються нижчими від аналогічних ринкових витрат. У протилежному випадку починає діяти стихійний порядок.

Фірма буде існувати доти, доки вона реалізує функцію координації з меншими витратами, ніж це досягалося б при ринкових угодах. Щоб мати ефективну економічну систему, необхідно розпоряджатися не тільки ринками, але й галузями планування в середині організацій відповідного розміру.

Теорія прав власності. Система прав власності – це безліч норм, що регулюють доступ до обмежених ресурсів. Вона санкціонується державою у формі законів і суспільством у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей тощо. Права власності охоплюють фізичні та юридичні об'єкти. Це свого роду "правила гри", які впорядковують відносини між окремими агентами.

З боку індивіда – це сукупність правомочностей на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Р. Коуз об'єднує ці правочини у так званий пучок власності, основними елементами якого є:

- 1) право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів;
- 2) право на використання ресурсів;
- 3) право на одержання доходу від ресурсів;
- 4) право на передачу всіх попередніх повноважень.

Будь-який акт обміну, в уявленнях Коуза, – це обмін "пучками прав власності". Каналом обміну слугує контракт, що може здійснюватися без адміністративного втручання, тобто безпосередньо через ринок. Це стає можливим завдяки тому, що велика кількість законів носять формальний характер при нульових витратах на діловодство.

Аналіз зовнішніх ефектів і теорема Коуза. Зовнішні ефекти (екстерналиї) – це побічні результати будь-якої діяльності, які стосуються не безпосередніх її

учасників, а третіх осіб. У неокласичній теорії домінувала ідея державного втручання в даний процес; тобто, діяльність, що є джерелом негативних зовнішніх ефектів, повинна піддаватися стягненням у розмірі екстернальних витрат і субсидіюватися в розмірі еквівалента екстернальних вигід виробникам благ з позитивними зовнішніми ефектами.

Р. Коуз натомість показує, що проблема зовнішніх ефектів має двоякий характер. "Питання звичайно розумілося так, – писав учений, – що *A* завдає шкоди *B*, і варто вирішити, як ми обмежимо дії *A*? Але це не є правильним. Перед нами виникає проблема взаємопов'язаного характеру. При запобіганні збитку для *B* ми, тим самим, викликаємо збиток в *A*. Питання, яке потрібно вирішити: чи варто дозволити *A* завдавати шкоди *B* або чи потрібно дозволити *B* завдавати шкоди *A*? Проблема в тому, щоб уникнути більш серйозного збитку".

Негативні зовнішні ефекти виникають при конкуренції між різними варіантами використання ресурсів у тому випадку, якщо права власності на кожний із цих варіантів не закріплені. Висновок автора, що згодом був названий теоремою Коуза, полягає в тому, що зовнішні ефекти можна інтерналізувати (коли зовнішні витрати стають внутрішніми) за допомогою закріплення прав власності на об'єкти, які їх породжують, і обміну цими правами, якщо це не пов'язане з більшими транзакційними витратами. Якщо ці права цілком визначені й можуть здійснювати обіг на ринку, ринковий механізм може привести сторони до ефективної угоди. Якщо фірма має легальне право забруднювати навколишнє середовище, то ті, хто несе збиток від забруднення, можуть купити у фірми право на мінімум забруднень. Якщо жителі навколишніх районів мають право на чисте довкілля, то фірма може купити у них дозвіл на його забруднення.

Таким чином, шлях до подолання екстерналій лежить через створення нових прав власності в тих сферах, де вони нечітко визначені. В силу цього зовнішні ефекти та їхні негативні наслідки породжуються недосконалим законодавством. Тому державне втручання в економіку, викликане необхідністю зняття зовнішніх ефектів, недоцільне. Якщо транзакційні витрати низькі, то воно є зайвим, а якщо високі – далеко не завжди економічно виправданим, оскільки дії держави самі поєднуються із позитивними транзакційними витратами.

12.3. Теорія суспільного вибору

Теорія суспільного вибору зародилася у 60-ті роки ХХ ст. як напрям інституціоналізму, що вивчав оподаткування та державні витрати у частині проблем, пов'язаних з наданням суспільних благ. Подаємо характеристику концепції одного з представників цього напрямку.

Джеймс Макгілл Б'юкенен

(народився у 1919 р.)

Американський економіст.

Основні твори – “Попит і пропозиція суспільних благ” (1968); “Теорія суспільного вибору” (1972).

Методологія досліджень. Дж. Б'юкенен, характеризуючи підхід до проблеми державного регулювання економіки, вважав, що потрібно мову вести не про вибір між кейнсіанською та монетаристською економічною політикою державного втручання, а про шляхи обмеження державного регулювання й регламентації, вважається прихильником вільного ринкового господарства.

Для досягнення цієї мети учений вважав за доцільне кардинально удосконалити сам механізм прийняття рішень на політичному рівні.

Застосовує методи аналізу ринкової поведінки людини економічної в дослідженні будь-якої сфери діяльності, в тому числі політики, оскільки політичні рішення – це вибір альтернативних варіантів, а досягнення рівноваги (політичної згоди) на політичному ринку відбувається подібно до того, як це відбувається на звичайному ринку товарів. Головними суб'єктами цього ринку є політики, виборці та державні чиновники.

Особливістю методологічного підходу Дж. Б'юкенена є концепція людини економічної. Людина в ринковій економіці приймає ті рішення, що максимізують функцію корисності. Вона раціональна в своїй поведінці. Учений доводить, що ця поведінка економічної людини є універсальною. Це означає, що учасники політичного ринку керуються в своїй діяльності перш за все економічним принципом (порівнюють граничні вигоди з граничними витратами).

Дж. Б'юкенен розглядав суспільну систему в цілому як договірну (контрактарну). Її функціонування базується на використанні перелічених нижче методів державного втручання. На стадії визначення правил формування колективних рішень про виробництво та розподіл суспільних благ держава виступає арбітром, гарантом захисту прав сторін договірного процесу. На стадії здійснення економічної діяльності в рамках правил, розроблених на першій стадії, держава забезпечує громадян суспільними благами.

Теорія суспільного вибору. Дж. Б'юкенен стверджував, що в дослідженні явища політичного ринку, що лежить в основі теорії суспільного вибору, виборці й політики виступають суб'єктами, які обмінюють свої голоси на пакети різних програм дій політиків. Купівля-продаж передвиборних програм становить основу сучасної представницької демократії.

Головним стимулом при визначенні поведінки політиків є боротьба за голоси виборців. Найкращий варіант передвиборної програми політика – це пообіцяти те, про що вони мріють. У політиці діють суб'єкти, які керуються особистою вигодою, власними інтересами, а тому ймовірність політичного вибору буде перебувати в оберненій залежності від особистих витрат політика, виборця, державного чиновника, та в прямій від очікуваних особистих вигід.

На думку Дж. Б'юкенена, використовуючи принципи функціонування ринкової економіки до аналізу політичного ринку, необхідно враховувати різницю в мотивах поведінки його суб'єктів, між ринковим і політичним обміном, а також те, що ринкова й політичні системи мають неоднакову структуру. На ринку відбувається взаємовигідний, еквівалентний обмін, а політичні рішення – це обмін встановлених державою податків на певні суспільні блага. Але такий обмін не є раціональним. У політиці не існує взаємовигідного обміну, оскільки одні групи людей сплачують податки, а інші за рахунок сплачених податків отримують суспільні блага.

Для того, щоб зняти ці протиріччя, прихильники теорії суспільного вибору пропонують реформувати політичний ринок таким чином, щоб у рамках політичного обміну домінували ті самі принципи, що і в ринковій економіці для досягнення загальної згоди сторін.

Головною фігурою ринкової чи політичної системи є людина, незалежно від того, в якій ролі вона себе позиціонує (виборець, політик, покупець, інвестор і т. д.), наскільки раціональна вона у своїй поведінці, тобто максимізує корисність.

Теорія суспільного вибору – це концепція, яка використовує основні методологічні принципи економічної науки для аналізу процесів прийняття неринкових (політичних) рішень.

ВИСНОВКИ

1. *Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія набула поширення у 80 – 90-х роках ХХ ст. Вона досить широко використовує міждисциплінарний підхід й активно поєднує в ході дослідження теорію права, соціології, економічної теорії та організації.*

2. *Формування соціально-інституціональних технократичних теорій відбувається в 60 – 80-ті роки ХХ ст. Цей напрям еволюції інституціоналізму розвиває методологію технократичного детермінізму.*

3. *Як предмет дослідження Дж. К. Гелбрейт визначає соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на різних фазах його розвитку. Науково-технічна революція вважається головним фактором еволюційного оновлення суспільства. Економічне зростання ототожнюється з економічним прогресом, а останній – з суспільним прогресом у цілому.*

4. *Теорія урівноважувачих сил Дж. К. Гелбрейта стала відправною точкою теорій монополістичної конкуренції та олігополії. В умовах олігополії, стверджує Дж. К. Гелбрейт, саморушійна сила конкуренції стає химерою, а реальність полягає в урівноваженні сил монополій-продавців і монополій-покупців.*

5. *Теорія транзакційних витрат Р. Коуза (витрат на пошук інформації про ціни, попит, пошук партнерів, укладення контрактів) дає можливість пояснити структуру й еволюцію соціальних інструментів.*

6. *Дж. Б'юкенен застосовує методи аналізу ринкової поведінки людини економічної в дослідженні політичних явищ, оскільки політичні рішення – це*

вибір альтернативних варіантів, а досягнення рівноваги (політичної згоди) на політичному ринку відбувається подібно до того, як це відбувається на звичайному ринку товарів.

7. Теорія суспільного вибору Дж. Б'юкенена використовує основні методологічні принципи економічної науки для аналізу процесів прийняття неринкових (політичних) рішень.

ВПРАВИ

Вправа 1. Подумайте і дайте відповідь на поставлені питання.

1. У чому полягають особливості методології Дж. К. Гелбрейта?
2. Який зміст концепції «урівноважуючої сили» Дж. К. Гелбрейта?
3. Поясніть сутність концепції «техноструктури та індустріальної системи» Дж. К. Гелбрейта.
4. У чому полягає сутність теорії транзакційних витрат Р. Коуза?
5. Який методологічний принцип лежить в основі теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена?
6. Розкрийте механізм встановлення рівноваги на політичному ринку, застосовуючи теорію суспільного вибору Дж. Б'юкенена.

Вправа 2. Серед поданих варіантів відповідей на питання виберіть один.

1. Яке явище Дж. К. Гелбрейт вважав не характерним для моделі нового індустріального суспільства?

- а) Переміщення реальної влади в корпораціях від власників капіталу до техноструктури;
- б) переорієнтація виробництва з максимізації прибутку на підтримання міцних позицій на ринку;
- в) переорієнтація економіки вільної конкуренції на систему жорсткого планування;
- г) правильна відповідь не названа.

2. У центрі моделі нового індустріального суспільства Дж. К. Гелбрейта лежить:

- а) техноструктура;
- б) державна монополія;
- в) транснаціональна корпорація;
- г) профспілка.

3. Інституціоналізм можна охарактеризувати як:

- а) теорію економічного зростання;
- б) теорію суспільного вибору;
- в) теорію контролю суспільства над економікою;
- г) правильна відповідь не названа.

4. Хто є автором праці «Природа фірми»?:

- а) Дж. К. Гелбрейт;
- б) Дж. Б'юкенен;
- в) Р. Коуз;
- г) Й. Шумпетер.

5. Засновником неоінституціоналізму вважається:

- а) Р. Коуз;
- б) Дж. Б'юкенен;
- в) Т. Веблен;
- г) Дж. Коммонс.

6. Хто із представників неоінституціоналізму запровадив у наукову практику категорію транзакційних витрат?

- а) Д. Норт;
- б) Дж. Б'юкенен;
- в) Дж. К. Гелбрейт;
- г) Р. Коуз.

7. На думку Р. Коуза, за умови, якщо права власності визначені й транзакційні витрати невеликі, то ринок:

- а) може сам ліквідувати зовнішні ефекти;
- б) не може сам справитися із зовнішніми ефектами;
- в) може частково ліквідувати зовнішні ефекти;
- д) правильна відповідь не названа.

8. До транзакційних витрат, які пов'язані із укладанням контрактів між суб'єктами господарювання, Р. Коуз відносить:

- а) витрати на збір й обробку інформації;
- б) витрати на ведення переговорів і прийняття рішень;
- в) витрати на контроль та юридичний захист виконання контракту;
- г) витрати на ліквідацію зовнішніх ефектів;
- д) правильні відповіді в пунктах а, б, в, г;
- е) правильні відповіді в пунктах а, б, в.

Вправа 3. Установіть авторство кожної з наведених концепцій.

1. Теорія урівноважуючих сил.
2. Теорія нового індустріального суспільства.
3. Техноструктура
4. Теорія прав власності.
5. Представницька демократія.
6. Теорія транзакційних витрат.
7. Теорія суспільного вибору.

Автори:

- а) Дж. К. Гелбрейт;
- б) Р. Коуз;
- в) Дж. Б'юкенен.

Література

1. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – 352 с.
2. Белихин В. Г. История экономических учений. – М.: Сирин, 2002. – 342 с.
3. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют. Пер. с англ./ Общ. ред. и вступ. ст. В. С. Автономова. – М.: ИП «Журнал «Вопросы экономики», 2004. – 416 с.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 638 с.
5. Бункина М.К. Монетаризм. – М.: АО «ДИС», 1994. – 80 с.
6. Всемирная история экономической мысли : В 6 томах/ Гл. редкол.: В.Черковец и др.– М.: Мысль. – Т. 1, 1987. – 606 с.; Т.2, 1988. – 574 с.; Т.3, 1989. – 605 с.; Т.4, 1990. – 590 с.; Т.5, 1994. – 558 с.; Т. 6, 1997. – 782 с.
7. Гелбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1979. – 404 с.
8. Єременко В. Історія економічної науки (короткий огляд нової ери). – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2002. – 553 с.
9. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. Ч. 1 / За ред. В.Д. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – 582 с.
10. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. – 3-тє вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – 575 с.
11. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учебное пособие.– М.: ИНФРА, 2000. – 784 с.
12. История экономических учений (современный этап) / Под общ. ред. А.Г. Худокормова – М.: ИНФРА, 2004. – 733 с.
13. Кейнс Д.М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Петроком, 1993. – 306 с.
14. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. – М.: Дело, 2000. – 560 с.
15. Маршалл А. Основы экономической науки. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.
16. Ойкен В. Основы национальной экономики. – М.: Прогресс, 1991. – 448 с.
17. Осадчая И.М. Консерватизм против реформизма. – М.: Экономика, 1984. – 223 с.
18. Сміт А. Добробут нації. – К.: Port-Royal, 2001. – 593 с.
19. Шумпетер И. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 45 с.
20. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень: Навч. посібник – К., 2002. – 514 с.
21. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М.: Инфра, 2003. – 320 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЗЧИК

Аванси:

- первісні 54
- щорічні 54

Апологетизм 74

Акселератор 169

Безробіття:

- природний рівень 150
- під час Великої депресії 161
- у зв'язку із кривою Філіпса 150
- у Кейнса 166

Блага:

- визначення 121
- виробничі (теорія) 123

Вартість:

- у теорії Ібн Хальдуна 37
- у ранній класичній школі 49, 51–52, 56
- у зрілій класичній школі 63, 66
- у пізній класичній школі 75, 77, 80, 83, 85-88
- у марксизмі 96
- додаткова 97
- в інституціоналізмі 197

Відсоток:

- у О. Бем-Баверка 123

Відтворення:

- теорія класична 54, 57 64, 76
- у марксизмі 100
- в економічній таблиці Кене 54
- в А. Сміта 64
- у Маркса 100

Власність:

- у теорії Ф. Аквінського 36
- у теоріях класичної школи 78
- теорія прав власності 210

Витрати:

- альтернативні 122
- виробничі 126
- первинні 127
- додаткові 127
- граничні 130
- транзакційні 209

Гранична продуктивність 124

Гроші:

- у концепціях середньовіччя 35, 37
- у класичній теорії 51

- кількісна теорія грошей 127, 149

Доходи:

- у класичній теорії 50, 53, 56, 63, 67, 78, 81, 83, 85, 86, 88-89
- у марксизмі 98, 106
- перманентні 149
- номінальні 150

Еластичність:

- попиту 125

Ефект:

- мультиплікатора 167
- зовнішній 211
- заміни і доходу 138

Закон:

- психологічний Дж. М. Кейнса 165

Капітал:

- у фізіократів 54, 57
- в А. Сміта 64
- у Д. Рікардо 68
- у Ф. Бастіа 88
- у Маркса 98

Корисність:

- гранична 121, 122, 128, 135, 137

Крива байдужості:

- визначення 136
- властивості 136

Меркантилізм:

- економічна теорія 40

Метод:

- історії економічних учень 7, 8
- агрегування 82
- аналізу макроекономічного 82
- езотеричний і екзотеричний 62
- переходу від абстрактного до конкретного 66
- діалектичний 77, 95
- індукції 80
- історичного та діалектичного матеріалізму 95
- граничного аналізу 82
- факторного аналізу 85
- математичний 128
- позитивізму 138
- економічної соціології 195

Модель:

- ідеального суспільства 38,39; 192
- соціально-економічного устрою 51, 65, 81, 89, 101, 108, 146, 186, 207
- економічного зростання: (О. Домара) 173, (Р. Харрода) 174

Народонаселення:

- теорія 82

Очікування:

- адаптивні 149

Переваги у зовнішній торгівлі:

- абсолютні 65
- порівняльні 69

Політика:

- монетарна 151
- бюджетна 152

Попит:

- ефективний 164
- похідний (“вмінений”) 122

Порядок:

- господарський 145
- спонтанний 147
- соціальний 147

Прагматизм 74**Прогрес 37****Продукт:**

- чистий 53

Реалізації:

- теорія (Ж. Б. Сея) 85

Рента:

- у В. Петті 50
- у Д. Рікардо 68
- у Маркса 99

Реформізм 74, 78**Рівновага:**

- у споживанні й обміні 128, 130
- загальна 129, 133, 136
- виробника 130
- за недосконалої конкуренції 130
- у виробництві 132
- у кейнсіанській теорії 166

Суспільний вибір 211**Таблиця:**

- економічна (Кене) 54

Фізіократи:

- школа 51

Ціна:

- справедлива (теорія) 35
- землі 50
- суб’єктивна максимальна 122
- попиту й пропозиції 164

Цінність:

- у теорії Туган-Барановського 105
- у маржиналізмі 121, 122, 123
- у теорії історичної школи 185

Циклічність:

- у теорії Туган-Барановського 107
- у радикальній політекономії 113
- у Р. Лукаса 154
- у У. Мітчелла 198

ЗМІСТ

Передмова	3
Тема 1. Предмет і метод історії економічних учень	5
1.1. Зародження та основні етапи розвитку історії економічних учень	5
1.2. Методологія історії економічних учень	6
1.3. Функції, цілі та завдання дисципліни	10
Вправи	13
Розділ 1. РАННІ ЕКОНОМІЧНІ ВЧЕННЯ	
Тема 2. Економічні погляди стародавнього світу	17
2.1. Економічна думка Стародавнього Сходу	17
2.2. Економічні вчення античної Греції	22
2.3. Проблеми раціональної організації рабовласницької латифундії у працях давньоримських філософів	26
Вправи	28
Тема 3. Економічні погляди епохи середньовіччя. Меркантилізм	33
3.1. Економічні погляди каноністів. Фома Аквінський	34
3.2. Арабське середньовіччя	36
3.3. Соціальні утопії пізнього середньовіччя	38
3.4. Економічна теорія меркантилізму	39
Вправи	43
Розділ 2. КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ	
Тема 4. Рання класична політекономія	48
4.1. Економічні погляди В. Петті й П. Буагільбера	48
4.2. Школа фізіократів	52
Вправи	58
Тема 5. Зріла класична політекономія	61
5.1. Економічна система А. Сміта	61
5.2. Розвиток класичної політичної економії у творчості Д. Рікардо..	65
Вправи	70
Тема 6. Пізня класична політекономія	74
6.1. Ідеї реформізму у пізній класичній політекономії	75
6.2. Прагматизм пізньої класики	82
6.3. Теорії економічних гармоній	86
Вправи	89

Розділ 3. МАРКСИСТСЬКИЙ НАПРЯМ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	
Тема 7. Виникнення і розвиток марксистської економічної теорії	94
7.1. Економічні ідеї “Капіталу”	95
7.2. Розвиток ідей марксизму наприкінці ХІХ, на початку ХХ століття	102
7.3. Сучасний марксизм	109
Вправи	116
Розділ 4. НЕОКЛАСИЧНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ	
Тема 8. Маржиналістська революція і формування неокласичної доктрини	120
8.1. Створення основ неокласичного аналізу	121
8.1.1. Австрійська школа.....	121
8.1.2. Американська школа маржиналізму.....	124
8.2. Кембриджська школа і зародження мікроекономічного аналізу	125
8.3. Математична школа	128
Вправи	139
Тема 9. Неокласика ХХ століття. Неолібералізм	144
9.1. Ордолібералізм фрайбурзької школи	144
9.2. Неоавстрійська школа неолібералізму	146
9.3. Монетаризм	148
9.4. Школи економіки пропозиції та раціональних очікувань	151
Вправи	155
Розділ 5. KEYНСІАНСТВО ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ	
Тема 10. Економічна система Дж. М. Кейнса	161
10.1. Історичні умови виникнення та головні методологічні основи кейнсіанства.....	161
10.2. Некейнсіанство	168
10.3. Посткейнсіанство	170
10.4. Некейнсіанські теорії економічного зростання	173
Вправи	179
Розділ 6. ІСТОРИЧНА ШКОЛА Й ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ	
Тема 11. Історична школа та зародження інституціональної теорії	184
11.1. Історична школа в Німеччині.....	184
11.2. Нова історична школа в економічній теорії	188
11.3. Соціальний напрям в економічній теорії.....	193
11.4. Ранній інституціоналізм	195
11.5. Пізній інституціоналізм	200
Вправи	203

Тема 12. Неоінституціоналізм	207
12.1. Індустріально-технологічний інституціоналізм	207
12.2. Теорія транзакційних витрат	210
12.3. Теорія суспільного вибору	212
Вправи	215
Література	217
Предметний покажчик	218

Навчальне видання

Волошенюк Володимир Васильович

Пилипенко Ганна Миколаївна

Пилипенко Юрій Іванович

Історія економічних учень

Навчальний посібник

За редакцією Г.М. Пилипенко

Редактор О.Н. Ільченко

Підписано до друку 07.07.2008. формат 34 x 42/4.

Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 13,3.

Обл.-вид. арк. 17,2. Тираж 400 прим. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано
у Національному гірничому університеті.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру № 1842.

49005. м. Дніпропетровськ, просп. К Маркса, 19.